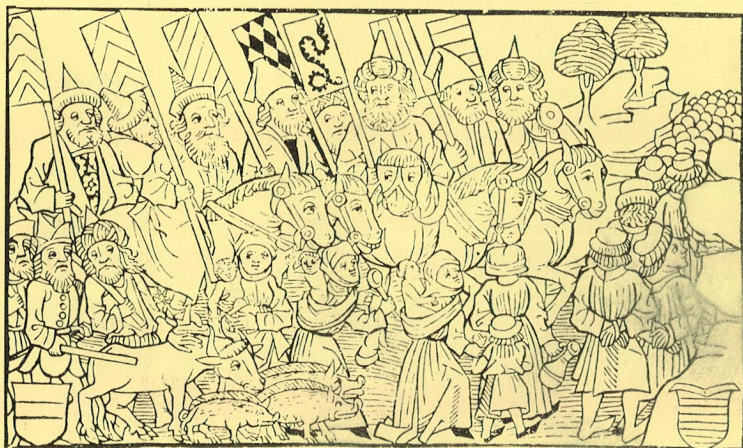

HÍD

IRODALOM • MŰVÉSZET
TÁRSADALOMTUDOMÁNY

HONFOGLALÓK

1996

Május-július

HÍD
IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
FOLYÓIRAT

Alapítási év: 1934
LX. évfolyam

Fő- és felelős szerkesztő:
Bori Imre

Szerkesztő:
Toldi Éva

A szerkesztőbizottság tagjai:
Bordás Győző
Gerold László (kritikai rovat)

Műszaki szerkesztő:
Maurits Ferenc

TARTALOM

- Brasnyó István: Ezerszáz (regény, I. rész) 369*
Bordás Győző: A történelem kilátója (regényrészlet) 376
Fodor István (Budapest): Honfoglalás kori sírok Doroszlón (tanulmány) 385
Dobos János: Az Árpád-kori Kanizsa (tanulmány) 392
Szekeres László: Egy Árpád-kori település történetéből (tanulmány) 398
Ricz Péter: Szemelvények a középkori Szabadka történetéből (tanulmány) 409
Magyar László: Szabadka és környéke középkor- és török kori kézműves-ségéről (tanulmány) 424
Honnan gyöttünk (ludasi honfoglalás-monda) 444
Bori Imre: P. mester gestája (tanulmány) 445
Jung Károly: „Emleekewzzeunk reegiekreul . . .” (tanulmány) 459
Bence Erika: „Népek születnek . . .” (tanulmány) 475

ΣΝΣΝΙΑΝ

ΧΝΑΜΟC ΤΑΥΜΑC
(EZERSZÁZ)

BRASNYÓ ISTVÁN

tolt molti muulpa lu kun uultal
mäs uni jächlal lu kun enemmel

-----
hozzá fogható óriás vidék ugyan hol van
ehhez hasonló regebeli nép ugyan hol nevelkedett
(Jeli us eri)

INVOKÁCIÓ

1. Ahogy pillantástok homokja beszítálta a lejtőket, amelyeken alá-nyargaltatok, mintha az Egek küldöttei lennétek,

Sohasem látott kelméjű ruhákban, formájú süvegekben, melyeknek mintáját a szelek örvénylése rajzolta, és e kacsok megdermedtek a Kárpátok hágóiban:

Ázsia istenei lobogó rajokban eresztettek útnak benneteket, mintha újdonság történelmet óhajtának ajándékozni a számotokra, s ennek érkezett el, íme, a kezdete –

A feledés hatalmas hullámaival a nyomdokaitokban, amelyek olykor áradattá duzzadva nyomulnak át az erdőségeken, és mintegy álmaik súlya alatt hajlanak meg zúgása előtt a szálfák,

Kitódulva közöttük az emberiség ismeretlen történelméből, egyszeriben ott állni a legendák mezején, és ahogy azt elborítják sehonnan sem hozott sátraik:

Egy népesség, amelynek minden tudása egy nyaláb félbe hasított vesszőbe van beleróva a földkerekség legsérülékenyebb bizonyosságaként

(Mert honnan az értesülés, miszerint a Föld kerek alattatok, mintha a szekeretek kereke lenne, az ég boltozatán gördülő valamely szekéré, amely Göncölszekerek mása),

Nem tudni, az időben – az európai időtől távol – honnan rátok szakadt tudománnyal, mintha az Új Világba érkezettek volna, amely mindezt érthetetlennek és a helyi istentől elrugaskodottnak találta;

A Történelem és a Származás kapui pedig becsukódtak mögöttetek, s egyetlen eredetetek maradt: a Felejtés,

Ennek a hosszú szálát gombolyítva akadt néha ismerős bog, amelynek mintha jelentése lett volna, miként messze világok utóbb föllet csomóírásában a csomónak:

Hangsúlyos és nyomatékosított pontjai az új terepnek, ahol az Emlékezet kezdett sípolni és túlkölni, és az alvót az elhallgatott kürtök elült harsogása verte föl, ahogyan a szokatlan síkon megfagyott a csönd:

Az asszonyok és gyerekek zsvajva, a nyíl suhanásának sóhajtó hangja, s ahogy a szablya pengéje európai csontot ér . . .

(SZENT SZERZŐDÉSEINK EZEK A SEBEK . . .)

2. Ahogy Európa testében a fájdalom magasra tornyosodik, mintha azovi fenevad hányná-vetné magát a sós mocsárban, lelkiismeretünk óhazájában,

Ahol az aranyos markolatú fegyvereket kovácsolták és az íjak fáját faragták, meg hozzá a nyilak tolla nőtt a vadmadarak fészken;

Ahol a világűri szelek magas dombokat hordtak össze anyagtalanságukból a szemhatár fölé, emelve magukkal a népességet, és egyszeriben a jósök jóslatai többé nem váltak be;

A nemzetségek idegen és ismeretlen álmokat láttak, lópaták dobogását érezték halántékukon, és a lovak elragadták őket, miként a tengeri vihar –

És valaki megmutatkozott veretes nyergében ülve, talpa alig érintette a kengyelt, s mintha a fellegekből szólna, termetre oly hatalmas,

Szava valóságos szózat, ahogy a hangok szirmait szertesodorja lehetete, s azok megülnek a föld zugaiban, miként a fülkagylók labirintusaiban,

És valami fölzúduló, földöntúli rázkódás lendületétől nekiiramodva, mintegy idegen erőből hajtottan, mely nem vesz tudomást az elme állította akadályokról,

Kaptatva fölfelé a fellegek bércein, elnyeelve a ködtől, mely már csak új helyén eresztette szabadon népét,

Hajszolva elő az újabb és újabb méneseket és ügetésre ösztökélve a csordákat, érkeztek a híre sincs világból az aranypéNZ színű bizánci szemek elé,

S aztán megtorpantak Európa határán, egy nyilat löve be csupán üzeneteként messzire, az idegen terepre, szablyasuhintást küldve előre a széllel, mely szinte lemetszi a fülét annak, aki meghallja:

Ott állva, mint fenyegető jelenlét, senki által sem sejtett értelmű nyelven kiáltozva, amely úgy hangzik, mintha szólongatnának valakit, e tájék rejtekében lakozót,

Am senki sem válaszol, nem azért, mintha nem volna jelen, vagy nem méltatná válaszra sem a szólongatást,

Ha tanácstalanságában torkára forr a szó, mintha kőbe harapott volna, és késik a válasszal, ami inkább jajszóra emlékeztetne, egy hosszú jajdulásra,

Ami a hullám hátán szalad a földrész túlsó határától a következő földrész határáig, amelyről senkinek ugyancsak sejtelme sincs.

*

Mint amikor a mostanra félig földbe süllyedt kőkentaurok eleven másai ménesekben érkeztek Mezopotámiából, valóságos áradatuk söpört végig a görög városok agóráin, hogy ellenük kellett városfalakat emelni,

És most ugyanolyan falakba ütközve ezek a lovasok, miként az elhajított parittyakő, amely a találomra kinyitott Bibliából repül:

Tehát nem ők hozzák az öldöklés szertartását – az mindigtől fogva tart, sokfelé ekképpen dicsérik Istent, mintha a Megváltó Szent Vérért csapolnák,

Régezte valahol a sötétedés határán lakozva, a Nap haladtában szemmel már alig kivehető vidéken, ahol ugyan véget érni tűnik az élet sivataga, az Idő –

És itt, a lelkek sivatagában, az Időtlenségben, ahol a szokásos napvilág mintha bántaná a szemet, és a gyümölcsöknek is, melyek nagy bőségben teremnek, mintha hiányozna a fája,

Egyszerre mint valami újdonság, újdonatúj létezéssel, égi útmutatók szerint, hadak csapnak le, amelyek semmiféle rémtől sem hőkölnek vissza a levegőég sodorvonalát követve, mintha csak az ő fülükkel hallható dobszó űzné őket;

Úgyhogy érkeznek most, akiket tábori dobszó és a faharang hangja kergetett világgá, amelyről úgy találták, hogy voltaképpeni birtokuk, éledező hazájuk,

Mialatt a szitáló sötétséggel versenyt futva birodalmak omladékain vágták keresztül magukat, mintha a tulajdon, élükön járó kánjukat üldöznék, aki megszabta nyargalásuk irányát:

Lovaik szájából a nyál ezüst pókfonál formájában sugárzott, és számkra mindenkinek egyugyanazon nevezete volt, mintha halottak arcát viselné.

3. A hely, ahol mindigtől ismerősnek tűnik minden; ahol az idők folyása kezdetektől fogva a maga természete szerint ingoványokba gyűlik:

És belegázolva az idő ingoványába, miután sokan nem ismerték ki benne magukat, elég számosan elvesztek vagy csak elrejtőztek, szemüket behunyva beúsztak a sötétségbe,

Úgy tettek, mint aki a tükrök hátlapja mögé veszi be magát, és tudomása máris a Felső-Mennyig (num-tárom) érne,

És most ott léteznek, mások számára láthatatlanul, roppantul nagy erejük ott feszül szándékaik jelenléte mögött,

Nem pusztán visszaverődik, de megsokszorozódik, mintha bűbajosok élesztgetnék őket nemlétük hátterében, amelyen fönnakad a tekintet,

Megütközik a gondolat, mintha határt húzna maga köré, behatárolná önmagát, csellel fejteni meg ekként valami kifejezhetetlent,

Ami voltaképpen a Keletkezés gondjaira volt bízva, miként a szentély is, amelyet a Világtozás számára építettek,

Nem sugárküllőkön gördülő mennyboltot, hanem súlyos és fáradt földet, amelyen keréktalpak húznak párhuzamos vonalat,

Barmokkal tipratnivalót éjszakák évadján, amelynek még messze a virradata, amikor figyelme már a tétova madárhangok felé fordul:

E néma és semmit sem sejtő világot a látóhatár aljáig leigázni tekintetükkel – ezért érkeztek a segédcsapatok,

Úgyhogy együtt voltak a törzsfők, közös szálláson, elosztva a szélrózsa ágai szerint, dicsőséget szerezni a nemzetségeknek a szélfúvásban, rejtetni való helyeket a hófúvás elől,

Itt ment végbe a seregek fölállása, amelyeket a világosság terelt maga előtt, már évszázadokon át, egészen a kínai Nagy Fal tövétől, afféle lidérclobogásként,

Amely majd időnként fel fog éledni az arcokon, tükröződni fog a szemekben, egy távolság, amely a lelkekben a visszájára fordult, és lélegzetként elakadt,

Majd kiáltásként tört föl, miként ha a Föld nyílna meg és suvadnának a tengerek partjai,

És megállni itt, amely hely már a világ másik fele, és tudván tudni, hogy innen már sehová sem vezet útirány.

(EGEK FÜSTJE, HAMUESŐJE)

4. Folyók hosszú partjai előtt, amelyek végtelenül ereszkednek alá a folyás irányából, partok, sohasem visszafelé, és közöttük folyik el végét nem érő tükröződésként az örökkévalóság,

Villózás forrásai, melyeket nem homályosít el egek gomolygó füstje, sem a hamueső,

Folyók, hellyel-közzel a vízszint alatt járhatók, haránt elnyúló gázlok szakadékainak partján, mintegy a távolság átlóin, amerre a magasban csupán a szélfúvás jár;

Mínta egy felsőbb örvénylésből, a végtelenség pályájának forgásából alsóbb sodródásba térne meg a világot ölelő titok, ide, a semminemű fedezékébe,

Mint sötétség örleménye, mely pereg lefelé, és nincs semmiféle fel-tárható mennyisége, amelyen a jövődő élősködhetne –

Ez a tartam hosszabb minden más tartamnál, ami az idők számvetésében ismeretlen tételként tartja fenn magát, miként a napvilág lángolása,

És megnevezhetetlen tömegei ott torlódnak valahol az égaljon is túl, olyan helyen, amelyről jószerevével már nincs is tudomás, a messzeségben már nem is jegyeznek:

Errefelé tartva tehát, mint aki tüzet legeltet a mezőségekben – hasonló céllal és elképzelhetetlen távlattal,

Hogy a nyomok maradjanak az egyetlen megbízható följegyzés, amelyekről utóbb már megállapíthatatlan, hogy voltaképpen kinek is lehetnek a nyomai,

Mintha járványt hurcolnának az országutakon meg úttalan utakon, amerre csak ember eljuthat, s az útjába kerülők rémületükben megfutamodnak előle;

Ennyi a bizonyossággal fölismerhető, és időben a világ távolából hírből követhető . . .

(SÁTORFÁK TÉLVÉGI, HANYATT ESETT ÁRNYÉKA)

5. Valami hatalmas fordulóval mintha visszatérés esne az eredethez, utánczásában a helyzet önnönmagára ismer, miként nappal jöttén a napóra számlapja;

E szabályos érvényű ráépítkezés a múlt idő múlttá lett vázára, melyet elhaladtukban viharzásukkal megpergetnek a kifejlődő spirálkódok, átírnak megtestesülő csillagábrák,

És egyszeriben látni az ég nemezlapján a föltételezhetővé lett tavaszpontot, mintha menhirek közül kelne a Nap,

Ám az állapot átszerveződik mozgássá, kimondhatatlan méretű felvonulássá, amely megroppantja a világtörténelem föld alá merült csontjait, hogy a morajlása alatt beomlik mészkő- és márványboltozat,

Elhalványulnak a maradék föliratok az idegenből érkező, távoli értelmű szavak hangzatán, ahogy véghezvihetlent visznek általuk véghez:

Tájképeket festenek velük, helyeket jelölnek meg, szent köveikkel illetik a földet, áldozatot mutatnak be odvas fáknak, mint aki ismerős helyre ért,

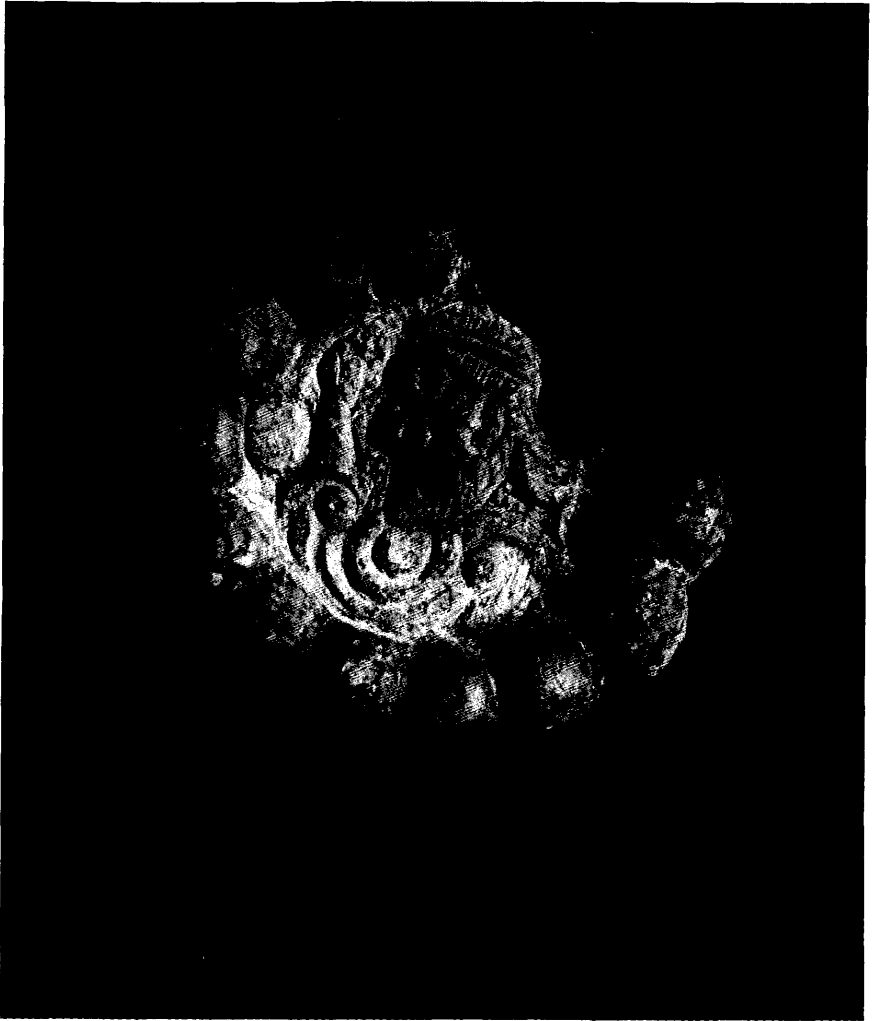
Hazatalálva végül, akár az elhagyott regében, amely mesélője nélkül bolyongott, és, íme, végül akad valaki, aki elmondja a benne foglalt történetet:

(Kerekék sugár küllőiben akadozását a régi szavaknak, ahogyan egy elveszett varangy akarna átugrani forgásuk között)

Érzéketlenül a varázslásra, a táltosok ígéire, a még nem létező szavakkal való küzdelemre,

Ahogy a fogalmak dugványai észbe kapnak a nyelvben, és egy hosszú inda mondatot alkot növekedve, meggyökerezvén a jelentésben, miként szótövekből álló ültetvény kitartó bizonyítéka, amelyet nincs mód többé keresztülhúzni, érvénytelenné nomadizálni.

*Kabar férfi bőrvéneke díszje Csébről (Čelarevo) a IX–X. századból.
Radovan Bunardžić ásatása 1973-ban*

A TÖRTÉNELEM KILÁTÓJA

B O R D Á S G Y Ö Z Ö

Ha a szúnyogirtó repülőgép pilótája nemcsak a felhőket és a fákat szemlélte volna, hanem letekint arra a több mint húsz öl átmérőjű füves, kör alakú magaslatra, amely fölött sárgára és lilára festett gépe elzúgott, hogy kellő magasságból szálljon majd alá a csatornapart füzesének permetezéséhez, három fekete alakot látott volna, amit ebből a magasságból akár nyitott kútszájnak is vélhetett volna. Azt viszont már nem észlelhette volna, hogy Laci, a legfiatalosabb járású a három öreg közül összerezzen, mintha rosszullét fogná el, minden porcikája remegni kezd, úgyhogy Béla, a festő, a nitroglicerint is előkotorta a zsebéből, hogy vendégének a nyelve alá helyezze.

A repülő viszont, velük mit sem törődve, egyenesen a felhőket célozta meg, permetet érdíteni belőlük, mert amikor jó messze, szinte a szomszédos határban visszakanyarodott, majd a füzes fölé emelkedett, pontosan olyan szert eregetett magából, mint amilyenek a bárányfelhők voltak, kékesfehér színűek.

– Nem fényképeznek? – kérdezte a halálsápadt Laci a festőtől, s miután az megnyugtatta, erőt merített, hogy folytassa kapaszkodását a fal legmagasabb pontja felé. Merthogy ez volt a cél.

Annak idején Székely Sándor igazgató is innen szemlélte a világot, emlékezett vissza a három öreg, Szent György-napján pedig itt tartotta nyilvános történelemóráit egészen '19-ig, míg idő előtt nyugdíjba nem küldték. De erről hármuk közül már csak a legidősebb, a kilencvenegyed taposó Sauer Jakab beszélhetett az átélt élményei alapján, minthogy ő volt az, akit maga Székely Sándor fogadott ide. Ő is sűrűn lejárt ebbe a gyűrűbe, természettudósi kíváncsiságát kielégíteni, sőt ő volt az, aki bebizonyította, miért lehet időjósító helynek nevezni ezt az ősrégi, az

avarok által megépített földvárat. Nyilván nem a sáncot építők hagyták itt azokat a salétromos téglákat, amelyeket annak idején gondosan megvizsgált, de tény, hogy a török időkből itt maradt mecset maradványai és egy még ősbibb kiásott égetőkemence téglái eső előtt vizet izzasztottak.

Micsoda naiv kis dolgozatocsksa volt – gondolta magában –, de ha annak idején ezzel a problémával nem bíbelődik oly sokat, talán soha eszébe sem jut, hogy pont itt próbálja ki az akkor még nagy újdonságnak számító Eötvös-ingát, amelynek bemozdulásai számára megdönthetetlenül földtani sűrűségváltozást jelentettek. Ebből, akárhogy is forgatta a dolgot, arra következtetett, hogy itt a föld mélyében lennie kell valaminek. Előbb csak a rég betemetett templom alapjaira gondolt, de miután meggyőződött róla, hogy a csatorna partján, sőt fent a Telecskán is ugyanúgy viselkedik az inga, merészebb következtetést vont le. A só vagy az érc jelenléte ebben a talajban eléggé valószínűtlennek tűnt, de miért ne lehetne kőolaj? E feltevését nyilván kellő bizonyítékokkal támasztotta alá, mert nem sokkal szakcikkének közzététele után Pesten már készültek a tervek az első próbafúrásokra. Ha ki nem tör a háború, ő találja meg elsőnek azt a folyékony aranyat, amelyet még ma is szivattyúznak a környéken.

Miután megszüntették a magyar gimnáziumot Sauer ott maradt, és a német nyelvű osztályok osztályfőnöke lett, de amikor az 1924–25-ös tanév derekán, februárban, ezeket a tagozatokat is fölsozlatták, és így állását elveszítette, tovább nem maradhatott, bevonult tehát a pesti Geofizikai Intézetbe, ahol nyugdíjaztatásáig a gravitációs atlaszon dolgozott, és itt a Pannon-medence földtani evolúciójának tudósaként tisztelték. De örök érdeme maradt, hogy ő eme gyűrű alatt valamit „látott”.

– Tudjátok – kérdezte a most már ugyancsak öszülő diákjaitól, miután nagy nehezen megmászta a falat, s ott álltak ama legmagasabb ponton –, minek nevezte Székely igazgató ezt a helyet? A történelem kilátójának! Nem volt diákja, akinek a képzeletét meg ne mozgatta volna, amikor ide fölállt, s öblös hangján elkezdte: „Látjátok ezt a várat?” Pedig a földmagaslaton és a benne levő kaszálón kívül egy betemetett kút száján kívül semmit sem láthattak. „Szóval, látjátok ezt a várat? S tudjátok, mi benne a csodálatos? Az üressége. Mert, ne feledjétek, csak az űr tud telítődni. De az igazi üresség nagyon ritka, ritkább, mint az igazi telítettség. Tanuljátok meg, legtöbbször csak a felületes szemlélőnek tetszik űrnek az, amit látunk. A mélye tele van történelemmel. Csak le kell nyúlni érte. Amikor én ezt megtettem, íme, mit találtam.” S ekkor

a zsebéből elővette azt a bronzból készült, díszített szíjvéget, amit Wagner Gyulával, a régésszel ástak ki valamikor a századfordulón. Micsoda kíváncsisággal forgatták a gyerekek a kezükben az apró, hideg bronzlapot. Székely – mesélte tovább – elragadtatásában sokszor a hunokat is ide képzelte harmonikaszzerűen nyitható és csukható jurtájukkal, amelyek körül bozontos lovon ülő, rövid lábú, busa fejű, bőrnadrágot viselő harcosok lovagoltak. Innen magyarázta ő nemcsak a hunok, hanem a gepidák, az avarok és a besenyők végigvonulását, harácsolását, majd eltűnését, hogy aztán eljusson mondandója lényegéhez, miszerint: „De minden nomád nép elveszett, fölmorzsolódott, s a mi őseink voltak az elsők, akik szakítani tudtak a portyázó életmóddal, s ennek köszönhetően vagyunk most mi itt, immár több mint ezer éve.”

– Az öreget hallgatva nekem is az volt a benyomásom, mintha innen a történelem a maga teljességében lenne látható, mert erről a pontról könnyű volt aztán eljutni Endréig, Istvánig, Mátyásig, majd Rákócziig és Kossuthig. Mintha egy élő történelemlétkönyv lett volna ez az ember.

A repülő már kétszer fordult fölöttük, s már Laci is kezdte megszokni a nehéz berregést, s csupán kételkedő pillantást vetett az ég felé.

– Így volt ez a történelemmel – folytatta a tanár –, de nem is hinnétek, hogy ennek a békés tájnak a gyomrában micsoda törésvonalak vannak. Merthogy itt valamikor borzalmas erők működtek, romboltak és teremtettek, és az elmúlt húszmillió évben rettenetes nagy süllyedések és feltöltések keletkeztek. Mint egy többszörösen műtött gyomor, olyan a föld belseje. No de hát kit érdekel ez? – legyintett. – Apád is – szólt oda a festőhöz – a felszínt vizsgálta, érthetően, itt kereste azokat a színeket, amelyet a vásznára vitt. Mert, ne feledd, minden zöldje, sárgája, barnája innen való. Képei egyetlen emlékeim, amit innen magammal vittem, igen, a képei, amelyeket még ma is örömmel nézegetek. S tudod, mi jutott még sokszor az eszembe? A temetése. Te még gyerek voltál, de én tanúsíthatom, soha senkinek ekkora temetése nem volt. Aki élt és mozgott a városban, mind ott tolongott. A koporsóját is alig tudtuk kivinni a házból. A parasztok meg kifogták a lovakat a kocsikból, feketébe öltöztek, és hosszú rajban érkeztek. A Reich és Friedmann cég pneumatikus kocsiján kísértük ki a temetőbe. A kocsi tele volt zenészekkel, vonósokkal, apád Gavotte-ját játszották, míg csak a sírba nem tették. A városban pedig minden templom harangja szólt, mindaddig, amíg az utolsó gyászoló is a sírhoz nem ért. Gyászban volt a város, gyászban az emberei, de gyászban még a lovak is! Életemben soha olyat

nem láttam, a gyászkocsit húzó széles hátú lovak is sírtak az ezüstdíszes fekete lótakaró alatt.

Hogy nem túlzás volt, amit az öreg tanár mesélt, tudta az ifjabbik Pichler, ugyanis ugyanezt hallotta Heinrichtől, a paradés kocsisztól, és Szevera tanár úr is hasonlóképpen adta elő a történetet. Meg is kérdezte: – Emlékszik-e még Szeverára?

– Á, a Szevera, a Szevera Janko – csillant fel a szeme Sauernak –, nagy tudású tanár volt.

– Amikor bejött az osztályba – vette át a szót Schmidt Laci –, elrebegette, hogy: „Tehát leülünk szépen.” Aztán mi azt csináltunk, amit akartunk, papírgolyókkal dobálóztunk, helyet cseréltünk egymással, barackot nyomtunk a lányok fejére . . .

– Mígnem? – szólta oda Béla, mint aki emlékeztetni akarja valamire.

– Mígnem – folytatta Laci – elérkezett a számonkérés órája, a feleltetés. S ekkor támadt a merész ötletem, hogy rendezek egy kis mulatságot. A szünetben a lábamat és a karomat, sőt a fél szememet is befásliztam, megjátszottam a rokkantat. S ekkor belép Szevera, s mondja: „Tehát leülünk szépen.” Körülnéz és indul felém. Átlépi a rokkant lábamat. Kuncogás. Aztán ismét, majd még egyszer. Két perc alatt halálos a csönd. Aztán lefejt a szememről a kötést, és az asztalra teszi, majd lassan a karomról is. Izzadok, nem merek a szemébe nézni, csak föl-fölsandítok. Aztán a lábamat puhán az asztal alá tolja, és egy hatalmas pofonnal leteríti. Senki nem érti, mi történt velem. Pedig így adta valamennyiünk tudtára, lám, ilyen is lehetnék, ha akarnék.

– Ő volt az, aki mindent tanított – vette át az emlékezés fonalát Béla –, biológiát, történelmet, sőt matematikát meg a nyelveket, németet, franciát, latint. Mind a négy év minden gimnáziumi tananyaga a fejében volt. S tudjátok, mi történt vele? Amikor '45-ben összeállt az új tanári kar, őt nem menesztették, hanem fontosabb munkakörbe nevezték ki, községi tanfelügyelőnek. Ez pedig lelki krízisbe sodorta. Akik ismerték, mesélték, éjszaka fel-alá sétált a szobájában, tusakodott önmagával. Halálosan megrémült a gondolattól, hogy ezután olyan munkát kell végeznie, amire ő esetleg nem alkalmas, pontosabban attól rettent meg, hogy nem azt csinálja, amihez biztosan ért, hanem azt, amiről nem egészen biztos, hogy érteni fog hozzá. Pedig hát olyan volt, mint ez az avar kori gyűrű, kimeríthetetlen tárgyat lehetett belőle meríteni, de olyan félszeg, hogy egyszer a kóbor kutyának is így könyörgött: „Kutyusom, ne harapj meg, én vagyok Janko Szevera, az itteni gimnázium professzora.” Mi meg, amióta ismertük Schiller Harangjának a mottóját,

már csak így idéztük: „Vivos voco, mortuis plango, fulgura frango, Szevera Jango.”

– S tudjátok, mi történt velem: kinevezése után nem sokkal felakasztotta magát.

*

– Ha maga a Kávé utcában született, az ötvenhármasban, ahogyan mondja, akkor mi akár szomszédok is lehettünk volna.

– Hogyan?

– Mert én a negyvennyolcasban nőttem fel, és valójában ezt is tekintem szülői háznak.

– Ötvenhárom, ötvenhárom? Akkor maga nem véletlenül a Gärtner, azaz elnézést, mert mind nehezebben jönnek a magyar szavak a számra, maga nem a kertész fia?

– De, az volnék.

– Tudja, hogy a maga apja milyen szép koszorút készített nekem? Gerbera és írisz kombinációból drótrámára erősítve, és sok fenyőbe ágyazva. Szép mestermunka volt.

– El tudom képzelni.

– Mindjárt ki is vittem a temetőbe, de persze nem az az érdekes, de valami egészen más. Ha van ideje, elmesélem . . . Nem hall bennünket senki?

– Azt sosem lehet tudni, hiszen ennek a kávéháznak is lehetnek fülei, de csak nyugodtan meséljen.

– '44 tavaszán már látszott, hogy a háború el van veszítve. Akkor, amikor itt is megjelentek a zöld és fekete egyenruhás katonák, sötét-kékben a magyar rendőrség, barna uniformisban meg a csendőrség. Napok alatt összeszedték a zsidókat. A saját szememmel láttam, hogyan dobálták meg a Heil!-németek a zsinagógát tojással meg tintásüveggel. Lila és sárga csíkok folytak szét a fehér falon. Volt, aki a kotlós alól szedte ki a tojást, mert csirkeembriók is heverték a fal tövében. Másnapra legyen lepte el őket. Szóval, ezek voltak a vérmesebbek, velünk a Grüssgott-németekkel szemben, akik továbbra is a Greifensteinbe jártunk sörözni, spriccerezni a szerbekkel, magyarokkal, ruszinokkal, s itt mulattattunk a cigányokkal. Amikor ezek a furcsa csíkok megjelentek a zsidó templomon, anyám eldöntötte, eladjuk nagypapa szállását, és behozzuk a lovakat meg a nagy stráfkocsit a városba. Október nyolcadikán nagy hasznát is vettem mindennek. De nem ezzel akarom untatni,

hanem most, hogy húsz év után először hazajöttem, eldöntöttem, hogy bemegyek a községházára szüleim halotti anyakönyvéért.

– Hogy hívják? – kérdezte az anyakönyvvezető.

– Mondom, Ladislav Schmidt, merthogy így szoktam meg a gimnáziumban, ha jól tudom, így is voltam bejegyezve az osztálykönyvbe.

– Hogy hívták a szüleit, és mikor haltak meg – jött az újabb kérdés a tolóablakon keresztül, és láttam, hogy az anyakönyvvezető feltolja kissé a szemüveget, hogy jobban szemügyre vehessen, de nem sokat láthatott, mert én a folyosó félhomályában álltam, és a tolóablak drapériája is csak félig volt széthúzva.

– Johann Schmidt volt az apám, elhunyt 1937. január elsején. A tisztviselő ezt az adatot a tenyerére írta, olyan volt a keze, mintha pecsétet ütöttek volna rá. Szép, egyforma betűkkel írt, nyomtatottal.

– Hát az anyja?

– Katerina Schmidt – még egy pecsét a kézen.

– Meghalt?

– 1946 nyarán.

– Pontos dátumot kérek – mondja, de csak egy kicsit keményebben.

– Nem tudom . . . augusztusban talán, pontosabb dátumot nem tudok mondani.

A tintaceruza ekkor egy pillanatra megállt a levegőben, a szikár, szemüveges férfi szinte motorikus mozdulattal igazított kopottas, fekete klott könyökvédőjén, kezével a haját is végigsimította, de rajtam kívül ezt senki sem láthatta, még a mögöttem álló sem, aki megköszöri a torkát. Férfihang volt. Ekkor az anyakönyvvezető szinte nekihajolva az ablakocska üvegének, a következőket mondta: „Kérem, jöjjön vissza egy óra múlva.” Mit sem törődve azzal, hogy még vagy négyen-öten álltak, behúzta az ablakocska sűrű függönyét, és csattant a nehéz kalantyú zárja.

A mögöttem várakozók méltatlankodni kezdtek, mert kellett a kivonat a gyerek iratkozásához, az örökösödési tárgyaláshoz, esküvőhöz. Mi tagadás, én is zavartan álltam. Nem mintha nem készültem volna fel kellemetlenségekre.

– Megihatnánk addig egy kávét itt a Centrálban – szólott hozzám ekkor a torokköszörlős. Szerbül szólalt meg, de éreztem a fülemnek oly dallamos svábos hangsúlyát. Ezért én váltottam. Erre kissé félrehúzott, és a fülembé súgta: „Nem hiszem, hogy szerencséje lesz, uram.”

Némán, de nyilván nagyon bambán nézhettem rá pillanatokig vagy percekig, nem is tudom, de az én határozatlanságomtól ő is zavarba jött,

bizonytalansági helyzetében topogni kezdett. A jobb és a bal láb kölcsönös váltogatásában benne volt sorsunk, hogy sohasem tudtuk egészen pontosan, hol vagyunk, mit akarunk, mivégre vagyunk itt, úgyhogy ismeretlenül is egy távoli rokont fedeztem fel benne, és ősi vérünk megmozdulását. De e rokoni vonás ellenére sem tudtam mit kezdeni vele, ezért inkább az elutasítás hangját választottam, és azt mondtam: „Tudja mit, én inkább itt várom ki az egy órát.”

Erre a torokköszörülős bemutatkozás és kézfogás nélkül szinte sérődötten sarkon fordult, és el is tűnt a folyosó tolongásában.

– Schmidt, Ladislav Schmidt, itt van? – szólt ki pontosan egy óra múlva egy női hang. – Tessék bejönni – mondta.

Bent a még mindig csukott függöny mögött ugyanaz a szikár férfi ült, szinte elbarikádozva magát az anyakönyvek között.

– Szóval, Katerina Schmidt. Született?

– Klein.

– Klein, Klein . . . – és közben csóválta a fejét a bozontos hajával, amely mint kövér csatornaparti buzogány imbolygott a hosszú nádszál-nyakon.

– Biztos, hogy itt, Ú.-ban halt meg?

– Biztos. Megbízható forrásból tudom, elhiheti.

– De honnan tud maga ilyen jól szerbül? – kérdezte, nyilván azért, mert kiejtésem tökéletes volt.

– Itt végeztem a gimnáziumot, és ma is tolmácsként dolgozom.

– És hol, ha szabad kérdeznem?

– Karlsruhe-ban.

– Értem.

– Tud-e valami közelebbit édesanyja haláláról?

– Csak annyit, hogy '46 augusztusában.

– Otthon halt meg?

– A selyemgyárban, nyilván tudja, hogy akkor közülünk senki sem halhatott meg otthon.

– Na jó, de minden elképzelhető, nem? Hiszen a nyomtalanul eltűntek jegyzékén sem találom.

– Ötvenkét éves volt, és dizentériában – mondtam.

– Nézze, hiába keresem, nincs.

– Pedig a családi kriptánkba temették el.

– Ezt meg honnan veszi? – kapta fel a fejét, és szeméből valami őszinte csodálatot olvastam ki.

– Olyan személy bizonygatta, aki eltemetéséről gondoskodott – válaszoltam.

– Ilyesmiről én sohasem hallottam, te ezt hihetőnek tartod, Miro? – szólt oda a titkárnőjéhez vagy munkatársához, mindenesetre ahhoz a nőhöz, aki a folyosóról beszólított, és aki azóta is aktái között matatva fültanúja volt beszélgetésünknek. A nő hallgatott.

– A lágerban, szóval, a selyemgyárban – helyesbített –, és a maguk sírboltjában lenne eltemetve? Ilyesmiről én még nem hallottam – ismételtette, s most tekintetéből azt olvastam ki, hogy az agyában készült gyorsleltárban illet valóban nem talál. Nekem meg Kratz mester jutott az eszembe. Kecskeszakállával jelent meg előttem, hangját is hallottam, és gyors mozdulatai is kirajzolódtak, amint elmaradhatatlan colstokjával a farzsebében és ácsceruzájával a füle mögött szélesen gesztikulál fönt a tetőgerendán, merthogy az utca zaja sokszor elnyomta a hangját, és ilyenkor az inasoknak a mozdulatokból kellett megfejteni mesterük parancsát. Őt magát is internálták, de mert jó mesterember volt, barakképítő lett a futballpályán. Közvetlensége a merevebb tartású katonákat is annyira megpuhította, hogy többször hazaengedték, kapálja meg gyorsan a kertjét, és ételmezt is hozhatott, szalonnát, sonkát, zöldhagymát.

Ő járta ki, hogy a selyemgyári halottak egyikének-másikának jusson azokból a zöld lőszeresládákból, amelyekből a barakkokat ácsolták, sőt azt is, hogy ezek a rögtönzött koporsók ne jeltelen helyre kerüljenek.

– Nézze, ha ott van eltemetve, ott is kell lennie – mondta végül az anyakönyvvezető.

Fél óra múlva kint voltunk a temetőben. Most jobban szemügyre vehettem a sírt, amelyet már az előző nap is meglátogattam, de nem akartam sokat ógyelegni, mert úgy véltem, felügyelet alatt vagyok, Béla barátom pedig a gimnáziumban intézkedett, hogy ötvenéves érettségi találkozónkra bebocsátást kapjunk az egykori alma materbe.

Évtizedes ecetfák vastag ágai és levelei borultak a borostyánnal sűrűn benőtt és a kőkeresztre is felfutott tapadós indák fölé.

– Ez volna a mi sírunk – mondtam az anyakönyvvezetőnek.

– Nézze, ha kérvényezi, mi felnyithatjuk a kriptát, és akkor meggyőződhet a dolgok állásáról, de én azt ajánlom, exhumáltassa hozzátartozóit, mert látja, ezt a temetőt hamarosan felszámoljuk.

Az ajánlat nem lepett meg, mert már Bélával is beszélgettünk erről a lehetőségről, de mivel ő úgy döntött, hogy amíg él, apja síremlékét onnan el nem viteti, pedig az egy védett síremlék, én sem engedtem.

– Nem, nem kívánok exhumálást, csak arról szeretnék a saját szememmel meggyőződni, hogy itt nyugszik-e anyám.

– Jó, akkor ezt a kérvényt aláírja, kifizeti a kriptafelnyitás költségeit, és holnap kilenckor itt találkozhatunk.

Másnap az anyakönyvvezető és két sírásó várt rám. A munkások ásóval, lapáttal és csákánnyal a kezükben. A csákányt akár otthon is hagyhatták volna, mert a téglák szinte maguktól oldódtak ki, akár egy gyerek építőkockái. A bejárati nyílás pedig egyre szélesedett. Amikor az útról odanéztam, mihelyt egy aranyrúd fénylett volna a kriptá sötétjében. A téglákat fejtő mester nem szólt semmit, csak inett a társának, kerülje meg a kriptát, ő meg valamivel kényelmesebben folytatta a falbontást. Bár a kissé távolabb álló anyakönyvvezető maga mellé hívott, hallottam a furcsa zuhogást. Mélyről jöttek a hangok, mintha a föld gyomra korgott volna éhesen.

Előbb csak a két sírásó ment le, előtte felhúzza kesztyűjüket kérges kezükre. Hallottam, miként rakosgatják az érckoporsókat, aztán föl-szóltak a matičarnak, jöhetünk. Csak én ereszkedtem alá a pókhálóval szőtt földgyomornak, ahol a négy, helyére került koporsó között a lejáratnál szemben, a földön ott feküdt a zöld katonaláda a maga széles és rövid ormótlanságával. Ahogy a lámpával megvilágították, a zöld festékben kivehető volt egy kereszt. Nyilván Kratz mester colstokjának fémfoglatával belevésve. Az aranyrúd eltűnt ugyan, de a kriptá hátsó végében a téglák és a gyors kapkodó mozdulatokkal szétsimított friss föld, amelybe fűillat is keveredett, mégiscsak árulkodó volt. Akárcsak a szúnyogok is, amelyek felbolydulva repkedtek a fejem körül.

– Fölnyissuk? – kérdezte a téglabontós, és a lábára mutatott.

Intettem, emeljék le a fedelét. Zsanéros láda volt, teteje oldalra nyílt, s amikor némi fény szűrődött bele, egy csontspirál rajzolódott ki, mintha körzővel lett volna bemérve.

– Köszönöm, csukják le – mondtam. Míg a csukópánt nyikorogva, majd élesen feljajdulva engedelmeskedett a sírásó kezének, célom elérve láttam, s teljesen fölösleges lett volna benézni a többi koporsóba, megvan-e apám csontujján a pecsétgyűrű, nagyanyám nyakában a lánc.

Miután befalazták a kriptát, mentem el magukhoz a Kávé utcába a koszorúért.

HONFOGLALÁS KORI SÍROK TÖRÖKKANIZSÁN ÉS DOROSZLÓN

F O D O R I S T V Á N

Főként a múlt század végén és a századfordulón a Délvidéken egyre-másra kerültek elő honfoglalás kori sírok és leletek, s ekkor indultak meg ezen a vidéken az első céltudatos ásatások is. Sajnos, később nem voltak olyan tervszerű feltárások, amelyek kifejezett célja a honszerző magyarság temetőinek és településeinek vizsgálata lett volna. Többnyire a véletlen, a különböző földmunkák hozták felszínre az újabb leleteket. Az emlékanyagról az elmúlt években Bálint Csanád (*Südüngarn im 10. Jahrhundert*. Budapest, 1991) és Nebojša Stanojev (*Nekropole X–XV veka u Vojvodini*. Novi Sad, 1989) írt áttekintő összefoglalást. Az alábbiakban két lelőhelyet – egy régebben és egy újabban ismertté váltat – mutatunk be rövidre fogva, némileg kiegészítve az említett két összefoglalás által közölt adatokat.

1.

Az egykori Torontál vármegyei Törökkanizsa (ma: Novi Kneževac) határában, gróf Tallián Béla birtokán 1899-ben a szőlőtelepítést megelőző rigolírozást végeztek. A földmunkások különböző régiségeket leltek, s ennek híre Budapestre is eljutott a Nemzeti Múzeumba, ahonnan 1900 februárjában a később híressé vált műörténész, Éber László szállt ki, s néhány napos ásatást végzett. Sajnos, feljegyzései és rajzai nem maradtak ránk, a múzeumba került leletekből azonban egyértelműen megállapítható, hogy avar és honfoglalás kori sírok kerültek a feltárók ásója alá. Avar kori kengyel és lándzsa, honfoglalás kori bronz-

huzalból sodrott és lemezkarperecek; szőlőfürtös fülbevaló került a fővárosi intézmény gyűjteményébe. A leletek alapján ítélve aligha kétséges, hogy egy X–XI. századi köznépi magyar temető néhány sírját is feltárta az ásató.

A honfoglalás kori leletekhez azonban még két, szélükön erősen töredezett varkocsdíszítő bronzkorong is tartozott, amelyek később – már a múzeumban – kikerültek e leletegyüttesből, s Fettich Nándor, majd Csallány Dezső is ismeretlen magyarországi lelőhelyüként közölték azokat. A korongoknak a törökkanizsai leletekhez való tartozását csak jóval később, 1969-ben ismerte fel nemrég elhunyt kiváló kutatónk, Dienes István. Sajnos, erre szakembereink nem figyeltek fel, az említett összefoglalások szerzőinek mindkét erre vonatkozó közlemény elkerülte a figyelmüket, így munkáikban hiába keressük e korongokat.

Honfoglalás kori női viseletünk színpompás darabjai voltak az általában ezüstlemezből készült, aranyozott háttérű, magas színvonalú ötvösmunkával kivitelezett korongok, amelyeket bőr- vagy textilszalagokhoz erősítettek, s azokat a hajfonatba fonták. (A nők sírjaiban egy vagy két korongot találunk: a fiatal lányokéban egyet, a férjezett asszonyokéban kettőt. Ez annak az ősi nomád hajviseleti szokásnak a létét igazolja, amelyet a szlavóniai magyarság századunkig megőrzött. Ott ugyanis a lányok egy, a férjezett asszonyok két varkocsba fonva hordták hajukat.)

A törökkanizsai korongok nem ezüst-, hanem bronzlemezből készültek. Alakjuk, töredékes voltuk ellenére is jól kiegészíthető. A bronzlemez felületét vésővel és poncolóvassal alakította ki az egykori ötvösmester. A rombusz alakú középső részből egyfelé hajlított indák indulnak ki, amelyek húsos levelekben végződnek. Az indaszárakat és a leveleket beütött kerek poncok díszítik. A minta elkészülte után a mester annak felületét ezüstözte, a háttérrel pedig érintetlenül hagyta. A bronz barnás-vöröses háttérszínéből tehát csillogó fehérén ragyogott ki egykor a szépen megrajzolt mintázat.

E korongok ábrázolása nem egyedülálló honfoglalás kori emlékanyagunkban. Hasonlót láthatunk a tápé-malajdoki, gyulai, nyitraköröskényi és csekeji példányokon is. Régóta tudjuk, hogy X. századi ötvöstargyaink mintázata nem értelem nélküli térkitöltő elem, hanem az ősi pogány magyar hitvilágban gyökerező gondolati tartalom húzódik meg mögötte. A törökkanizsai és a hozzá hasonló ábrázolások félreérthetetlenül az életet adó forgó napkorongot jelenítik meg. (Legutóbb svasztikát alkotó kétlevelű indát mintázó korong került elő Biharkeresztesen, amelynek gondolati tartalma a mi korongunkéval azonos.) A Nap jelképével

díszített korongok legközelebbi párhuzamait az egykori levébiai szállások területéről, a Don-vidékről ismerjük. Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy e korongok honfoglalás kori emléanyagunk korai rétegéhez tartoznak, s a Tisza partján megtelepült magyar közösség nem sokkal a honszerzés (895) után, de mindenképpen a X. század első felében nyitotta meg temetőjét a törökkanizsai szőlőhegyen.

2.

A Zombortól mintegy 20 km-re dél–délkeleti irányban lévő Doroslón (ma: Doroslovo) 1958 májusában Diósi János csatornaőr a Žarko Zrenjanin u. 48. sz. alatti házának kertjében honfoglalás kori sírra bukkant. Kertjének ásásakor a koponyát lelte meg, amelynek jobb oldalán vasbalta feküdt. A baltát levélpapíron körülrajzolta, s azt elküldte Nagy Sándornak, az újvidéki Vajdasági Múzeum tudományos munkatársának, akit az előző évben egy csatornaásással kapcsolatos leletmentés alkalmával ismert meg. Nagy Sándor 1958. május 21-én szállt ki a helyszínre, s a mintegy 40 cm mélyen fekvő vázat – a koponyát kivéve – bolygatatlan állapotban találta. A kb. 50 év körüli korban elhunyt férfi nyugati tájolású váza azonban igen rossz megtartású volt. A bal felkarcsont mellett egy íjközépcsont, a medence bal oldalán pedig egy bronzcsat és három bronzveret került elő, ez utóbbiak közül azonban kettő olyan rossz állapotban volt, hogy a restaurálásakor szétesett. A váz közelében egy lófog is előkerült, amiből minden bizonnyal lovassírra gyanakodhatunk. A feltehetően a váznál magasabban fekvő lócsontokat a korábbi földmunkák alkalmával termelhették ki.

A fenti jelenség nem ritka honfoglalóink sírjaiban. U. Kőhalmi Katalin nagy anyaggyűjtésre támaszkodva állapítja meg, hogy főként a VIII–IX. századtól válik gyakorivá, hogy a csontborítás az egyik vagy mindkét végről lemarad, „. . . a fogót borító csontok viszont mindig feltalálhatók”.

Dolgozatában László Gyula is felvetette a fentiekből adódó kérdést: kik mellé temették a mindennapi életben ritka csontos íjakat, s nem lehetett-e esetleg rangjelző szerepük? Azonban nyomban hozzá is tette, hogy a legrangosabb, leggazdagabb sírokban (Geszteréd, Tarcal s hozzátehetjük: Zemplén) nem leltek csontos íjat. Igaz, nemrég két gazdag, tarsolylemezes sírban is volt csontos íj, továbbra sem állíthatjuk, hogy a csontos íj a leggazdagabb, legrangosabb temetkezések velejárója, hiszen viszonylag szegény mellékletű sírokban is előfordulnak. Legin-

kább talán arra gondolhatunk, hogy a csontos íj valamilyen katonai méltóság jele lehetett.

A líra alakú csatok hazai lelőhelyeit nemrég Németh Péter gyűjtötte össze. A doroszlói csat alakja talán a nagyősihez áll legközelebb. Németh Péter véleménye szerint a jellegzetesen magyar csattípus általában a X. század első harmadában fordul elő. A gazdag formai változatot mutató líra alakú csatok valóban ismeretesek a honfoglalás előtti Kelet-Európában. A mi csatjainkhoz legközelebbi változat eléggé kis számban fordul elő a VIII–IX. századi sírokban, korábban ismeretlen. Legkésőbbi példányai a XII. századig voltak használatban.

Méreteinél fogva nyilvánvalóan nem az öv szíját, hanem valamely arról lecsüngő függesztőszíját díszíthette. Nagyjából azonos méretű a perbetei és a nagykőrösi tarsolyfüggesztő (?) szíj vereteivel. Szinte pontos mása került elő Bátmonostoron, más közeli párhuzamát nem ismerem.

A tárgy előkerülésének helye (a koponya jobb oldalán) nem szokatlan, hasonló helyen – a jobb váll fölött – került elő például a bodrogszerdahelyi 5. sír baltája is. Nyele teljesen elkorhadt, s az óbudaihoz hasonló ráhúzott kampós vasgyűrűt sem észlelték, amelynek segítségével az övre akasztva hordták a baltát. Lehetséges, hogy ez utóbbi nem is volt a doroszlói balta nyelén, mivel Kirpicsnyikov feltevése szerint a balta pengéjén levő lyuk, annak a nyereghez való erősítésére is szolgálhatott, s az ilyen baltákat a gyakorta utazó lovas ember használhatta. Feltevése valószínűnek tűnik a doroszlói lovassír esetében is.

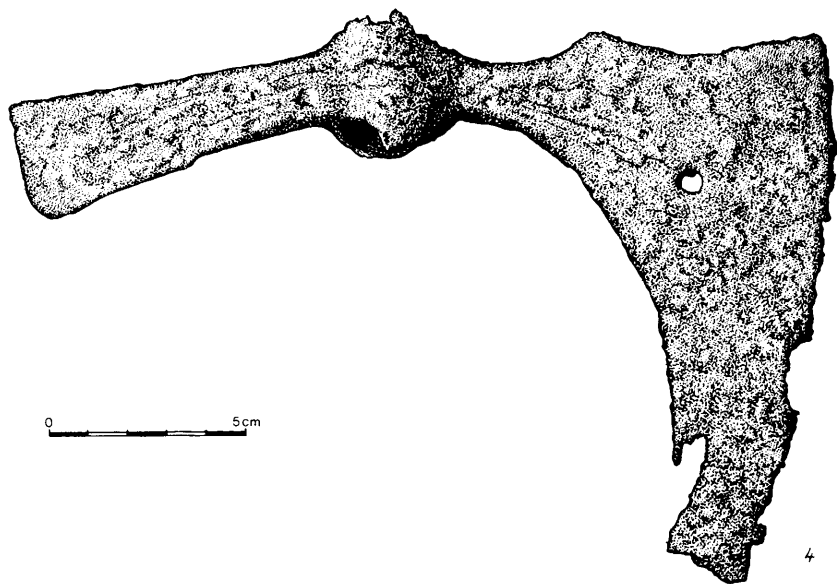
Az ismertetett balta a doroszlói sír kétségkívül legfigyelemreméltóbb melléklete, hiszen ez a fegyverfajta meglehetősen ritka honfoglalóink sírjaiban. A doroszlói példány pedig alakját tekintve egyedül áll a honfoglalás kori leletanyagban, pontos mását ugyanis eddig nem ismerjük. Leginkább egyrészt a szakállas baltákat (ezekből mindössze 5 példány ismeretes) rokoníthatjuk vele, amelyeknek állapja hasonló alakú, valamint azokat a baltáinkat, amelyek lapos fokkal rendelkeznek.

A doroszlóihoz a kijevei Aranykapu mellett feltárt gazdag sírból származó, széles pengéjű példány áll talán a legközelebb. Ebből a sírból került elő a nálunk is közismert – talán magyar mester keze nyomát őrző – palmettadíszes markolatú kard, továbbá a palmettás szügyelőveretek.

Hasonló, kisebb példány került elő a VIII–XI. századi ősmordvin panovói temető 121. sírjából, amelynek pengéjén kerek lyuk van. Bár az ásató kétélűnek írja le, megfigyelése – a fentiek alapján – hibás lehet.

A törökkanizsai hajfonatkorong

A doroszlói sírban talált balta

Ami hazai foklapos baltáink származását illeti, az aligha választható el a keskeny pengéjű fokosok származásától. Ez utóbbiak minden bizonnyal a Don-vidéki (levédiai) tartózkodás korában terjedtek el a magyarságnál a VIII. század második felében s a IX. század elején. Keskeny pengéjű, foklapos baltáink is (Bodrogszerdahely, Óbuda, Szentest?) szaltovói előképekre mutatnak, s bizonyára a honfoglalókkal együtt jelentek meg hazánkban. A nagyobb, trapezoid pengéjű, foklapos balták azonban már nem köthetők egyértelműen ezekhez az előzményekhez, hiszen mint láttuk, az ilyen alakú fegyverek igen ritkán fordulnak elő az alánoknál. Viszonylag gyakoriak ellenben a X–XI. századi orosz fegyveres kíséret sírjaiban. Nem kizárt, hogy a magyar fejedelmi seregben és a határvédelemben bizonyára jelentős szerepet játszott varég–keleti szláv (orosz) fegyveresek révén terjedt el ez a baltatípus hazánkban. Talán erre enged következtetni, hogy a bihari és zempléni (Bodrogvécs) földvár közelében, illetve a későbbi borsovai határvármegye területén kerültek elő. (A tudomásom szerint párhuzam nélküli kenézlői, valamint a nagyhalászi balta pedig a szabolcsi földvár környékén került elő.) Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy e nehezebb, a páncél áttörésére alkalmasabb foklapos baltákat a modernebb fejedelmi sereg főként keleti (orosz–varég) eredetű harcosai forgatták, bizonyára főként a X. század második felében.

A fenti balták egyikével sem teljesen azonos dorozslói származását is a nagyobb foklapos példányokhoz hasonlóan képzeljük el, keleti szláv vagy lengyel területről. A végső soron kaukázusi–szaltovói eredetű foklapot itt az Európa nagy részén honos szakállas pengével párosították. Talán több pusztá találgatásnál, ha azt is feltesszük, hogy a balta tulajdonosa, az egykori dorozslói harcos a közeli savoncai földvár védelmét látta el társaival, valamikor a X. század közepén–második felében. Népiségéről a fegyver nem sokat mond, de az, hogy hatásával együtt helyezték örök nyugovóra, magyar nemzetiségéről tanúskodik.

Dorozsló pusztá személynéből keletkezett helynév, magyar névadással, az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű. A helynév feltehetően a XIII. században keletkezett, mivel az 1192-es szondi határjárásban helyén Petk és Porboszló földjét említik, s neve 1313-ban fordul elő először. Környéke a X–XI. században vegyes magyar–szláv népiségű lehetett. Sajnos, a község határából tudomásom szerint más honfoglalás vagy Árpád-kori lelet nem ismeretes, ezért a helység korai történetéről az okleveles adatokat csak fentebb ismertetett leletünk egészíti ki némiképp. Ennek értelmében viszont joggal tehetjük fel, hogy valamikor

a X. század első felében vagy annak közepén egy olyan magyar közösség telepedett itt meg, amelynek feladata lehetett a savoncai vár védelme és talán a Bácsvárat Bodroggal összekötő fontos út biztosítása. Györffy György feltevése szerint az Árpádok Zolta és Szerénd életében terjesztették ki uralmukat a későbbi Bácsvármegyére, tehát nagyjából a X. század közepéig. (A honfoglalás után feltehetően a Jenő törzs egyik nemzetsége szállhatta meg ezt a területet: *ibid.*) Talán ők telepíthették meg a jelzett feladatok ellátására a mai Doroszlón temetkező közösséget. Temetőjük kiterjedésének, településük pontos helyének és későbbi történetének körvonalazását a további régészeti kutatásoktól várhatjuk.

A doroszlói sír leleteinek korát tehát a X. század közepére – második felére tehetjük. Birtokosuk a fejedelmi hadsereg lovasa lehetett, akinek foklapos, szakállas baltáját Európa északi–északkeleti vidékein készíthették, vagy olyan hazai fegyvermester, aki jól ismerte az előbbi területeken honos fegyvereket.

AZ ÁRPÁD-KORI KANIZSA

DOBOS JÁNOS

1859. január 8-án a Szerb Vajdaság és Temesi bánság kormánya felhívást és utasítást adott ki a katonai határőrvidéken és a hozzá tartozó szerb-bánsági területen az alárendelt területi szerveknek néprajzi és helyrajzi adatok gyűjtésére és felterjesztésére.¹ A német nyelvű, 13 oldalra terjedő fraktúrbetűs utasítás részletesen és pontosan meghatározta, hogy a helységekről vagy városokról mit kíván tudni: elsősorban a helység nevét, múltját, lakóit, azok származását stb. Ezt a felhívást, nem tudni, mi okból, hiszen a Tisza Bács megyei oldalán elterülő Ókanizsa sohasem tartozott a bánsági szerb határőrvidékhez, innen is megválaszolták.

Erre a felhívásra Popovics György ókanizsai községi jegyző kilencíves válasziratot készített, ugyancsak német nyelven, amely kalandos vándorlás után végül a zentai múzeum iratgyűjteményébe került.² Ennek első oldalán a következőket írta: „E helység keletkezéséről nincsenek írott adatok, de szájhagyomány sem maradt fenn. Biztos azonban, hogy Ókanizsa nagyon régi helység, amely már a IX. században létezett.”

Ezt kétségtelenül úgy érthette, hogy magában a helységben, Ókanizsán nincsen írott adat, sem szájhagyomány, mert a továbbiakban kifejti, hogy honnan származik az az adat, mely szerint Ókanizsa mégis „nagyon régi helység”: erről Jászai Pál³ és Bárány Ágoston⁴ történeti munkáiból szerzett tudomást. Lényeges az, hogy mindkét idézett történétíró azonos forrásra, Anonymusra, III. Béla király névtelen jegyzőjére hivatkozik.⁵

Anonymus annak az 57 fejezetre tagolt, 24 hártyalapos kódexnek a szerzője, amely leírja a magyar honfoglalást, a Kárpát-medence elfoglalását, s amelynek 44. fejezetében a következőket olvashatjuk: „Árpád vezér és nemesei . . . sereget akartak küldeni Galád vezér ellen, kinek

az uralma a Maros folyótól egészen Haram váráig terjedt . . . E dologra Szovárdot, Kadocsát és Vajtát küldték ki. Mikor ezek engedelmet nyerve ellovagoltak, a Tiszán Kanizsánál átkeltek, és a Cesztereg vize mellett szállottak meg.”⁶

Ez az adat helytörténeti szempontból rendkívüli jelentőségű, mert ez a geszta az első fennmaradt, de 1746-ig ismeretlenül lappangó magyar krónika, amely *Kanizsát* nem csupán az Árpád-kori, hanem egyenesen *honfoglalás kori helynek* nyilvánítja. Kanizsát ezek szerint már az első fennmaradt latin nyelvű magyar elbeszélő történeti forrás említi, amelyet a történeti irodalom *Gesta Hungarorum*, vagy a *Magyarok viselt dolgairól* cím alatt ismer.

Kanizsa ezek szerint honfoglalás kori hely, Árpád rokonai, alvezérei már ismerték révjét. Mindez sajnos bizonytalanná válik, ha megismerjük az Anonymus-probléma lényegét, azt, hogy a geszta megírásának ideje, írójának kiléte és a honfoglalást tárgyaló művének történeti forrásértéke évszázados viták tárgyát képezte a magyar történetírásban.

A ma elfogadott többségi álláspont szerint a „P. dictus magister”, ahogyan a geszta írója magát nevezi, 1200 körül vetette pergamenre művét, és a műből kielemezhető helynevek alapján budai prépost lehetett. Nem ismerte a IX. századi történeti viszonyokat, és a *korabeli helynevekhez eseményeket talált ki*, amelyeket a honfoglalás részleírásához logikusan köthetett. Ilyen eseménye volt a honfoglalásnak a Maros alatti vidék meghódítása, amely feladatra Árpád fejedelem Csepel szigetéről, ahova Titeltől a Duna mellett haladva még 896-ban érkezett, három alvezérét küldte, akik *Kenesnánál – meséli Anonymus – átkeltek a Tiszán*.

Ebből a kétségtelen igazságmag az, hogy Kenesna 1200 körül létezett, valahol a Tiszán, a Maros torkolata alatt (ez a geszta további szövegéből kikövetkeztethető, mert a Marost sehol sem lépték át). Ez azonban nem jelenti azt, hogy Kanizsa 1200 körül keletkezett, bár a többi krónika ezt az eseményt nem említi, illetve Kanizsáról nem szól.

Arra, hogy Kanizsa korábban is jelen volt a magyar történelemben, okleveles, régészeti és nyelvészeti bizonyítékok is vannak.

Az okleveles bizonyítékok között az első helyen említendő a *pannonhalmi főapátság XI–XIII. századi oklevelei*, amelyek a kanizsai birtokot Salamon (1063–1074), illetve I. László király (1074–1095) idejéből a pannonhalmi apátsági kolostor birtokaként ismerik: „. . . tizennegyedik birtoka a Tisza fölött van a Cnesának ama folyóba való beömlésénél; mellette van egy tó, amelyet Miruchnak neveznek: ezt a birtokot Salomon király adományozta, a király poroszlója Zolioc volt . . .” – írja a

pannonhalmi apátság 1093–95-re datált, I. László király által kiadni rendelt birtoklevele.⁷

A nyolcvanas évek közepén a szabadkai múzeum régészei által folytatott ásatások Kanizsa városmagjában népvándorlás korabeli földvárat, mellette avar kori temetőt tártak fel; a földvárat már Marsigli is megásatta 1694-ben, s próbaásatása ugyancsak népvándorlás kori edényleleteket hozott felszínre. Legutóbb pedig 1995-ben találtak itt, gázvezeték fektetése közben, még kiértékeletlen, de kétségtelen településmaradványokat. A kanizsai földvár a magyar honfoglalás korától még előbbi időkre tekint vissza: a jazig, hun és az avar–szláv domináció évszázadaira.⁸

A nyelvészeti forrás – amint azt Rókay Péter elemzi – maga a helynév, a Kanizsa szó, amely a forrásokban Cnesa, Kenesna, Canysa stb. alakokban fordul elő. Ez a szó az ószláv *knjeg*, *knez*, *knjaz* szóból eredeztethető. Jelentése fejedelem, kenéz, esetleg ispán. Ennek cnesa vagy Kenesna alakja feltehetőleg birtokragos szókapcsolatot takar: „knezsza zemlja”, vagy a patak esetében „knezsza voda” lehetett a teljes toponim eredetije. Ezek szerint a népvándorlás korabeli földvár a mellette Tiszába ömlő Cnesa patakról kapta nevét. Ezt a patakot és a mellette fekvő földet a VI. századtól itt letelepült szlávok „kenézpataká”-nak (knezsza voda) vagy „ispánföldjé”-nek (knezsza zemlja) nevezhették. A szlávoktól ezeket a toponimeket a X. században a letelepülő magyarok átvették és nyelvi rendszerükhöz alakítva (knez–kenéz; knezsza–kenezsa–kinizsa stb.) megőrizték.⁹

Bár a Kanizsa első említése körüli viták még nem tekinthetők lezártnak – Györffy György szerint ez behatárolt: az 1093–95. esztendő, Rókay Péter viszont a pannonhalmi birtokösszeírást egy későbbi, XIII. századi birtokállapotokat tükröző, szándékosan antidatálás céljára elkészített hamisított oklevélnek tekinti – az mégis tény, hogy a Cnesa pataknál fekvő birtok a mai Kanizsa helyén terült el, nem pedig Szabolcs megyében, ahol Ortvy Tivadar majd az ő nyomán Pesty Frigyes 1888-ban feltalálni vélték. Velük szemben helyes nyomon járt Dudás Gyula, aki a Cnesa birtokhoz tartozó Miruch tóról világosan megírta, hogy az hol is feküdt: „Salamon király ezt a tavat a mai kanizsai határ egy részével a pannonhalmi apátságnak adományozta, és ezt az adományt utóbb mind I. László, mind pedig II. Endre megerősítették.”¹⁰

Az Árpád-kori Kanizsára vonatkozó forrásokat alaposan Erdélyi László elemezte a XIX. század végén, a pannonhalmi Szent Benedek-rend történetéről írott munkájában. Szerinte a Cnesa patak torkolatánál fekvő birtok királyi tulajdont képezett, azaz nem volt nemzetségi tulajdonban, ami szerintem éppen szláv lakosságára utal a honfoglalás korá-

ban. Salamon több más birtok mellett ezt is elajándékozta, a pannonhalmi Szent Mártonról elnevezett, I. István király által alapított Szent Benedek-rendi apátságnak valószínűleg a trónért folytatott harcában tőlük is támogatást remélve. Ekkor került Kanizsa egyházi birtokba. Ezt az adományozást a kor szokása szerint birtokba iktatással törvényesítették. Írásba csak később, I. László király korában foglalták. Az írásos birtokbizonyítékokra akkor lett szükség, amikor a Kanizsával szomszédos szávaszentdemeteri görög rítusú apátság Szatmár nevű birtokának jobbágyai elbirtokolták a kanizsai birtok halászati jogát és bizonyos földeit a Miruth tavon. Ekkor a pannonhalmi apátság pert indított birtoksértés és kár elszenvedése miatt. Közel egy évtizedes per kezdődött ekkor (1228–1237), amelynek iratai, bennük a szomszédos birtokosok neveinek felsorolásával fennmaradtak a pannonhalmi rendi levéltárban. A perben meghozott ítélet a pannonhalmi apátság jogait visszaállította a földet és a halászóhelyeket illetően, a szávaszentdemeteri apátság, illetve a Szatmár birtokon élő jobbágyaik erőszakos határ- és jogsértésével szemben. Ezek az iratok tették lehetővé Erdélyi Lászlónak azt, hogy megállapítsa: a Cnesa patak a Tisza folyó jobb oldaláról ömlött a nevezett folyóba. Íme: „Ez utóbbi nyilatkozatából, amelyet a szomszéd apátok jelentésében olvasunk, és Dénes nádor fentebbi szavaiból világosan következik, hogy a kanizsai folyó nyugatról ömlött a Tiszába, és vagy azonos az Ó-Kanizsától délre beömlő Körös (ma Kosztik) patakka, vagy ettől kissé északra folyt Ó-Kanizsa felé, s idővel eltűnt, kiszáradt, apró tavakká változott.”¹¹

Az Árpád-kori Cnesa vagy anonymusi Kenesna történeti–geográfiai folytonosságát némi tévelygések mellett már a századfordulón bizonyították a magyar tudósok; ugyancsak ők vetették fel a Cnesa és a Miruth helynév szláv eredetét is. A névmagyarozatokba mégis behúzódtak olyan elemek is, amelyek nem a forrásokon alapulnak, és nemzetpolitikai indítékokkal magyarázhatók.

Ilyen tudománytalan belemagyarázás jelentkezik már 1886-ban Appel Ede adorjáni plébános Kanizsáról írt monográfiájában: „Béla király névtelen jegyzőjének munkájában olvasható, hogy: a pusztaszeri népgyűlés után . . . Árpád fejedelem seregével onnét (Szeged és Kanizsa) határán átvonulván az egész Tisza és Duna mellékén lakó népet Titelig és Zalánkeményig meghódította. Ezen vidék hadászati fontosságát Árpád átlátván, itt állandó tábort ütött, vele volt vezérei némelyikének tetemesebb birtokot adott. Így Kölpönnek, anyai nagybátyjának adta a mai Kulpint és vidékét, hol ez erős várat építtetett és nevére Kölpön várának hívatott, mely elnevezés idők haladtával Kulpinra változott; –

a mai Kanizsát és vidékét állítólag pedig Kenese nevű vezérének, kiról a hely »Kenese« nevet nyert, mely elnevezésből alakult ki a »Kanizsa« elnevezés."¹² (Kiemelés: D. J.)

Anonymus gesztája Kölpényről valóban megemlékezik (41. fejezet), Kenese vezért azonban sehol, az egész gesztában nem lehet találni. Igaz, maga Appel Ede is megjegyzi a Kenese vezér kapcsán: „A történelmi kritika szempontjából e vélemény (ti. hogy a »Kanizsa« helynév bizonyos »Kenese« vezértől ered) *mennyire felel meg a valóságnak*, nem célom eldönteni, de annyi bizonyos, hogy Magyarország történetében több vezér és hős fordul elő Kenesei, vagy Kanizsai néven.” (Kiemelés D. J.) A későbbi megye- és várostörténeti kiadványok sem ismerik Kenese vezért, nem tudnak róla a századforduló tekintélyes történeti geográfusai, helynévkutatói sem. Ezzel szemben a legtekintélyesebbek is elfogadták a Kanizsa toponim szláv eredetének magyarázatát (Csánki, Ortvy, Iványi, Dudás, Melich, Kniezsa) a knez szótöböl.

Mindezek után Batta Péter kanizsai ügyvéd és úttörő helynévgyűjtő Csuka Zoltán gyűjteményes kiadványában¹³ ezt írja: „A mi városunk keletkezésének első nyomai a IX. századig nyúlnak vissza. Amikor is Árpád fejedelem, a magyar állam tulajdonképpen alapítója *Kenese vezér vezetése mellett 895-ben kiküldött egy sereget* azzal a feladattal, hogy a Temesvár környékén garázdálkodó bulgár herceget, Gládot űzze el onnan.

Ez a magyar sereg akkor itt a mai Kanizsa környékén kelt át a Tiszán. *Azért nevezték el az e helyt megtelepedett magyarok e települést Rév-Kenesének, vagy helyesebben Kenese révjének, átkelő helyének.*

IV. Béla király névtelen jegyzője, a krónikaíró Anonymus említi, hogy amikor a magyarok Pusztaszeren (Szegedtől északra) megtartották országalapító nagygyűlésüket, s amikor országukhoz csatolták a déli meghódított területeket is, Árpád fölosztotta e vidéket vezérei között. Így kapta Kölpön vezér a mai Kulpint és környékét, *Kenese vezér pedig Rév Kenesét, a mai Magyarkanizsát és vidékét adományként.*

Ettől a magyar vezértől kapta tehát nevét városunk. Ez a név az idők folyamán Kenesé-ből Kanizsá-ra alakult át.” (Kiemelések: D. J.)

Ha megnézzük a fenti sorok megjelenésének helyét és idejét, megértjük Batta Péter indítékait, azt, hogy miért hallgatta el az akkor már köztudott és általa is ismert szláv néveredetet, és miért igyekezett egy, a történeti forrásban sehol sem említett „Kenese vezért” Kanizsa névadójává tenni. Hasonló igyekezet volt ez, mint amit még a mai napig is tapasztalunk: valamely nemzet „őshonosságát” bizonyítani ezen a történelmi viharok verte széljárta, huzatos Tisza–Duna közén, ahol a népek

szakadatlanul jöttek-mentek, elmentek, majd visszatértek. Így jöttek a magyarok is a hunok, az avarok, a szlávok után, most éppen ezerszáz esztendeje, hogy a török alatt elmenjenek, majd azok kiűzése után visszatérjenek és éljenek itt háborúban és békében, mind a mai napig, mormolván a latin létigét: fiumus, sumus, erimus!

Kanizsán, 1996. április 14-én

JEGYZETEK

- ¹ Zentai Történelmi Levéltár (a továbbiakban: ZTL), Vujić-gyűjtemény (a továbbiakban: F: 381) 2. doboz (F: 381.2), Instruction zur Sammlung und Lieferung von Daten für eine ethnographische-topographische Beschreibung des Serbisch-banater Landesgebietes mit der anstosenden k. k. Militärgrenze
- ² A zentai múzeumban elfekvő eredeti fraktúrbetűs kézirat címe: Ethnographische-topographische Beschreibung des Ortes Alt-Kanizsa, jelzete K. I. 193; megelézéséről lásd: Dobos János, Kanizsa megírandó monográfiája kapcsán, *Üzenet*, 1980, X. évf., 11. sz., 603.
- ³ A magyar nemzet napjai a legrégebb időtől az Aranybulláig
- ⁴ Temesvármegye emléke
- ⁵ Első kiadása: Gesta Hungarorum. In: Schwandtner J. G., Bél M. Scriptorum rerum Hungaricarum, I., Windobonae, 1746
- ⁶ Anonymus Gesta Hungarorum Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről / Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon Pais Dezső fordításában Budapesten, 1977-ben, 117.
- ⁷ Eredetije a Pannonhalmi Főapátság levéltárában Capsa 2. A. jelzet alatt; fotó- és mikrofilmmásolat a Magyar Országos Levéltárban, kiadása a rend történetében (Erdélyi L.–Sörös P. [szerk.], I. köt. Budapest, 1902), értékelése dr. Rókey Péter: Kanizsa az első említéstől a török hódoltságig, in: Kanizsa monográfiája, I. Történeti rész, Az ősidőktől 1848-ig, 1. kötet, Kanizsa, 1995, 79.
- ⁸ Szekeres László: Kanizsa múltja a régészeti leletek fényében, in: Kanizsa monográfiája, I/1, Kanizsa, 1995, 46.
- ⁹ Rókey Péter: Kanizsa az első említéstől a török hódoltságig, in: Kanizsa monográfiája, I/1, Kanizsa, 1995, 83. Lásd még: Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára, Budapest, 1963³, Balatonkenese, Nagykanizsa.
- ¹⁰ Dudás Gyula: Vidékünk hajdani halászata, *Zentai Hírlap*, 1887. április 3-i szám
- ¹¹ Erdélyi László dr.: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története*, I. kötet, Budapest, 1902, 327. (térképválat is), 332.
- ¹² Appel Ede: *Ó-Kanizsa nagyközség történelmi, helyrajzi, gazdasági, népismereti és statisztikai ismertetése*. Szabadka, 1886, 9.
- ¹³ Batta Péter: Magyarkanizsa. In: Csuka Zoltán (szerk.): *A visszatért Délvidék*. Budapest, 1941, 207.

EGY ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉS TÖRTÉNETÉBŐL

Tavankút

S Z E K E R E S L Á S Z L Ó

A múlt század utolsó harmadában az egész magyar társadalom fokozódó lázban készülődött a honfoglalás 1000. évfordulójára, a millennium megünneplésére. Az előkészületi munkákból talán a történészek, levéltárosok és nem utolsósorban a régészek vették ki legderekasabban a részüket. Projektumok készültek, kiadványsorozatok jelentek meg, egyedi művek, monográfiák láttak napvilágot, amelyek mind az évforduló fényét és jelentőségét voltak hivatva emelni. A szerzők és a kiadók között az ország szinte minden struktúráját meg lehetett találni. Egyebek között a városi és önkormányzati struktúrákat is. A polgárság a 48-as, bukott forradalom keserőségét is gyógyítva vetette bele magát a múlt keresésébe, a társadalom ráébredt, hogy a nemzet- és önismeretnek a normális kulturális igények között van a helye.

A mozgalomból nem maradt ki Szabadka sem, amelynek a legpatinásabb oktatási intézményében, a Gimnáziumban éppen abban az időben tevékenykedett egy kitűnően képzett és végtelenül szorgalmas tanárember – Iványi István. Neki rendelte a sors, hogy Szabadka mindmáig legkimerítőbb és szakmai szempontból is legjobb várostörténetét megírja, a *Szabadka, szabad királyi város történetét* (I. 1886 és II. 1892).

Magától értetődő, hogy mielőtt a szintézishez hozzáfogott, hatalmas irattömeget tanulmányozott át itthon és idegenben is. Ennek az előkészítő munkának úgyszólván „melléktermékeként”, mert Iványi mindent jegyzett és osztályozott, értékes adattömeg gyűlt össze, amelyet nem hagyott elveszni, hanem energiáját nem kímélve szakaszonként rendezett és nyomtatásban kiadott 1889 és 1907 között *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* cím alatt, öt kötetben publikálta adatgyűjteményét. A számunkra felbecsülhetetlen értékű műbe a tudós tanár

beépítette a maga szeme világát is; az utolsó részeken már más segítségével vakon dolgozott.

Az alábbiakban Tavankút régmúltjának egy nagyon régi szakaszával szándékozom foglalkozni néhány régebben lefolytatott kisebb kutatás és egy tervásatás eredményei alapján. A fenti sorokat azonban le kellett írnom, mert erről az érdekes és nagyon régi településről Iványi István révén kaptam első információimat, amikor a sors úgy hozta, hogy itt, Szabadka környékén fogom a letűnt idők maradványait kutatni. Másrészről említenem kellett Iványit és művét azért is, hogy rámutassak arra a tapasztalati tényre, hogy a nagyszabású társadalmi megmozdulások, még ha néha túlságosan nagy füsttel járnak is, pozitív, addig szunnyadó erőket tudnak felébreszteni és mozgásba hozni, és előre nem látható kivételesen értékes eredményeket képesek felmutatni.

Iványi Tavankútról csak annyit jegyzett le, amennyit a rendelkezésére álló okmányokból ki tudott szűrni. Azt, hogy 1439-ben Albert király és a Hunyadiak között kötött egyik szerződésben Tavankutat is említik, és hogy a település akkor már „város” (oppidum) volt, hogy később a Pongrácok, a Corvinok, illetve Török Imre birtokai közé tartozott. Korábbi adatokat nem sorakoztatott fel, mert a régebbi okiratokat megemésztette az idő. Nem hiszem azonban, hogy Iványinak nem volt tudomása azokról a romokról, amelyek az akkori Tavankút pusztán, Alsó- és Felső-Tavankút között, a „Vermes keresztnél” levő halmon voltak nagyon régtől fogva láthatók. Azt azért kétlem, mert Iványi nemcsak az írott okiratokat olvasta el aprólékosan, hanem a kézíratos térképeket is alaposan átvizsgálta, és történetesen a tavankúti templomrom a 18. század végéről eredő Vlassits-féle, a város birtokait ábrázoló közismert térképen is fel van tüntetve. Valamilyen oknál fogva azonban ezen az adaton átsiklott, és a romokat nem említette. A romokról tehát a szabadkaiaknak volt tudomásuk. Közvetve 1828-ban, az akkori új városháza felavatási ünnepsége alkalmával, díszbeszédében a polgármester fel is említette.

A tavankúti templomrom, mint minden középkori építmény szerte az Alföldön, nem kerülhette el a sorsát, a „kőkecske” után kutató kincskeresők és épületanyagot kereső emberek kegyetlen turkálását. Róla az első figyelemre méltó hír a szabadkai Városi Múzeumba 1956 őszén érkezett. Azt jelentették, hogy a „Vermes keresztnél” levő halmon, amit „Gredá”-nak neveznek, a föld tulajdonosa téglák után kutat, és nagy gödröt ásott, amelyben emberi csontokat is talált. Azon a helyen a föld

felszínén is vannak tégladarabok és csontok szétszórva. A bejelentő szerint az illető már két méter mély gödrot ásott.

A hír után, még abszolvens voltam, ketten mentünk ki megvizsgálni a helyzetet. Róka László a múzeum akkori mindenese és mindentudója kísért el a helyszínre. Nem kellett sokat tanakodnunk, megállapítottuk, hogy Dulić gazda a középkori templom alapjaiból feszegette fel vagy inkább tördelte a vörösré égetett, a mainál nagyobb méretű, pelyvával erősített téglákat. A temető nyomai is világosan mutatkoztak. Az említett kereszt tövében kiásott agyaggödör falában néhány átvágott sír körvonalai látszottak, és a magaslat felszínén is emberi csontdarabok heverték.

A további téglaszedésnek nehézség nélkül sikerült véget vetni, a gazda szívesen abbahagyta tevékenységét, hiszen a munka nehéz volt a sok törmelék miatt, és az eredmény sem volt a remélt. Megígérte, hogy gödrét be fogja temetni, és ha ásatni akarunk, kártérítés ellenében meg is engedi, hogy ott dolgozzunk. Erre azonban neki is meg nekünk is jó ideig várni kellett, mert pénzigénylésünk sokáig nem talált meghallgatásra.

A mai Tavankútról annyit kell tudni, hogy az elmúlt évtizedekben faluvá serdült település nem történelmi elődje helyén helyezkedik el. Tőle néhány kilométerrel nyugatabbra fekszik Felső-Tavankút, a kis településcsíra, amelyet bunjevác horvát lakosai, az ott található kápolna védőszentje után Sveta Anának neveznek, de hogy a dolog ne legyen egyszerű, a vasúton odaigyekvőnek Skenderevo megállóhelyen kell le szállnia.

A régészeti leletek bizonyága szerint a középkori okiratokban említett „város” ez utóbbi kis település helyén terült el. Annak keleti oldalán, a Felső-Tavankútról az Alsó-Tavankút felé vezető út mellett található a középkori templom romjainak a helye. Fekvése ideális. A természetes magaslatot kétfelől a Bácsér két ágának vizenyős völgye öleli körül. Északi irányban homokos dűnék terülnek el, délre pedig a termékeny televény kezdődik. Ide már csak a dolgos kezek kellettek, hogy oppidum/város keletkezzen. Ebben nem is volt hiány, ezt bizonyították a feltárások alkalmával előkerült romok, és a romok körül elhelyezkedő temető, amelyben szinte egymás hegyén-hátán feküdtek a csontvázak, az egykor itt élt lakosság néma tanúi.

Évek múlva, csak 1962 tavaszán került sor először egy rövid tájékoztató ásatásra. Néhány helybeli jelentkező és az ottani iskola egyik tanára által vezetett kis diákcsoport ingyenes segítségével. Időnkből, erőnkből

és a természet jóvoltából azonban csak néhány napos beavatkozásra futotta. Elmaradtak a remélt látványos leletek, és segítőtársaim érdeklődése hamar lelohadt, amikor pedig a hirtelen keletkezett áprilisi hóvihár jóformán betemetett bennünket, takarodót kellett fújnom, és véget vetni az „ásatásnak”. Mindamellett megfigyeléseink fontosak, értékesek voltak, és azért néhány sokatmondó leletet is a tarsolyomba tehettem.

Mindenekelőtt, a rombolások ellenére, találtunk sértetlen alapidarabot is, megállapítottuk, hogy a domboldal még tele van sírokkal, tehát bizonyossá vált, hogy a további kutatásoknak van értelme. A kiasott néhány árokkal nem sikerült megállapítanunk a templom méreteit, azt azonban meggyőzően lehetett bizonyítani, hogy az egykori templom tényleg nem egyszerű falusi épület volt, hanem igazi „városi” objektum, amelyet teljes egészében téglából építettek, ami itt mifelénk a középkor folyamán nagy szó volt. A legfontosabb bizonyíték erre az a 150–170 cm vastag tégl- és maltertörmeléből álló réteg volt, amelyet a templom feltételezett tornya helyén találtunk a legfelső humuszréteg alatt. Az ásatás során a morzsalékok között néhány ezüstből és bronzból készített pödrött végű, úgynevezett „S” hajkarikát leltünk, amelyek a lelőhelyet, jobban mondva a település korát legalább három évszázaddal korábbra datálják az első, 15. századi írásos dokumentumnál. Tehát a temető keletkezésének idejét is, illetve annak kezdeteit a 11. vagy legkésőbb, a 12. századra lehet tenni.

Az is fontos megfigyelésnek számított, hogy a törmelékek között olyan mészkő- és márványdarabokat lehetett találni, amelyek minden kétséget kizáróan építészeti díszítőelemek maradványai voltak. Ezek az elemek is arra utaltak, hogy lábaink alatt értékes építészeti emlék romjai fekszenek. Azzal a reménnyel távoztunk a hólepte lelőhelyről, hogy idővel majdcsak adódik alkalom a munka folytatására. Addig is keresztül-kasul jártam a romok környékét, hogy a felszíni leletek alapján megkeressem a feltételezett település helyét. Ez a vállalkozás sikerrel járt, mert az apró leletek gyakorisága és jellege alapján ítélve az azon a magaslaton húzódott, amelyik a településtől a vasúti megálló felé terjed.

Ismét a várakozás évei következtek. Időközben azonban a vajdasági régészek szakmai fóruma távlattervet dolgozott ki, amelynek a középkori problematikát tárgyaló fejezetében (Aracs, Dombó, Bács stb. mellett) helyet kaptak az olyan templomos helyek is mint Tavankút. Az érvelés az ilyen irányú kutatások tervszerű beindítására, amellyel, hogy addig ez a kutatási terület el volt hanyagolva, abból állt, hogy a nép-

vándorlás kori kérdésekhez hasonlóan a középkori problematika tárgyilagossága is mérhetetlenül fontos. Hiszen az állandóan melegen tartott magyar–ósláv viszonyok helyes megközelítése és értékelése csak megfelelő szintű és mennyiségű régészeti bizonyíték igénybevételével végezhető el. Amivel bizony hűjával voltunk (és vagyunk). A különböző történelmi összefoglalásokban gyakran előfordul (még azokban is, amelyek tudományos igénnyel íródnak), hogy olyan kitételeket lehet találni, amelyek enyhén szólva minden tényalapot nélkülöznek. A kellő szakértelem nélkül összerótt „szintézisekben”, újságcikkekben, alkalmi írásokban a nagyközönség felé időnként hajmeresztő állítások áramlanak. Egyes szerzők úgy gondolják, hogy a külföldi irodalom révén elérhető adatok idehaza nem érvényesek, és az itthoni hiányokat féligazságokkal és légből kapott adatokkal is pótolni lehet. Körülbelül ezek voltak három évtizeddel ezelőtt az érvek, és a mai helyzetből ítélve – tisztelet a kivételeknek –, lényeges változás az érintett területen nem történt.

A távlattev, sajnos, nem volt hosszú életű. 1967-ben, a kezdeti szakaszban azonban a múzeum megkapta a tavankúti ásatásra az egyszeri támogatást. A tartományi segítségből és abból a kevésből, amit a község hozzáadott, háromheti tudományra tellett. Október vége, november eleje ment rá az ásatásra. Hűvös, szeles volt az akkori ősz, legfőképpen a szél okozott sok bosszúságot, mert a száraz homokot állandóan a gödrökbe és a nyakunkba szórta. A kutatógárdát a szabadkai két személy, Szekeres és Róka mellett, Nagy Sándor Újvidékről, Bálint Alajos, a szegedi Móra Ferenc Múzeum igazgatója és négy belgrádi egyetemista alkotta.

Az első beavatkozásra szánt nem túlságosan nagy összeggel, amellyel rendelkezünk, nem mertem mindjárt nekivágni a komplikáltnak és hosszadalmasnak ígérkező romok feltárásába, habár akkor is az érdekelt a legjobban, hanem a halom délkeleti lejtőjén levő temető rész kutatását kezdtük el. A sírok sűrűn egymás mellett helyezkedtek el. Mélységük változó volt, voltak egészen sekélyek, 30–40 cm mélyek, és voltak mélyebbek is, de 150 cm-nél mélyebbet nem konstatáltunk. A gyermeksírok mind sekélyek voltak, a többiek mélységét pedig néhol az is meghatározta, hogy annak idején a megkezdett helyen már volt egy sír, és miatta nem akartak mélyebbre hatolni. Egyébként a huzamosabb ideig használatban volt középkori temetők egyik jellemzője, hogy a sírokat nagyon gyakran egymásba ásták. Tavankúton az átlagos mélység esetében számításba kell azt is venni, hogy a domboldal az elmúltakban,

kivált azóta, amióta rajta intenzív mezőgazdasági tevékenység folyik, bizonyos mértékben lekopott.

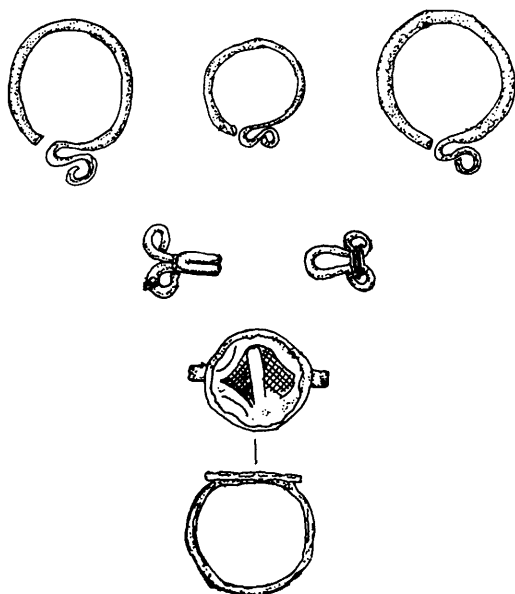
A három hét alatt, hozzávetőleges számítások szerint, az egész temetőnek csak ötödrészét sikerült feltárni. Pontosítani a becslést kutatóárok-kokkal lehetett volna megtenni, de ezt a legközelebbi alkalomra hagytuk. A talált körülmények alapján úgy értékeltük, hogy az általunk feltárt területen már az ásatás megkezdése előtt különböző gödrökkel, illetve szántással 60–70 sírt semmisítettek meg. Nekünk, a csapatnak összesen 115 sírt sikerült kiásni és dokumentálni, de az ásatás során a földből előkerülő szétszórt csontokból ítélve az eltemetettek száma ezen a területen sokkal nagyobb volt. Nemre nézve a temetőt használó közösség kiegyensúlyozott képet mutat: a 24% meghatározhatatlan nemű egyed mellett 26% volt a nő, 28% a férfi és 22%-ot tettek ki a gyermekek sírjai. A temetkezési mód is egységes volt. A sírok tájolása nyugat–keleti volt, a halottakat kinyújtva a hátukra fektették úgy, hogy a fejük a nyugati oldalon volt, arccal kelet felé voltak fordítva. Csak egy elütő példát regisztráltunk, amikor egy férfi csontvázat bal oldalára fordítva bontottuk ki (35. sír). A kezek vagy a test mellett kinyújtva vagy az ölükben voltak. Három sírba temettek el két-két személyt; az egyikben két fiatal nőszemély feküdt, a másik kettőbe egy-egy anyát temettek el az alsó lábszáraik közé fektetett gyermekükkel (101., 110. sír). A sírgödörök körvonalai a szürke szubhumuszban nem látszottak, méreteiket nem lehetett megállapítani, csak egyes csontvázak helyzetéből lehetett következtetni arra, hogy a kiásott gödör nagyon keskeny, és helyenként egyenetlen aljú volt. Amennyiben a gödör ásása közben régebbi sírt bolygattak meg, a halott csontjait összeszedték, és saját halottjuk mellé temették. Nincs kizárva, hogy egyes családok csoportokban földelték el halottaikat, úgy, hogy adott esetben a sírásók tudták, hogy melyik rokonuk maradványairól van szó. Koporsószerkezetet csak két esetben lehetett megállapítani, és két esetben fordult elő, hogy a halott bal oldala mellett a sír hosszában élére állított deszkalap maradványai voltak láthatók. Három halott szájába pénzürmét helyeztek el. Ezek lehetnek a legkorábbi sírok, tekintve, hogy ez a szokás nagyon régi volt, és az egyház nem tolerálta, idővel ki is irtotta. A sírok régisége mellett szól az az adat is, hogy az érmék korai Árpád-kori uralkodók veretei voltak: I. András uralkodó 1045-től 1060-ig és I. (Szt.) László uralkodó 1077-től 1095-ig.

Ha a halottak mellett talált tárgyak száma vagy értéke alapján akarjuk megítélni a tavankúti középkori társadalom gazdasági erejét, azt mond-

hatnánk, hogy az ide temetettek zömmel szegények voltak, mert például ezüst pödrött végű (úgynevezett „S”) hajkarikát csak hét sírban találtunk, és a további leletek sem voltak számosak és átlagon felüliek. Habár itt meg kell jegyezni, hogy három halottnál két-két darab, egynél pedig hét darab hajkarika volt a koponya tájékán (41. sír). Az, aki hét hajkarikát font a hajába, és az a két nőszemély, akiknek a fején ezüstszalakból és préselt rozettából készítettek homlokdísz, pártát (60. és 90. sír), élete során bizonyára a közösség tehetősebb tagjai közé tartozott. Ugyanez vonatkozik arra az aranyhuzalból készített hajkarikára is, amelyet jóval korábban, szántás közben talált a helyszínen a tulajdonos. Más szóval, a társadalom rétegződése világosan kiolvasható az eddigi leletekből.

A halom magasabb részén, a sírok között egy kb. 2 X 2 m nagyságú gödör jelentkezett, amelynek az alján, tervszerűen, szorosan egymás mellé rakva, 96 koponya sorakozott. A koponyákhoz tartozó többi csont mind hiányzott. Mivel a jelenséget pontosan nem tudtuk megmagyarázni, a leletet elneveztük osszáriumnak. A koponyák révén nem valamilyen katasztrófára, netán kivégzésre kell gondolni. Inkább arról lehet szó, hogy a templom megsérült (tatárjárás, kunok pusztításai?), és annak megújítása során az altemplomból kitakarították a korábbi halottak maradványait, és a koponyákat egy közös sírba helyezték. Az altemplom létezése kétséges, ennél fogva a fenti feltételezés is csak inkább munkahipotézis. Bizonyítékot arra, hogy esetleg magát a temető egy részét újították fel, és akkor gyűjtötték össze a sok koponyát, nem lehetett találni. Ez ellen szólnak a 14–15. századi (fejdíszes) sírok között talált bolygatatlan korai „S” hajkarikák és korai pénzérmeket tartalmazó sírok is. Lehet, hogy egykor, ha a temetőt teljes egészében sikerül majd feltárni, választ fogunk kapni az osszarium problémájára is. Egyelőre csak az látszik valószínűnek, hogy a templom körüli építkezésekkel van kapcsolatban.

Végeredményben a temetőről előlegezni lehet azt a véleményt, hogy a 11. században, annak közepén már használták, és hogy a 15. század dereka táján hagyták el. A kezdetekre a pödrött végű hajkarikák és I. András, valamint I. László királyok veretei, az utóbbi adatra pedig egy síron kívül talált pénzérme, Hunyadi János kormányzó (1446–1452) verete ad hitelt. Magától értetődik, hogy az esetleges további kutatások finomíthatják a szélső határokat, és a közbeeső idők viszonyaira is némi fényt deríthetnek. Ami a templomot illeti, annak a megítélésére ma még nagyon kevés adattal rendelkezünk. A 11. század második felében már

*Három darab pödrött végű „S” hajkarika ezüsből, XI–XII. század
 Egy pár ruhakapocs bronzból, XIV–XV. század
 Ezüstgyűrű felül- és oldalnézetből, XIV. század*

A tavankúti ásatás 1967-ben

állhatott egy korai, feltehetően román stílusú épület, amelyet egy rombolás (?) után, a 14. század folyamán gótikus stílusban újjítottak fel. Erre vall az a mészkőből készített mérműves ablakkeret-töredék, amelyre az osszáríum közelében akadtunk.

Az 1967-ben végzett feltárások után, 1976-ban még egy kisebb ásatás következett, amely arra irányult, hogy kitapogassuk a templom alapjait. Ebben a munkában már Ricz Péter kollégám is részt vett. Több helyen megtaláltuk az alapok nyomait, vagyis a szellemfalakat, amelyek segítségével talán lehetséges lesz az építkezési fázisok rekonstrukciója. Ennek a legutóbbi vállalkozásnak a legfontosabb hozadéka azok a belső stukkódarabok, amelyeken gyönyörű freskórészletek láthatók, és amelyek ismételten azt illusztrálják, hogy tényleg nem közönséges kis templomocská maradványait őrzi a Vermes kereszt melletti halom.

*

A honfoglalást követő egy évszázad alatt a honfoglaló magyarság az új környezetben akkora utat tett meg a társadalmi fejlődés útján, amekkorát abban az időben kevés nemzet tett meg oly rövid idő leforgása alatt. A Kárpát-medencében talált politikai, népi és gazdasági viszonyokat részben saját életfeltételeihez idomította, részben pedig maga idomult hozzájuk, mindezt olyan megrázkódtatás nélkül, amely veszélybe sodorta volna egyensúlyát és létét.

Az átalakulás során gyors ütemben változott meg anyagi kultúrája is, illetve hihetetlen gyorsan alakított ki közelebbi és távolabbi környezetével, elsősorban szláv alattvalóival és szomszédaival egy-egy egyedülálló kulturális egységet, amelynek kialakításában és későbbi kiteljesedésében elsőrangú szerepet játszott. A magyar népnek Pannóniában töltött első másfél százada csodákkal, nem várt fordulatokkal volt kitöltve.

A 10. század végén és a 11. század elején, az Alföld többi részeihez hasonlóan, itt, a Délvidéken is sorban jelentek meg azok a temetők, amelyeket mind a bjelobrdói kultúra körébe lehet sorolni, abba a körbe, amelyet a múlt század végén, első értékelésük pillanatában éppen a magyar kutatók nyilvánítottak szlávnak, amiben csak részben volt igazuk. Amíg ezt másokkal is meg tudták értetni, több mint fél évszázadnak kellett eltelni. A bjelobrdói kör vezérletei között szerepelnek a pödrött végű vagy „S” végű hajkarikák, a több fémhuzalból összefont nyakperecek (torquesek), a bronzból öntött kígyófejben végződő karperecek,

két tagból álló szív alakú függődszek, gyűrűk és egyéb tárgyak. Az államalapítás nyomán hirtelen feljavult életfeltételekről, az általános gazdasági fellendülésről azok az akkoriban keletkezett, több száz sírból álló temetők tanúskodnak, amelyek mindenfelé, nálunk is fellelhetők (Verusics – Nitrogénművek, Nosza – Órhegy, Felsőhegy – Farkas-tanya és Paphalom, Gombos – Vasútállomás, Horgos – Budzsák [volt Röckbirtok] stb.).

Miután az uralkodók a 11. század folyamán mindenütt érvényt szereztek annak a Szent István-i rendeletnek, amely szerint minden falu lakossága templomot köteles építeni, sok helyen elhagyták ezeket a korábbi „köznépi temetőket”, és az újonnan épített templomok köré kezdték temetni halottaikat. Volt azonban eset, amikor a meglévő temető mellé építették az új templomot. Ilyesmirel lehet szó Tavankút vagy például a Hajdújárás – Kővágó lelőhelyen kiásott temető esetében.

Miközben sorozatban építették a kis falusi templomokat, a 11., de különösen a 12. század folyamán már monostorok is keletkeznek. A mitrovicai (Száva-szentdemeter) kivétel ebben az esetben, mert ez az egyetlen, amelyik származását Bizáncból vezeti le, mintegy halvány visszatükröződéseként annak a fontos szerepnek, amelyet a késő római korban Sirmium játszott a kereszténység történetében. Mindjárt utána kell említeni a Majdán falu mellett egykor állott Oroszlános kolostort, amelyet a hagyomány szerint az Ajtony felett győzedelmeskedő Csanád emeltetett. Szélesebb környezetére tett hatása miatt azonban sokkal jelentősebb az a kolostoregyüttes, amelyik a Duna jobb partján, a Fruška gora egy völgyében, a mai Rakovac falu mellett állt. Ez a Dombó kolostor, amely annak idején építészeti szempontból kivételes újdonságot jelentett egész Dél-Magyarország számára.

A másik nagyon jelentős templomos monostor a titeli, amely a 11. század befejező szakaszában épült fel. Létének egész ideje alatt, egészen a 16. századig, Magyarország leggazdagabb monostorai közé tartozott. Ez a monostor, sajnos, teljesen elpusztult, még a nyoma is alig maradt meg. Itt kell megemlíteni a bácsi és a monostorszegi kolostort is, amelyeknek a fénye és gazdagsága igazolja ezeknek a területeknek természetes erejét, mindenkori gazdasági potenciálját. A felsorolásból nem maradhat ki az aracsi kolostor sem, amely még romos állapotában is több száz évet vészelt át, és még a mai napig is, rogyant állapotában is fenséges látványt nyújt az oda látogatónak.

A 13. század folyamán területeinket is nagy megpróbáltatások érték a tatár támadás alatt és a kunok pusztításai miatt, amikor addig felépített templomaink legnagyobb része kárt szenvedett vagy elpusztult, ideértve a tavankúti templomot is.

A bekövetkezett nehézségeket azonban újabb fellendülés követte, és ennek a fellendülésnek a következményeképpen fejlődhetett ki Tavankút oppidummá, megelőzve ezzel más, a későbbiek folyamán nagyobbá, erősebbé cseperedett településeket, mint például Szabadkát.

SZEMELVÉNYEK A KÖZÉPKORI SZABADKA TÖRTÉNETÉBŐL

Különös tekintettel a Zabotka Castellum problémakörére

R I C Z P É T E R

Immár több mint száz esztendeje jelent meg a tudós tanár Iványi István tollából Szabadka Szabad Királyi Város Monográfiája.¹ Ez a munka olyannyira jóra sikerült, hogy a nemzeti kizárólagosság eszméjétől táplált néhány rosszindulatú és tudománytalan értékelés mellett, ma is példaértékű, de még inkább egyedülálló forrásanyagnak számít. Még akkor is, ha Szabadka városa országos szinten az egyik legjobban megőrzött levéltári gyűjteménnyel rendelkezik.² Sajnos, ez a levéltári anyag szinte semmit sem árul el a város középkori (X–XVI. századi) történelméből vagy az egyetlen hitelesnek nevezhető középkori építményről, a „Szabadkai várról”. Annak idején Iványi tanár úrnak is gondot okozott e tény, ezért monumentális (kétkötetes) helytörténeti munkájában csak vázlatosan tárgyalja a témakört. Természetesen ő maga sem tagadta e „fogyatékossgot”, sőt biztatón a közeljövő nemzedékének munkájául-feladatául tűzte ki a középkori „fehér foltok” feltárását.

Sajnos, a történelem közbeszólt. E dolgozatnak nem célja nemzedékek munkájának boncolgatása, de azért nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy majdnem egy teljes évszázadnak kellett eltelnie, mire megjelentek azok a helytörténeti vonatkozású munkák, melyek Iványi monográfiájának kiegészítő folytatását jelentették.³ A tárgyilagosság kedvéért azért meg kell említeni, időközben a Szabadkai Történelmi Levéltárban tevékenykedett néhány „szürke eminenciás” (mindenekelőtt Ulmer Gáspár), akik erejükhöz mérten igyekeztek külhoni kapcsolatot teremteni, és felkutatni azokat a járható utakat, amelyeken végül is Magyar László főlevéltáros elindulhatott. Ő volt az, aki az elmúlt évtizedben szinte „berobbant” Szabadka tudományos életébe (már ami a történelmet illeti), és a legmegdöbbentőbb forrásanyagok közreadásával szinte új-

raírta, pontosabban dokumentálta Szabadka városának és közvetlen környékének középkori múltját.⁴ Figyelemre méltó, hogy e legújabb kutatási eredmények (dokumentumok) alátámasztják Iványi Istvánnak jó néhány olyan feltételezését, amelyeket hiteles levéltári bizonyítékokkal nem tudott kellőképpen igazolni. Ezek közül minden kétséget kizáróan a vidékünket benépesítő középkori lakosság etnikai hovatarozása, pontosabban annak megváltozása, átalakulása nagyon jelentős forrásadat.

Mai ismereteink szerint a középkori Zobotka települést a gyászos emlékü tatárjárást követően alapították a Palicsi-tó nyugati részéhez csatlakozó vízgyűjtő rendszer (erek és mocsarak) mentén elpusztult falvak (falvacskák) életben maradt lakói.⁵ Erre közvetlen bizonyítékunk nincs, mivel az első helynév említés sokkal későbbi korból származik.⁶ Van azonban egy kora középkorinak (honfoglalás korinak?) nevezhető nagy kiterjedésű régészeti lelőhelyünk, valamint egy 1193-ból származó adománylevél, amelynek értelmében Györffy György Szabadkával azonosítja a Zombor és Szeged között említett Kér települést.⁷ Ez az összefüggés a következőkkel bizonyítható: a századforduló táján Szabadka délnyugati városrészét a túlnyomó többségben szláv ajkú bunyevác lakói Kérnek nevezték (ma is létezik egy ilyen nevű helyi közösség ugyanazon a helyen), amely a helytörténet-kutatók egyöntetű véleménye szerint Árpád honfoglalói egyik vezértörzsének nevét, azaz az általuk alapított települést jelentette.⁸ Mindez egyáltalán nem egyszerű dolog, mert ha létezett is az említett XI–XII. századi Kér, annak régészeti nyomait nem a helyszínen, hanem a mai városnegyedtől mintegy két–három kilométernyire délre mutatták ki.⁹

Ma már vitathatatlan, hogy a Palicsi-tó egykori nyugati nyúlványának déli partjai mentén nagy kiterjedésű honfoglalás kori sátoztábor, majd idők folyamán az abból kifejlődött nagy település helyezkedett el. Persze nagy (és nyílt) kérdés, vajon III. Béla király adománylevele pontosan egy hol létezett Kért nevezett meg.¹⁰ Az emberiség történelmében azonban vannak bizonyos szabályosságok, illetve törvényszerű jelenségek, melyeket a sok-sok évi tapasztalattal bíró kutatók már érzékelné tudnak. Egy ilyen összefüggés látszik kialakulni a tatárjárás előtti Kér, valamint a IV. Béla király országépítő törvényeinek szellemében újonnan alapított Zobotka falu (később mezőváros) kapcsolatában. Eszerint az 1241–42 telén felégetett, elpusztított apróbb-nagyobb települések életben maradt lakói a királyi törvények értelmében a környék legjobban védhető (mai katonai zsargonban mondva: stratégiai) területén új tele-

pülést hoztak létre. Ez pedig a mai Barátok temploma környéke volt, amelyet minden oldalról vizek vettek körül. Az egykori kériek, ha igaz, ennek a területnek nyugati részét népesítették be, megtartva régi falujuk nevét. Több évszázadon keresztül létszámban ugyan megfogyatkozva és részben kicserélődve, szájról szájra megőrizték a helynevet a közel százötven évnyi török megszállás alatt is. A XVII. század második felében a Ferenc-rendi barátok szervezésében érkezett bunyevác etnikum (a régi irodalom dalmatái) elfoglalta, benépesítette Kért, mit sem tudva arról, hogy fél évezreddel korábban az őslakók egyik vezértörzsének és a közelben létezett falujának nevét jelentette.

Ha már a vitatott helyen álló Kérről (Quer) említést tettünk, szólnunk kell azokról a régészetileg bizonyítható középkori telephelyekről, esetleg templomromokról vagy temetőkről, melyeknek egykori valóságos nevei már részben a tatárdúlás, de még inkább a török hódoltság viharában semmisültek meg. Ez a megállapítás nemcsak Szabadka környékére vonatkozik, hanem az egész Alföldre (beleértve a Duna–Tisza közét), mivel az országnak ez a része nem tartozott a fejlett régiók közé, így a török időkben az amúgy is kevés oklevél többsége – főleg a kisebb birtokokra vonatkozóan – az enyészeté lett.¹¹

A régészeti kutatások eredményei némi tájékozódást nyújtanak ebben a kérdésben. Szekeres László mintegy másfél évtizede összeállította a Szabadka tágabb környékének középkori topográfiáját.¹² Ez a munka hűen tükrözi az Árpád-házi királyok vezette Magyarország társadalmi fejlődéséből kialakult települési struktúrát. A XI–XIV. században Észak-Bácska területén egy sajátosan az Alföld löszvidékére (egyres helyeken pedig a mozgásban lévő futóhomokra) jellemző településszerkezet alakult ki. A folyók, patakok, erek, tavak és egyéb állóvizek (mocsarak) mentén az őslakosság földműves településeiből, a megerősödő téli szállások nagyobb részéből jöttek létre az állandó földműves lakosságú apró falvak.¹³

A középkori Szabadka domborzati viszonyait egyértelműen az északról dél felé terjeszkedő futóhomok és a népiesen sárga földnek nevezett, vastag humusztréteggel borított lösz törésvonalában elhelyezkedő vízi utak határozzák meg. Ennek szerves része maga a Palicsi-tó, amely az észak–északnyugati irányból érkező vizeket (mint pl. a Mlakát) magába ömleszti. Az Árpád-korban, de a későbbi időszakokban is, az említett vízi utakból kiemelkedő partoldalakon (hátakon) jöttek létre a falvak, illetve a temetők övezte templomok. A város közvetlen közelében mintegy tíz, a szélesebb környéken viszont több tucatra tehető a közép-

kori régészeti lelőhelyek száma. Ez a szám a maga nemében impozáns, de szakmai szempontból mindennek igen nagy hátránya van. Nevezetesen a többtucatnyi középkori helység nem egy időben keletkezett, és természetesen nem is egy időben pusztult el, emiatt azonosításuk nagy nehézségekbe ütközik, sőt az esetek többségében ma még lehetetlen feladatnak számít.

Térjünk most vissza a hiteles levéltári kútfőkkel alátámasztható középkori Szabadka történetéhez. 1391. május 7-én Losonczi István macsói bán kibocsátott egy oklevelet, „amelyben Szabadka legrégebb említése fordul elő (Magyar Országos Levéltár, DL 78 060)”.¹⁴ Ebben az oklevélben bizonyos Zobotkainak mondott Ágoston tolvajról tesznek említést, aki Pakai László fia, András jobbágya. A város nevének ily formán való említése mellett tudomásunkra jut néhány igen fontos adat, amelyek a későbbiek folyamán döntő befolyással bírnak. Mindenekelőtt megtudjuk, hogy Szabadka az oklevél keltezése időszakában Bodrog megyéhez tartozó település volt, amelynek ispáni tisztjét, mintegy kettős funkcióban, Losonczi István, a macsói bán látta el.¹⁵

Magával a város nevével kapcsolatban Magyar László főlevéltáros arra a következtetésre jutott, hogy az eredeti oklevélben helyesen Zobotka név szerepel, csupán valaki az idők folyamán kisebb javítást eszközölt (értsd: pacát vétett), és így a javított helységnév nincs teljesen olvasható formában. Tovább lépve e kérdés tisztázásában, ma már több tekintélyes levéltári kutató ennek a Zsigmond király korabeli okiratnak olvasását végérvényesen Zabatkának határozta meg.¹⁶

Blazovics László még egy messzemenő következtetést vont le az 1391-es oklevélből, melynek megszívlelése a kutatások pillanatnyi állása mellett igen kézenfekvő. Eszerint a szabadkainak mondott Ágoston tolvaj, aki Pakai András jobbágya volt, egyáltalán nem biztos, hogy ebben a városban élt, neve mindössze szabadkai származására utal. Szabadka ez idő tájt a király személyes tulajdonát képezte, aki valamivel korábban a kunság két másik nagy településével Halassal és Kecskeméttel együtt kivette a Kunságból és hospesek (telepes jövevények) letelepítésével szabad faluvá tette, majd mezővárosi rangra emelte.¹⁷ Tulajdonképpen ez lehet a magyarázata annak, miért került Szabadka neve oly későn az okleveles anyagba, mivel birtokosai egyszerűen nem cserélődtek, és így a különböző családi-nemzetségi osztozkodáskor a város nem lett jogügyek tárgya.

A villa Zabatka, azaz Szabadkát első ízben faluként említő latin nyelven íródott forrás 1407-ből származik.¹⁸ Az úgyszintén Zsigmond

király idején kiadott oklevél a csanádi káptalan jelentését tartalmazza, miszerint hétfőn Szegeden, kedden Zabatka faluban, míg csütörtökön Zeer (Pusztaszer) faluban tartanak hetivásárt. A XIV–XV. századi magyarországi falvakat túlnyomó többségben jobbágyság lakja. Egy átlagszámítás alapján az 1400-as évek elejétől az ország falvainak lakosságát 15–20 háztartás, azaz mintegy 80–90 fő alkotja.¹⁹

Ebből a korból valók az első hiteles írott adatok, melyek konkrétan utalnak a vidéket benépesítő lakosság nemzeti hovatartozására. Ismét csak Magyar László volt az „úttörő” kutató, aki olyan levéltári nyomokat talált, melyek városunk kun lakosságára utalnak.²⁰ Ehhez tudni kell, hogy a török nyelvű kipszak-kun (kuman-cumannus) népesség a tatárjárást követő időszakban költözik be végleg Magyarország területére. Nevük a török qu 'sárga, szőke, fakó' jelentésű melléknév származéka, ami a kunokra jellemző embertani sajátosságokra utalhatott. Túlnyomó többségben a ma is Jászságnak, Nagykunságnak és Kiskunságnak nevezett területeket vették birtokukba. Ez utóbbi vonzáskörébe került a XIV. századtól Szabadka környéke is. A kunok mint etnikum fokozatosan beleolvadtak a magyarságba, néprajzi hagyatékaik ma már szerves részét képezik az egyetemes magyar néprajznak.²¹

A szilaj vérű, főleg külterjes állattartás útján pásztorkodó kunok életmódjuknak köszönhetően gyorsan meggazdagodhattak, de ez sokszor zsákmányszerző rablásokban és más törvénytelenésekben nyilvánult meg. Hosszú időn keresztül ellenálltak a kereszt felvételének, így a XIV. század közepéig pogány keresztneveket viseltek, mint pl.: Alpár, Kolboz, Kobak, Balta . . . A XV. században megtörténik a kunok nagyfokú beolvadása a keresztény magyarságba.²²

Habár ez idáig semmilyen kézzelfogható régészeti adattal sem rendelkezünk, mégis nagyon valószínű, hogy az 1400-as évek elején épp a kunoknak köszönhetően indult fejlődésnek az 1407-ben még csak villa Zabathkának (tehát falunak) nevezett település, melyet 1428-ban már mezővárosként emlegetnek a kútfők. Az akkor negyvenkettedik esztendeje uralkodó Zsigmond királyt a kalocsai káptalan egy 1428. december 17-én keltezett levelében arról tudósítja, hogy a szabadkaiakat megismertette Töttös László panaszaival, illetve birtokait ért károkkal, amik elkövetéséért megintette őket. Történt ugyanis, hogy a Tisza menti Töttös-birtokról a „szabadkai kunok” elhajtottak bizonyos számú barmot. Az oklevél név szerint említi Katha-i Mihályt mint a jászok és kunok bíróját, illetve annak fivérét, Katha-i Fülöpöt, az ő (mármint a király) „zabathkára helyezett officiálisait”.²³

Rendelkezésünkre áll még egy nagyon becses, főleg névtudományi vonatkozásban jelentős „kun” oklevél. Mátyás király 1458. szeptember 7-én Szegeden kelt levelében utasítja Parlagi László budai és Bíró György zabathkai sáfárokat, hogy tartózkodjanak a szabadkai kunok zaklatásától (akiket név szerint felsorol), és mint igazi magyarokat (!) hagyják őket békén, mert e népcsoport szabadságát már Hunyadi János oklevele is biztosította. Az alábbiakban kivonatossan közöljük a Magyar László által közreadott oklevelet: „. . . Jelen oklevél tartalma által szigorúan meghagyjuk és megparancsoljuk hűségteknek, hogy miután vettétek a jelen oklevelet, mostantól fogva a jövőbe a mondott Horwath Györgyöt, Kycze Balázst, Gyunk-nak mondott Pált és Jánost, Alch Mihályt, Gerhard fia Egyedet, Kara A. . .-t, Aracha Egyedet, Thene Antalt, Kazan Balázst, Kwn Antalt és más Zabathka mezővárosába lakó kunjainkat egyáltalán ne merészeljétek többi kunjaink közé szorítani és kényszeríteni, hogy ott éljenek, hanem engedjétek őket ugyanazon mezővárosunkba mint valódi magyarokat békésen megmaradni és élni, és ne merészkedjétek másként cselekedni. Jelen oklevelet miután elolvastátok, adjátok vissza annak, aki bemutatta. Kelt Szegeden (Zegedini) a Boldogságos Szűz Mária születésének előestéjén (szeptember 7-én), az Úr 1458. évében” (Magyar Országos Levéltár, DL 88 331 – Troszovszky Gabriella fordítása).²⁴

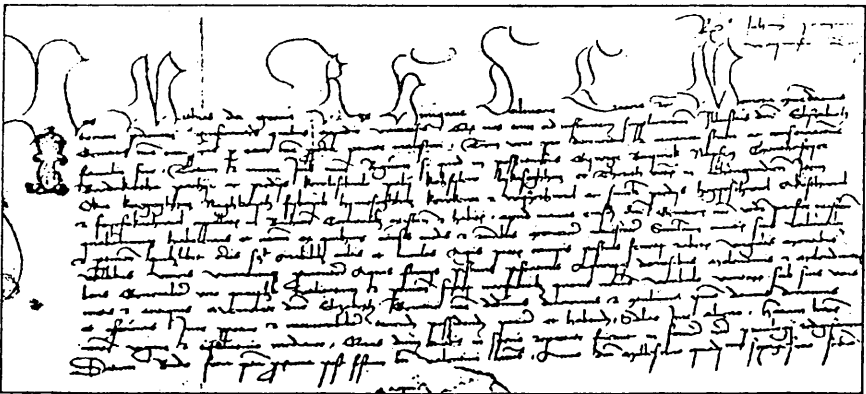
A középkori Szabadka történelmében igen fontos szerepet játszott az 1439-es év. Albert király a május 9-én Pozsonyban kiadott oklevélben Madaras, Tavankút, Szabadka és Halas nevű mezővárosokat és falvakat Hunyadi Jánosnak és testvérének, ifjabb Hunyadi Jánosnak május 10-étől zálogba adta három hónapig tartó időre. Albert király az oklevél kiadásának napján a két Hunyadira bízta a szörényi végvárak védelmét. A szeptembertől már báni címet viselő Hunyadiaknak a zálog fejében 2757 aranyforintot kellett a várakra fordítaniuk.²⁵

Blazovich László véleménye szerint a törökverő Hunyadi János ügyes birtokgyarapító, kitűnő szervező volt, és mint olyan, a mezővárosi rangú Szabadkát uradalmi központnak szemelte ki.²⁶ Egyelőre csak hipotézisként tudjuk elfogadni, de nagyon valószínű, hogy a mezővárosi rangú Szabadkáról kezdték irányítani az új Hunyadi-birtokokat. Ezt látszik bizonyítani a későbbiek során felépülő castellum (várkastély), igaz, már nem a Hunyadiak idejében. Hunyadi János 1456-ban bekövetkezett halálát követően a sógorára, Szilágyi Mihályra szállt az örökség. Ám ez nem sokáig tartott, mert 1459-ben ő is elhunyt, mégpedig örökös nélkül. Ekkor Szabadka és a szomszédos birtokok az 1458. január 24-én meg-

A Hunyadiak címere

Az 1462. évi oklevél Szilágyi Erzsébet birtokairól

koronázott Mátyás király (Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet fia) tulajdonába kerültek. Néhány évre rá, 1462. február 17-én Mátyás király Szabadka környéki birtokait édesanyjának, Szilágyi Erzsébetnek ajánlódékozta, a jobb és díszesebb udvartartás céljaira. Az okiratban Csanád és Bács megyei falvokról, illetve pusztákról van szó, melyeknek nevei a vérvizataros XVI–XVII. századot átvészelve a mai napig fennmaradtak. Az említett Csongrád megyei helységek: Gywrge (Györgyén), Baymok (Bajmok), Napfen (Nagyfény), Chontafeyer (Csantavér), Bwdakwth (Budakuta-ismeretlen), Pathyr (Pacsér) – falvak és Kewlewstharlo (Kölestarló – ismeretlen), Paly (Palics), Kethfylew (Kétfülű – ismeretlen) Lykaseghhaz (Likasegyház – ismeretlen), Thereth (Thelek, Telekháza – ismeretlen) – puszták. Mátyás király adománylevelének Bács megyei falvai a következők: Okor (ismeretlen), Kerekeghhaz (Kerekegyház – ismeretlen), Naghbayth (Nagybajcs-Bajsa), Fybayth (Fibajcs-Topolya), Hymeseghhaz (Himesegyház-Emusity), Kewkewr (Kökör, Kőkút – ismeretlen), Wyzethwrol (Vizesturool – ismeretlen); míg a puszták: Heggysthwrol (Heggesturool-Kishegyes), Akosthwrol (Ákosturool – ismeretlen) és Feyerfakatwrol (Fejefakaturól – ismeretlen). Az „ismeretlen” megjelölést úgy kell érteni, hogy ezeknek a középkori helyneveknek nincs meg az egészen pontos behatárolásuk, mert túlnyomórészt esetükben több régészeti lelőhely is található a környéken. Mint ahogy azt e közel fél évezredes dokumentum tükrözi, a középkori helynevek azonosításában kitartó levéltári és régészeti munka várat magára.²⁷

Mátyás király fenti adománylevelében nem említik sem a szabadkai uradalmat, sem a várkastélyt. A kutatók egybehangzó véleménye szerint mindkettőt valamivel későbbi időszakban a Dengelegi Pongráczok alakították ki.²⁸ Iványi István annak idején Szabadka monográfiáját készítve rábukkant néhány Mátyás korabeli és valamivel későbbi okira, amelyek a XV. század végi és a XVI. század eleji Szabadka történetét igen nagy pontossággal körvonalazzák. Az egyik közülük egy 1464. szeptember 7-én Budán kelt adománylevel, melyben a király a portyázó törökök felett vívott győztes csaták jutalmául, örökös birtoklásul Dengelegi Pongrácz Jánosnak ajándékozta az akkor Csongrád megyéhez tartozó falunak megnevezett Szabadkát – „*possessionem nostram Szabadka appelatam*”.²⁹

Dengelegi Pongrácz János a király rokona, 1462-től 1476-ig erdélyi vajda, és egyszer (1466-ban) a szörényi báni méltóság viselője volt. Ebben az időszakban építették ki a Dengelegi Pongráczok a szabadkai kastélyt. Az elmúlt években Ulmer Gáspár egy reálisnak tűnő hiteles

dokumentumot közölt a szabadkai várkastély XVIII. századi állagáról és akkori alaprajzáról. Egy 1717-ben összeállított jelentésről van szó, amely a Bécsi Császári Haditanács számára készült az akkor részben romos állapotban lévő katonai objektum körüli viták tisztázása céljából. E vita lényege még véletlenül sem stratégiai (tehát katonai) jellegű, hanem egy a tyúkpörök kategóriájába tartozó civakodás tárgya, a „rom-épületet” fele-fele arányban használó Ferenc-rendi apátok, illetve a szabadkai katolikus (bunyevác?) kapitányok között. Szerzője a szegedi kamarai prefektus Josef Cometh, aki jelentésében a környezetéből kimagasló, vastag falú (3 öl), magyar módszerrel épített, kerek (?) kastélyról tesz említést. Továbbá említi annak építójét, bizonyos Pongraczot, mert a kapu felett található családi címer alatt a következő felirat olvasható: „Hoc opus fecit fieri Magnificus Dominus Joannes Pongracz de Dengeleg Vojvoda Transilvanius perpetuus comes . . . com consorte sua . . . ano MCCCCLXX.” Szabad fordításban így hangzik: Ezt az épületet az Erdélyi Fejedelem és örökös gróf Nagyméltóságú Dengelegi Pongracz János úr és felesége emeltették az (Úr) 1770. esztendejében.³⁰ Érdekes módon az Ulmer Gáspár által leközölt alaprajzon semmi sem utal kerek, de akár gömbölyded épületre sem. A hevenyészett alaprajz vonalai minden esetben vagy egyenesek és párhuzamosak, vagy szigorú derékszögben metszik egymást. Úgyszintén figyelemre méltó a jelentésnek azon része, amelyben a szerző behatárolja „Czabotke” települést (Szeged és Baja között) egy megjegyzéssel, miszerint ez mindig szabad hely volt, sohasem tartozott egyik vármegyéhez sem, amit maga a neve is igazol, mert magyarul a „Sabat” szó szabadot jelent.

A minden jel szerint négyszögletes, kocka formájú várkastély nem lehetett jelentős katonai létesítmény, kastély jellegével inkább csak a szabadkai uradalom központjának szerepét töltötte be. Természetesen szilárd anyagból masszívra épített vastag falú épület volt, melyben lakhelyet kaptak az uradalom fő tisztviselői, a várnagy, az udvarbíró, a kulcsár, a porkoláb és a katonai szolgálatot teljesítő személyek is. Feltehetőleg a cselédség a kastély mellett felépített melléképületben lakott, amely egy palánkfalon belül helyezkedett el.³¹ A XV. század második felében Mátyás király előrelátó védelmi politikájának gyakorlati kivitelezésében a török veszedelem kivédésére hármas „frontvonal” épült ki a Délvidéken. Az elsőt a Duna–Száva vonal, a másodikat a szerémi (Fruška gora-i), a harmadikat pedig a Maros–Dráva vonal jelentette. Ez utóbbi szerves részeként Észak-Bácska területén (Csongrád és Bodrog vármegyékben) egy sor védelmi célokat is ellátó várkastély

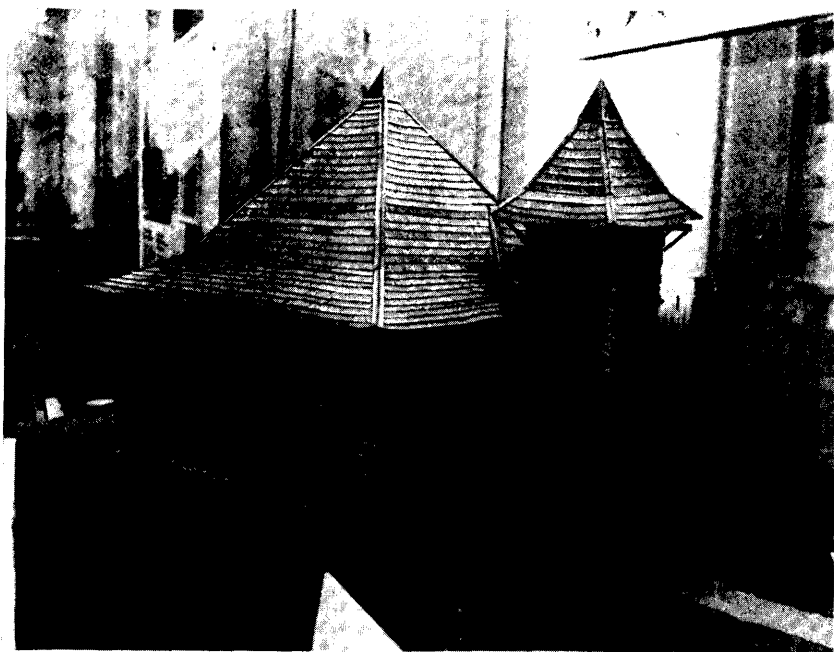
épül, mint pl.: Bortány és Küllöd (Kolut) Zombortól nyugatra a Duna vonalában, maga Czobor Szent Mihály (Zombor) és Zabotka castellum.³²

1499 körül meghal Dengelegi Pongrácz Mátyás, akivel kihal az a nagy múltú erdélyi család. Örökös hiányában birtokaik II. Ulászló királyra szállnak, aki 1501-ben Corvin Jánosnak (Mátyás király természetes fiának) adományozza őket. Ez idő tájt Zabatkát „castellum”-ként, azaz kastélyerősségként tüntetik fel az oklevelek.³³

A Szabadka környéki birtokokat Corvin Jánostól 1502-ben enyingi Török Imre (Therek, Therewk, Thewrek, Thewrewk) és rokonai veszik zálogba. Az oklevél értelmében Zabathka vár, valamint a Csongrád megyében fekvő Madaras mezőváros és Weresegehaza, Thawankwtha és Sebesthyenhaza birtokok, továbbá más, az említett várhoz tartozó bármiképpen nevezett vagy címzett falvak és puszták birtoklását vehette át enynghi Thewrek Imre.³⁴ Az ezt követő negyed évszázad során több fennmaradt oklevél foglalkozik Török Imrével, majd a későbbiek folyamán két fiával, Miklóssal és Bálinttal, akik közül a fiatalabb Bálint lesz a család feje és egyben Szabadka ura is.³⁵

Mint ahogyan azt a történelem bebizonyította, Török Bálint (akinek tragikus életét Gárdonyi Géza csodálatosan megörökítette az *Egri csillagokban*) nem született szerencsés csillagzat alatt. Bátyja elmeállapota miatt ő lesz apja örököse, de ezzel egyidejűleg a nándorfehérvári bán is. Még csak tizenhét éves, s a török máris beveszi Magyarország védőbástyáját (1521. augusztus 29-én), amivel megkezdődik az ország megállíthatatlan széthullása. Ő a bűnbakok egyike, ezért a király megfosztja birtokaitól. A törökvérszt kellőképpen felmérő Tomori Pál közbenjárására 1523 folyamán Török Bálint visszakapja birtokait, de Szabadkát nem. Ez külön történet, de ugyanakkor helytörténeti szempontból kivételesen fontos momentum.

A közelmúltban napvilágot látott és egyrészt Engel Pál (mint fordító), másrészt Magyar László részéről közreadott oklevél az 1525. év márciusának közepe táján Szabadkán lezajlott kastélyostromról tudósít.³⁶ Ennek előzménye az enyingi Török (Thewrewk) és a rokon lekcei Sulyok (Swlyok) család közötti örökösödési ügy volt. Nevezetesen az ifjú Török Bálintnak (szül. 1502/2 telén), apjának halálát követően az ősi családi javak osztása fejében 1522. április végéig 5500 forintot kellett volna nagybátyjainak, Sulyok Istvánnak és Balázsnak kifizetnie. Mivel ezt nem tudta teljesíteni, két év múlva, 1524. április 24-én Szabadkát és a hozzá tartozó birtokokat egy évre ismét elzalogosította a Sulyo-

*A török kori szabadkai vár makettje a szabadkai múzeumban
(Készült 1991-ben a legújabb kutatási eredmények alapján)*

koknak. A következő évben Török Bálint kifizette a maga adósságát, de ezt a Sulyok testvérek „inflációra” hivatkozva nem akarták elismerni, és tiltakoztak a bácsi káptalan előtt. Török Bálint a vitának Szabadka elfoglalásával vetett véget.³⁷ Az oklevél szerint Török Miklós és Bálint, valamint más földesurak huszonhat Bács megyei helység jobbágyaival három napon át ostromolták Szabadkát, majd bevették a várkastélyt, ahol bántalmazták a Sulyok család várnagyait, kyszezyi Ferencet és Ildinczai Czyrkó Györgyöt. Az oklevél számunkra legjelentősebb része az az 1417 névből álló lista, amely felsorolja Török Bálint jobbágykatonáinak kereszt- és vezetéknevét! Ebből egyértelműen kiviláglik, hogy a mohácsi csatát megelőző évben Szabadka környékén csak magyar nyelvű lakosság élt. Példának okáért öt Szabadkához közel eső helység első féltucatnyi katonájának nevét közöljük: „Pachyr: Bals. Korlath, Ben. Horwath, Thom. Dayka, Dion Pechy, Adn. Nemes és Mathia Zondy; Baymok: Alexio Hendely, Mich. Dobos, Nic, Nagh, Emer. Sebeesthyn,

Jo. Pap és Petr. Tharros; Gergy (Györgyén): Jo. Elex, Laur. Gabor, Greg. Modway, Matheo Keresthes, Greg. Berey és Borroba Sandor; Napffen (Nagyfény): Gabr. Simon, Val. Bodo, St. Fwtho, Ambr. Katho, Jo. Balog és Mich. Kenez; Chonthaffeyer (Csantavér): Vitali Chykay, Val. Kara, Anth Nagh, Blas. Zathky, Emer. Thoth és David Chykay.³⁸ Ha az oklevél adatai pontosak (és miért ne lennének azok), akkor még inkább igazolást nyer Iványi István állítása, hogy Szabadkának és környékének magyar lakossága csak a mohácsi csatát követő zavaros időkben kezd fogyatkozni.

A zavaros idők első fázisa közvetlenül Mohácsot követően játszódik le. Ekkor lép a történelem színpadára egy „titokzatos” személy, akit a levéltári dokumentumok is megörökítenek, és aki a szerb nép hagyományaiban valóságos nemzetmentő hőssé nőtte ki magát. A „fekete emberről”, a magát „cár”-nak nevező Cserni Jovanról, azaz Jovan Nenad Crniről van szó, aki kétségtelenül létező személy volt, mégpedig minden jel szerint egy román–szerb származású tehetséges zsoldosvezér. Kihaszánálva a török dúlta és a trónharcban kettészakadt Magyarország zűrzavaros belpolitikai helyzetét, a korábban már említett „Mátyás királyféle” harmadik védelmi vonal térségében „miniállamot” próbált létrehozni. Személyével és tetteivel több korabeli krónika, de még több, nemzeti túlfűtöttségtől sem mentes újabb kori történelmi munka foglalkozik.³⁹ Ez utóbbiak közül kiemelkedik Mirko Grlicának e témakörre vonatkozó átfogó kritikai értékelése, melyben a nemzeti romantizmus elfogultságától mentesen taglalja „Joani Charo Nenada” (és nem Nenad!) történelmi szerepét. Különösen a Szabadkára vonatkozó megállapításai jelentősek, amelyekből kitűnik, hogy „Jovan Cár” bizony csak nagyon rövid ideig tartózkodott „Török Bálint Szabadkai várában”, ugyanis „Zabatkán” Subota Vrlić személyében helytartót hagyott.⁴⁰ Ő maga 1527 tavaszán több ezer főnyi szerb zsoldosokból álló seregével új ura és szövetségese, I. Ferdinánd király megbízásából a volt gazdája, Zápolya (János király) ellen vonult, és Szegeden, illetve annak környékén állomásozott. Többszöri csatározás után, 1527. június végén János király és néhány magyar főúr egyesített hadai a sződfalvi (Arad és Lippa között) csatában szétverték a szerb zsoldossereget. „Jovan Cár” Szegedre menekült, ahol halálos sebet kap. Kísérői egy Tornynos nevű faluba viszik, ahol Török Bálint emberei fejét veszik.⁴¹ Még ezt megelőzően Török Bálint 300 lovasával visszaveszi szabadkai kastélyát, „a várban talált ráczokat mind leöldösi, a várat megerősíti és most már maga marad itt népével békességben”.⁴²

Sajnos, a fenti megállapítás nem igaz. Vészesen közeledik az idő, amikor Török Bálintnak és népének sorsa megpecsételődik. A török 1541-ben csellel beveszi Budát, Török Bálintot rabláncban az isztambuli Héttoronyba hurcolják, majd a következő évben Szabadka és környéke is végleg (százötven évre) az Oszmán Birodalom birtokába kerül.

A középkori Szabadka őslakosságának (magyarságának) maradványairól utolsó alkalommal az 1570. évi török defterben (adólistán) olvashatunk. Magyar László közreadásában „Szobotka” városában hat magyar nyelvű adózó található, de a „Szobotka közvetlen közelében lévő szállásokon” még további, több tucatnyira tehető adózó „magyar” él. Ezzel szemben a mindössze pár évvel később készült 1578-as összeírásban szerepel a szabadkai (Nafes-i Sobotka) „Kulában” szolgálatot teljesítő ötvenkét főnyi janicsár helyőrség névsora, és a hitetlenek (gyaurok) több tucatnyira tehető neve – kivétel nélkül szláv hangzásúak.⁴³ Ennek magyarázata abban rejlik, hogy II. Szelim szultán a Bécs ellen felvonuló török csapatok hadtápfeltöltése érdekében (élelmiszerrel való ellátásra) a pravoszláv vallású szerbek egy részét vagy csábítással vagy erőszakkal áttelepítette az elpusztult, ám nagyon termékeny Duna–Tisza közére.

EPILOGUS

Szabadka városa (faluja) és a „Kula” (ahogy ez idő tájt a várkastélyt nevezik), 1686 második felében végleg felszabadul a török uralom alól. Ez utóbbinak egy részét a Ferenc-rendi szerzetesek veszik birtokukba. Egy 1698-ból származó leírás alapján az egykori egy vagy több emeletre épített török házak romokban, dűlőfélben vannak, s „csak a várac, mely köznéven Kullá-nak neveztetett, maradt épen”.⁴⁴ A „várac” egy részéből a későbbiek folyamán a mai Barátok temploma lett. Ez idáig sem régészeti ásatás, sem átfogó építészeti feltáró munka nem folyt a templom közelében.⁴⁵ A jövőben sürgősen pótolni kellene ezeket a mulasztásokat, mert az idő múlásával és a városmag urbanizálódása folytán napról napra kevesebb az esély egy ilyen jellegű kutatóprogram kivitelezésére.

JEGYZETEK

- 1 Iványi István: Szabadka Szabad Királyi Város Története I–II., Szabadka, 1886
- 2 Szabadkai Történelmi Levéltár, A Magistrátus jegyzőkönyvei hiánytalanul 1743-tól
- 3 Szekeres László: Szabadkai helynevek, Helytörténeti Kézikönyv, Szabadka, 1975
Györe Kornél: Szabadka településképe, Szabadka, 1976
- 4 Magyar László: Múltidéző, sorozat, 2 X 7 Nap, 1994. november 16., 1995. július 5.
- 5 Iványi István: Szabadka története, i. m. 36. old. A szerző által első ízben megfogalmazott időszakot a kutatók szinte kivétel nélkül elfogadták.
- 6 Magyar László: Szabadka és lakossága 1828-ig, Koreni–Gyökerek I. Évszázadok vallomásai, Szabadka, 1991. 4. old.
- 7 Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza, Budapest, 1966, 722. old.
- 8 Szekeres László: Szabadkai helynevek . . . i. m. 27. old.
Györe Kornél: Szabadka településképe . . . i. m. 47–48. old.
- 9 Ricz Péter: A Kér törzsbeliek Szabadka alapítói? Bácsország, 1996/3, Szabadka, 1996, 7. old.
- 10 Magyar László: Szabadka első említésének kérdései, Múltidéző, 2 X 7 Nap, 1994. december 14.
- 11 Blazovich László: Szabadka története a tatárjárásig, Acta Oeconomia Szeged, Tomus I, Fasciculus 4, Szeged, 1996, 63. old.
- 12 Szekeres László: Középkori települések Északkelet-Bácskában, Újvidék, 1983
- 13 Blazovich, Szabadka története . . . i. m. 63. old.
- 14 Magyar László: Szabadka első . . . i. m.
- 15 Blazovich László: Szabadka földesurai a középkorban, Acta Jur. et Pol. Szeged, Tomus XLVIII., Fasciculus 4, Szeged, 1996, 49. old.
- 16 Magyar László: Szabadka első . . . i. m.
- 17 Blazovich László: Szabadka földesurai . . . i. m. 51. old.
- 18 Magyar László: Szabadka falu. Múltidéző, 2 X 7 Nap, 1995. január 11.
- 19 Magyar László: Szabadka és lakossága . . . i. m. 25. old.
- 20 Magyar László: Szabadka mezőváros legrégebbi oklevele, Múltidéző, 2 X 7 Nap, 1995. február 22.
- 21 Magyar Néprajzi Lexikon III. (Főszerkesztő: Ortutay Gyula), Budapest, 1980, 353–354. old.
- 22 Páloczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989, 94–95. old.
- 23 Magyar László: Szabadka mezőváros . . . i. m.
- 24 Magyar László: A szabadkai kunok. Múltidéző, 2 X 7 Nap, 1995. május 10.
- 25 Magyar László: Szabadka és lakossága . . . i. m. 6. old.
- 26 Blazovich László: Szabadka földesurai . . . i. m. 52. old.

- 27 Magyar László: Szilágyi Erzsébet Szabadka környéki birtokai. *Múltidéző*, 2 X 7 Nap, 1995. június 7.
- 28 Blazovich László: Szabadka földesurai . . . i. m. 53. old.
- 29 Iványi István: Szabadka története . . . i. m. 40. old.
- 30 Gašpar Ulmer: Tvrđava podignuta 1470. godine, Pro Memoria no 5., Subotica, 1988. április
- 31 Blazovich László: Szabadka földesurai . . . i. m. 53. old.
- 32 Geza Vaš: Subotička tvrđava (Kézirat – a szerző műemlékvédő szakvizsgadolgozata, 3. old.)
- 33 Magyar László: Szabadka és lakossága . . . i. m. 7. old.
- 34 Magyar László: Török Imrét beiktatják szabadkai birtokaiba. *Múltidéző*, 2 X 7 Nap, 1995. június 21.
- 35 Blazovich László: Szabadka földesurai . . . i. m. 57. old.
- 36 Engl Pál: Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből. *Történelmi Szemle*, 1995/3, 353–364. old.
Magyar László: A szabadkai vár ostromlása. *Múltidéző*, 2 X 7 Nap, 1995. július 5.
- 37 Blazovich László: Szabadka földesurai . . . i. m. 59. old.
- 38 Magyar László: A szabadkai vár i. m.
- 39 Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. *Magyar Helikon*, 1962
Szerémi György: Magyarország romlásáról. *Magyar Helikon*, 1961
- 40 Mirko Grlica: Zarad već dostignutog, *Rukovet*, 1991/8–10, Subotica, 1991, 639–644. old.
- 41 Veress D. Csaba: A szegedi vár, Budapest, 1986, 31–33. old.
- 42 Iványi István: Szabadka története . . . i. m. 52. old.
- 43 Laslo Mađar: Nazivi mesta i stanovnika subotičke Nahije prema popisu iz 1570 do 1578. *Rukovet*, 1995/1–3, Subotica, 1995, 51–71. old.
- 44 Tormásy Gábor: A szabadkai r. kath. főplébánia története, Szabadka, 1883, 17. old.
- 45 Tudomásunk szerint ez idáig csak Vass Géza történész, a Szabadkai Regionális Műemlékvédő Intézet munkatársa és néhány lelkes fiatal építész tett próbálkozást a templomon belüli egykori várrészek felmérésére. Ennek eredménye vázlatosan beépítve: Vaš, i. m.

SZABADKA ÉS KÖRNYÉKE KÖZÉP- ÉS TÖRÖK KORI KÉZMŰVESSÉGÉRŐL

M A G Y A R L Á S Z L Ó

Ha abból indulunk ki, hogy egy település legjellemzőbb mutatója iparának fejlettsége, akkor Szabadka a régmúlt időkben – az eddig felkutatott adatok alapján – nem is játszhatott kis szerepet a térségben. Ugyanis a vidékünk kézművességét idéző tárgyi bizonyítékok néhány ezer évesek. Az agyagedények formagazdagsága és díszítőművészete már a neolitikumtól kezdve e vidék lakójának alkotókészségéről és esztétikai igényéről tanúskodik. Az i. e. első évezred derekáig kézzel díszítették az edényeket, majd a korongolás művészete kezdett meghonosodni.¹ A fémek felfedezése és gyakorlati alkalmazása e táj emberének életében szintén gyökeres változásokat hozott. Először a rezet alkalmazták és alakították, majd öntötték. A régészet számon tartja a Hajdújárás közelében levő kővágói bronzkori öntőműhely lelőhelyét, és a néhány itt készített bronztárgyat.² A vas felfedezése már új technológiát kívánt, ami eleinte a kovácmesterségben és ennek ágaiban, de főként az ötvösmesterség fejlettségében, az ötvösművészet gazdagságában csúcsondott ki. A nemesfémből készített ékszerek tökéletes megmunkálása minden történeti korszak kézművesét nagy erőpróba elé állította, egyben különös tiszteletet kölcsönzött neki. A népvándorlás korából is többnyire agyag-, fém- és csonteszközök láttak napvilágot. A bőr, fa, textil és más hasonló anyagból készült tárgyak megsemmisültek a föld felszíne alatt.³ Szembetűnő, hogy az üvegművesség termékeiből milyen elenyésző mennyiség fordul elő. Mindenképpen úgy kell ezekre a leletekre gondolni, hogy közülük valamennyi nem készülhetett vidékünkön. A távolsági kereskedelem árui, ha nem is mutathatók ki minden esetben, de valószínűsíthetők. Sok tekintetben tehát kézzelfoghatóbb bizonyítékokról árulkodnak a későbbi, vagyis a közép- és török kori

adatok. Annál is inkább, mert a régészeti eredményeket immár – ha gyéren is – az írásos emlékek, a történettudomány és segédtudományai, a nyelv- és más tudományágak egészíthetik ki. A Szabadkai Városi Múzeum nagy mennyiségű kézműipari jellegű leletének különös ipartörténeti és néprajztudományi jelentősége van, mert valamelyest vizuális képet nyújt vidékünk lakosságának művészi és technológiai felkészültségéről, ízléséről és igényéről.

A IX. század elején az avar államszervezet felbomlik, s amikor a X. században a honfoglaló magyarok megszállták a Duna–Tisza vidékét, az itt élő avar néptöredék és a már korábban ide telepedett szláv népcsoportok keveredtek az újonnan érkezett magyarsággal.⁴ A szlávok befolyásolták a magyar falurendszer kialakulását,⁵ ezt tükrözik pl. a házépítkezéssel (gerenda, oszlop, cserép, kémény, konyha, asztal, pad stb.) vagy akár a mesterségekkel (takács, mészáros, csizmadia, molnár, kovács stb.) kapcsolatos és a magyarok által átvett szláv jövevényszavak.⁶ Az ország falurendszere körülbelül öt évszázad alatt alakult ki, amikor is a települések már a XIV. század elejére többé-kevésbé elérték legmagasabb sűrűségi szintjüket.⁷ E társadalmi-gazdasági körülmény alapozta meg (a tatárjárás, a pestisjárvány, a török hódoltság tragikus eseményei ellenére) vidékünk településhálózatának kialakítását is. Ami azt jelentette, hogy az országutak mentén és a vizek közelében (Körösér, Csikér, Bácsér, Kelebiai-, Palicsi-, Ludasi-tó) 5–6 kilométerenként templomos falvak voltak.⁸ A nagy horderejű gazdasági fejlemények következtében országszerte kb. 800 mezőváros alakult ki, rendszerint minden 15–25 falu földrajzi körzetére esett egy mezőváros.⁹ Ismereteink szerint Szabadkát faluként (villa Zabadka) először 1407-ben, mezővárosként (oppidum Zabathka) 1428-ban említik az írásos emlékek.¹⁰ Mielőtt bővebben ismertetnénk Szabadka mezőváros kézművességi vonatkozásait, kanyarodjunk vissza a korábbi századokhoz.

A X–XI. század falutelepüléseinek lélekszámátlagáa 150–200 között jegyezhető.¹¹ Az Árpád-korban falvaink lakosai leginkább földbe ásott házakban laktak.¹² A nagy egyházi összeírások XI–XIII. századi oklevelei sok kézművesről adnak hírt (kenyérsütők, kővágók, szücsök, fazekasok, ácsok, aranyművesek, mészárosok, molnárok, tímárok, üstkészítők stb.). Szabadka és vidéke írásos emlékek hiányában ismét a régészet eredményeire támaszkodhat.

Eddigi ismereteink szerint Északkelet-Bácska okiratokból ismert középkori településeinek száma meghaladja a százat.¹³ Ezek közül templomos települést megközelítőleg harmincat sikerült meghatározni. Sza-

badka és szűkebb környéke gazdag régészeti lelőhelyekben, ám templomos helyei közül csak néhányat sikerült lokalizálni.¹⁴ Bácskában az első szilárd anyagból készült építményeket a XI. században kezdték építeni.¹⁵ Ugyanis I. (Szent) István király a kereszténység megszilárdítása érdekében elrendelte, hogy minden tíz falu köteles egy templomot építeni. Ez sok építőmester, kőműves, kőfaragó, kovács, ács, lakatos, cseréprakó, képfaragó, képiro és harangöntő munkáját tette szükségessé.¹⁶ Az első templomok a román stílus szabályai szerint téglából vagy mint Horgoson: téglából és keményre döngölt agyagos földből készültek.¹⁷ Az alapok anyagai – a helyi viszonyoktól függően – általában döngölt agyag és darázskő (lyukacsos mésztufa), valamint kődarabok voltak. A nemrégiben Hajdújárás közelében, az ún. kővágói részen feltárt település középkori templomába a kézművesmesterek nagyobb mennyiségű követ építettek. Ez egyáltalán nem meglepetés, ugyanis még az 1800-as évek második felében is az említett lelőhely közvetlen közeléből rengeteg követ bányásztak ki, többek között Szabadka építkezési, illetve vasútépítési céljaira. A középkori templomok tetőjét zsidelyezték, ezek kovácsolt szögei több lelőhelyen előkerültek. A belső falrészeket freskók díszítették. A tavankúti templom ásatása alkalmával sikerült a színes freskók elenyésző darabjait, valamint egy szépen faragott gótikus ablakrészt megmenteni. Az alapfalak töredékei legalább két építési fázisról tanúskodnak, és az előbb elmondottakból arra következtethetünk, hogy a templom már fejlettebb közösség igényeit szolgálta.¹⁸ Ezt alátámasztják az írásos emlékek, mert Tavankutat 1439-ben már mezővárosként említik.

A templomépítők mindig figyelembe vették az adott természeti körülményeket. A helyszínen égették a téglát és meszet, formálták a követ és a faanyagot stb. Az iparágakat eleinte a várszolgák és mások, továbbá a betelepült idegen (olasz, német) kézművesek gyakorolták. De később, amikor az iparcikkek szükséglete általánossá vált, az iparosmesterek a városokban és falvakban is tevékenykedtek.¹⁹ Királyi törvény rendelte el, hogy iparcikkokkal kereskedni csakis nyilvános vásárokon szabad.²⁰ Ez azt eredményezte, hogy felgyorsult a vásári szabadalmak osztogatása. Ezzel a királyok főként a XIII. századtól ruházták fel a városokat és községeket. Sajnos, eddig a régészek Szabadkán és környékén kevés középkori lelőhelyet tártak fel. Azonban még így is viszonylag sokféle kézműáru látott napvilágot. A térség távolabbi részein másfajta leletek is felszínre kerültek: Becsén jól megőrzött gelencsérműhely részei, Zentánál pedig egy csaknem épp állapotban levő XIII. századi téglá-

égető kemence, valamint a sütőkemencék egész sora.²¹ Hozzátesszük, hogy Szabadka Kér nevű külvárosának közelében XI. századi edény-cserepekre, bográcsdarabokra, téglatörmelékre, gödrökre akadtak, amelyeknek az oldalába kemencéket vájtak.²² Elképzelhető, hogy az előbb említett települések a régmúlt időkben Szabadkával is ipari (kereskedelmi) kapcsolatban álltak.

Amikor Szabadka és környéke középkori régészeti leletanyagának kézművességi vonatkozásait igyekszünk nagy vonalakban összefoglalni, akkor a városon kívül a következő települések leleteire fektetjük a hangsúlyt: Hajdújárás, Suplyák (Ludas), Nosza, Kelebia, Sándor, Tavankút, Ómoravica és Pacsér. Azonban mindenképpen figyelembe vettük a Bajmok–Szabadka–Horgos–Csantavér–Bácostopolya–Bajmok földrajzi térség leletanyagát is.

Milyen középkori kézművességi-régészeti tárgyakat őriz a Szabadkai Városi Múzeum?

Sokfélét és igen-igen sokat! Leegyszerűsítve, a készlet felosztható agyag-, kő-, csont- és fémművességre. Leggazdagabb leletállományt az agyag- és fémművesség képezi. Elenyésző mennyiségben kerültek eddig elő a csont- és kő-, sőt az üvegtárgyak is. Viszont százával vannak az edényművesség, a fazekasság különböző nagyságú és különféle példányai. Sajnos, nem kevés a cserépedény-töredékek száma sem. A korongolt fazekastermékek általában főzőedények, cserépüstfajták, korsók stb., amelyeket inkább a formagazdagság, mintsem a díszítés jellemez. Hadd szóljunk néhány sorban a kora középkorban kézzel formált, majd később korongolással készített cserépüstökről, amelyek a XII–XIII. századbeli lakóhelyek legjellemzőbb tárgyai voltak.²³ E jelenség is a földművelés mind nagyobb hódításával és a falutelepülések végleges kialakulásával van kapcsolatban. Szabadka környékén is igen nagy számban maradt fenn ebből az edénytípusból, éppen ezért a régészetet külön foglalkoztatja e „tömegcikk” kérdése. Minden bizonnyal e korongolt üstöket a települések lakói nem a kis földházaikban, hanem azokon kívül használták. Az összetakolt nyári épületben vagy másutt (ahol nem volt a házéhoz hasonló agyagkemence) a szolgafára akasztott cserépüstöket szabadtűzhelyen főzéshez használta a lakosság. Az agyagművesség ősi mesterség, azonban hadd említsük meg, hogy a kora középkortól az agyagművesek (gelencsérek) várjobbágyok voltak, akik a vár birtokosának tartoztak szolgáltatással, és akiket jellegzetes kézműáruikról, a XIV. század közepétől kezdve fazekasoknak hívtak.²⁴ A régészeti ásatások és az írásos emlékek azt bizonyítják, hogy az agyagművesség a történe-

lem előtti időktől kezdve minden történeti korszakban nélkülözhetetlen mesterség volt nemcsak a városokban, hanem a falvakban is.

Mégis sokkal szerteágazóbb és magasabb fokú foglalkozás volt a fémművesség. E kézművesmesterség leleteinek száma szintén több százra tehető. Általában a kovácmesterek és az ötvösmesterség különféle termékei kerültek felszínre: fülbevaló, gyűrű, gomb, tű, övcsat, kulcs, kés, sarló, hajkarika, ekepapucs, szög, zabla, kengyel, olló, lánc, sarkantyú, patkó, vaspánt, gyertyatartó, lándzsa, buzogány, nyaklánc, karperec, ágyúgolyó, lakat, ásóél, templomharang-töredék stb.²⁵ E rövid felsorolásból is látható, hogy Szabadkán és környékén – a kevés ásatások ellenére – már eddig is sokféle, egykor sok célt szolgáló középkori fémművességi tárggyal gazdagodtunk, amelyek többnyire vasból, bronzból, rézből és ezüsből készültek. A vasmegmunkálás titkait az ember már a történelem előtti időkben elsajátította, s így alakult ki a kovácmesterség a vaskorszak elején. Alapjában véve e mesterség az idők folyamán nem sokat változott. Korán rájöttek arra, hogy a vasból készült fegyverek és eszközök használhatóbbak, megfelelőbbnek bizonyulnak, mint a korábbi kő-, réz- vagy bronzszerszámok. A kora középkortól kezdve a lakosság számára leginkább a kovács készítette el a mezőgazdasági és háztartási eszközöket, valamint az ipari szerszámokat. A kovácmesterségek idővel szakosodtak: megjelennek a kardcsiszárok, pajzsgyártók, lándzsakészítők, fegyvercsiszolók, szegkovácsok, zablakészítők, kocsikovácsok, patkolókovácsok, továbbá az ötvösmesterség, puskaműves, bádogos, lakatos és más kézművesek. A körülmények változásával a sokféle fegyverkovács szerepét átvették a szerkovácsok (szerszámkovácsok).²⁶ Miután a szakosított kovácmesterségek termékeit a társadalom számos területén nélkülözhetetlen eszközként jegyezték, és még ha hozzátesszük, hogy a kovácsok a történelem folyamán olykor orvosi tevékenységet is végeztek, akkor magától értetődő, miért volt e mesterség mindig az ország egyik legmegbecsültebb foglalkozása.

Mint már említettük, a múzeum kevés középkori kő-, csont- és üvegtárggyal rendelkezik: malomkövek, csontdíszek, csontgyöngyök, üvegyöngyök kerültek elő a föld alól. Érdekes megemlíteni, hogy a Noszán 1948-ban és 1949-ben végzett ásatások alkalmával többek között néhány fából készült koporsó apró maradványait és egy kés nyelének fával borított darabját mentették meg a régészek. Minden bizonnyal jelen voltak tehát a faragómesterek (faragó jobbágyok) is vidékünkön, akik sokféle háztartási, mezőgazdasági és egyéb faeszközt készítettek. A faragómesterek a XVI. században továbbfejlődve differenciálódtak,

s „megszülettek” a kerekések, szekerések, tokárok (esztergályosok).²⁷ A régészeti leletekhez fűződően még annyit említünk meg, hogy a különböző történeti időkből fennmaradt csatok, szíjveretek, lószerszámok, sarkantyúk stb. arra mutatnak, hogy e tájon hagyománya lehetett a szíjgyártó mesterségnek, a bőrkikészítésnek. Annál is inkább, mert a vidék nagy kiterjedésű, gazdag legelői kiváló feltételeket nyújtottak a jószágtartáshoz.

Mielőtt részletesebben ismertetnénk a Szabadka és környéke kézművességével kapcsolatos eddig ismert középkori oklevelek adatait, hadd idézzük fel röviden a XIII–XV. század idevágó, a körülmények jobb megértését megvilágító néhány fontosabb történeti mozzanatát.

A tatárjárás (1241–1242) után gyökeres társadalmi-gazdasági átalakulás veszi kezdetét. A csaknem teljesen kipusztult Bács és Bodrog vármegyéket IV. Béla nagy részben újratelepítette, és a városokat szabadalmakkal látta el.²⁸ Fontos mozzanatként jegyezhető meg, hogy IV. Béla király a másodsor is betelepülő kunok szállásterületeként többek között a Duna–Tisza közét jelölte ki. E területen a kunok belső ügyeiket sokáig (az állam beavatkozásától függetlenül) maguk intézték.²⁹ A Csertán vagy Csortán kun nemzetségszék sorából kiválik Köncsög ispán és családja, a bácskai birtokok feudális főurai. Nagy valószínűséggel állítható, hogy magánbirtokaikhoz tartozott a négy mezőváros: Halas, Madaras, Szabadka, Tavankút és számos falu. (Köncsög fiának, Tompa László kun kapitánynak az 1300-as évek végétől madarasi birtokai vannak.) Később Szabadka is Káthai Mihály jászkun ispán igazgatása alatt állott, majd a Hunyadiak kezére került.³⁰ Az írott források és a régészeti munkák arról győznek meg bennünket, hogy a XIV–XV. századi kun településhálózat nem volt ritkán lakott. Érdekes megemlíteni, hogy a Kunság lakossága csak a XV. század második felében vált végleg keresztényé.³¹ És ha még hozzátesszük, hogy a különböző középkori rendeletek serkentették az idegenek, a többi országokból származó kézművesek és mások letelepedését, elképzelhetjük, évszázadokon át milyen kulturális és gazdasági kölcsönhatás bontakozhatott ki. Voltak időszakok, amikor a fentiek fokozott mértékben vonatkoztathatók az ország déli, illetve határ menti településeire. Megítélésünk szerint ezért hárul a jövőben továbbra is különös szakmai feladat a régészet és más humán tudomány felkutatott adatainak objektív kiértékelésére.

A tatárjárást követő új korszak tehát egyben a városok építését és újjáépítését, a kézművesek szaporodását, a faluhálózat kiszélesítését eredményezte. Az egyszerű áruforgalom által ismét piachelyek létesül-

nek, a piaci forgalom bizonyos napokra összpontosul. Ezekből a piac-
helyekből, vagyis „vásáros” helyekből lassan városok vagy mezővárosok
alakulnak ki.³² E városok vonzóereje piachellyé válásukkal nagymér-
tékben megnövekedett, s felértékelődött a kézműves jobbágyság jelen-
tősége. A jobbágy-, vagy féljobbágysorban élő mesterember ipari ter-
mékeit most már (mint ahogy a városi kézműves) a városi piacon, illetve
az országos vásárokon is értékesíti.³³ Az árutermelés fejlődése az utak
számának növelését serkentette. A XIV. századtól a kézművesség jel-
entős fellendüléséről győződhetünk meg. A mezővárosok átmenetet
jelentenek a város felé, mert piacaikon a mezőgazdasági termékek
mellett a falvaknál több kézműáru, tehát kézműves jelentkezik.³⁴ A
kézművesség és a mezőgazdasági foglalkozás elválása immár elkerülhe-
tetlen. A városok agrárjellege csökken, a kézművesek számaránya emel-
kedik, s országszerte fellendül az iparosodás. A városok körül létrejött
egy 50–60 km sugarú piackörzet, amelyen belül a környező falvak
lakossága a hetivásárokon szerzi be iparcikkszükségleteit.³⁵ A mezővá-
rosok átlaga 4–5-szörte nagyobb volt, mint a falvak átlaga (a XIV.
században a lakosok falvankénti átlaga 118, az 1401 és 1526 közötti
években csak 86 lélek!).³⁶ A falvakban csak kevés iparos maradt: szabó,
csizmadia, kerékgyártó, kádár és mindenekelőtt a kovács, akinek tűz-
veszélyes műhelye a falu szélén elkülönítve állt.³⁷ A mezővárosi és falusi
kézművesipar fejlődését főként a rendelkezésre álló helyi nyersanyag
határozta meg (pl. az állattenyésztés termékei: a bőr, prém, faggyú,
gyapjú). A középkori városi kézműipar fejlettségét az egyes iparágak
szakmák szerinti nagyarányú szétágazódása (differenciálódása) jelenti.³⁸
Az egyazon mesterséget folytató kézművesek – egymásrautaltságuk
folytán – céhekbe tömörülnek. A Bács megyei Szondnak (a mai Sonta)
ekkortájt igen fejlett ipara volt. A szondi csizmadiáknak már 1448-ban
céhszabályuk volt, 1513-ban pedig a budai káptalan a zentai csizmadi-
céhet ruházta fel a szegedi csizmadiák szabályaival, és megengedte, hogy
a zentai szabócéh a szegedi szabók szabadalmaival élhessen.³⁹ A XV.
század folyamán az ország mezővárosainak száma nyolcszáz fölé emel-
kedett, és egy-egy város 15–20 százalék iparosa 24–30 féle ipart űzött.⁴⁰
Számos iparágban a kézművesek nem alakultak céhszervezetté: a me-
zővárosi és falusi mesterek nagy része háziiparosként és parasztiparos-
ként tevékenykedett.⁴¹ Azonban a külföldi iparcikkek korlátlan beáram-
lása folytán a nagyvárosok iparosodása már a XV. század derekán
megtorpant. A céhek egyre inkább bezárkóznak, éles harcot indítanak

a kontárok ellen, de jött a mohácsi vész (1526), és a céhszervezetek is összeomlottak.

Milyen középkori oklevelek tanúskodnak vagy utalnak Szabadka és környéke kézművességére?

Településeink történetére eddig ismert legkorábbi megbízható írásos emlékeink csak a XIV. századtól fordulnak elő,⁴² de a kézművességhez kötődő adataink csak a XV. században jelentkeznek.

Említést tettünk a piachelyekről, vásárokról. A csanádi káptalan 1407. augusztus 7-i jelentésében Zsigmond királyt három piaci napról tudósítja: hétfőn Szegeden, kedden Zabadka faluban és csütörtökön Zeer faluban tartottak hetivásárt.⁴³ Tehát a középkorban Szabadka falu áruforgalma a keddi napon összpontosult, ezen a napon értékesíthette ipari termékeit a kézműves jobbgátság, vagy pedig a többi napokon más helységeken, a piackörzetben bonyolíthatta le áruforgalmát. Mint már említettük, Szabadkát mezővárosként – eddigi ismereteink szerint – először 1428-ban említik az oklevelek. Vagyis az 1407–1428 közötti évek azt az (átmeneti) időszakot jelentik, amikor a már piachellyel rendelkező (fejlett?) falu – még stabilabb és vonzóbb piackörzettel – mezővárossá alakul át. Megnehezíti a vizsgálódást az, hogy nem ismeretes előttünk, milyen nagyságú mezővárosról van szó. Ha Szabadkának faluszerű nagysága volt, akkor lakosainak száma 100–150 fő (20–30 háztartás) között mozoghatott.⁴⁴ A településtörténeti felmérésekből kölcsönzött adatokból azt is említettük, hogy az ország falvainak lakosságátlagos az 1400-as évek elejétől 86 lélek (17–18 háztartás) körül volt. De elképzelhető, hogy Szabadka mezőváros (mint e városok átlaga) 4–5-szörte volt nagyobb a falvak átlagánál, vagyis kb. 340–430 lakossal rendelkezett. Minthogy a mezővárosok lakosságának 15–20 százalékát iparosok képezték, megközelítőleg meghatározható Szabadka és Tavankút mezővárosok kézműveseinek egyenkénti létszáma: valószínűleg 51 és 86 között mozoghatott az iparosok száma a XV. században. Továbbkísérve az eseményeket, szorosán kötődik a témakörhöz Sebastianus (Sebestyén) szabadkai kereskedő neve, aki arról nevezetes, hogy 1460-ban esküvel tanúsította, hogy hatéves Péter fia Újlakon Kapisztrán János ferences szerzetes sírja előtt meggyógyult.⁴⁵

Eddig közel hatvan Szabadkára és környékére vonatkozó középkori oklevél került elő. Felkeltette a figyelmünket, hogy ezekben itt-ott gazdasági vonatkozású adatokra bukkanhatunk. 1462-ben Mátyás király anyja, Szilágyi Erzsébet, többek között az alábbi helységek és puszták birtokában volt: Gywrge, Baymok, Napfen, Chontafeyer, Bwdakwtha, Pathyr birtokok, továbbá Paly pusztá stb.⁴⁶ A latin nyelvű dokumen-

tumban olvasható, hogy e területek „. . . minden haszonvételükkel és összes tartozékukkal . . . szántókkal, termőföldekkel, rétekekkel, mezőkkel, legelőkkel . . . szőlőkkel . . . vizekkel, folyókkal, halászóhelyekkel, halászati jogokkal és vízfolyásokkal, malmokkal és malomhelyekkel . . .” került Szilágyi Erzsébet tulajdonába. Az említett sorok többek között a kézműipar jelenlétét tükrözik e vidéken, de ilyen adataink vannak a Szabadkára és környékére vonatkozó 1481., 1502., 1504., 1506. évi oklevelekben is.⁴⁷ Arra is gondolhatnánk, hogy e felsőbb helyen kiállított oklevelek egyes részei sablonszerűen készültek. Azonban az eddig s az alábbiakban felsorakoztatott tényekből az következik, hogy a középkori kézművességnek e vidékén mély gyökerei vannak.

A kézművesek a középkorban családnevükben is őrizték foglalkozásukat.⁴⁸ Ugyanis a mesterség, a foglalkozás többnyire öröklődött a családban. A mester fia általában könnyebben szerezhette meg a mesteri rangot. Ez a kiváltság arra serkentette a mestereket, hogy családon belül folytassák az ipart. A foglalkozásnevekből (mesterségnevekből) alakult személynevek leginkább a dézsmalajstromokban vannak. Így pl. az 1522. évi Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromában – amely közel négyezer jobbágynevet tartalmaz – elsősorban Varga, Szabó és Kovács nevű lakossal jóformán minden faluban találkozunk.⁴⁹ A Bodrog megyei Tótfalu 122 családja közül 21 jobbágnak Varga volt a vezetékneve. Egyébként a Bodrog megyei falvakban az említetteken kívül gyakrabban előfordulnak a Mészáros, Mónár, Csapó foglalkozásnevek, Bács megyében pedig a Varga, Szabó, Kovács nevek mellett a Fazekas, Szekeres, Pintér, Csapó, Mónár, Kőműves stb. mesterségnevek. Csongrád megyében ugyanakkor sokkal ritkább a Varga és Szabó, de gyakoribb a Faragó, Szekeres, Fazekas, Mészáros, Pintér vezetéknev. A foglalkozásnevekből következtethetünk a jobbágyság igényeire, háztartására, katonáskodására stb. Vagyis betekintést nyerhetünk a falu gazdasági tevékenységébe, a szakmák változatos szétágazódásába. A dézsmalajstromban ezenkívül többek között az alábbi mesterségnevek fordulnak elő: Kerékgyártó, Asztalgyártó, Szitagyártó, Szíjgyártó, Nádvagó . . . A magyar köz- és főnemesség családneveinek kialakulása a XV. század végén fejeződött be. A polgárság és a jobbágyság csak a XIV. század végétől használ családnevet, s körükben a családnevek kialakulása valójában a XVI. század végén fejeződött be.⁵⁰ Itt említjük meg, hogy az egész történelmi korszakban előforduló kevés szláv családnévből nehéz foglalkozásnevekre (mesterségnevekre) következtetni.

Eddigi adataink szerint legtöbb szabadkai vonatkozású foglalkozásnév a XVI. századi dokumentumokban található: 1516-ban a szabadkai Zabó (Szabó) Lukács jelenlétében beiktatták birtokába Magoch-i Porkoláb Mártont és fiait.⁵¹ A következő évben a néhai Várdai Miklós és Zabó (Szabó) Lukács közötti perben megegyezés született.⁵² Különösen értékes számunkra egy 1525-ből származó nemrégén előkerült oklevél, amely a mai Vajdaság területére közel másfél ezer jobbágynevet tartalmaz, s a Szabadka környéki néhány település lakosainak jegyzékében foglalkozásnevekre is bukkanhatunk.⁵³ Pachyr-on (Pacsér) pl. két Zabo (Szabó); Baymok-on (Bajmok) Kowach (Kovács) és Zabo; Gyergye (Györgyén) helységben: két Mezaros (Mészáros), két Zabo, három Kowach, egy-egy Warga (Varga) és Zwch (Szűcs); Napffen-en (Nagyfény) két Zwch, egy-egy Fazakas (Fazekas), Kowach és Mezaros; Chonthaffeyer-en (Csantavér) két Warga, valamint Zabo és Feghweres (Fegyveres); Okoor-on (Ómoravica) három Zabo, valamint Kowach, Warga és Kerekes vezetéknevű jobbágy volt. E számunkra felbecsülhetetlen értékű dokumentum (amely a Sulyok és Török családok közötti viszálykodással kapcsolatos) az említetteken kívül többek között e Bács és Bodrog megyei jobbágyok foglalkozásneveit tartalmazza: Saru, Kozorus (Koszorús), Chapo (Csapó), Paysgyartho (Pajzsgyártó), Thakach (Takács), Igyartho (Íjgyártó), Kerekgyartho (Kerékgyártó), Chishar (Csiszár), Zekeres (Szekeres).

Az összeírások, de más oklevelek is egy-egy helység kézműveseinek számát, a mesterségek megoszlását tükrözhetik. Azonban hozzátesszük, hogy a személynévanyag elemzéséből mégsem vonhatunk le pontos következtetéseket, mert a kézműveseket nem jelölték mindig foglalkozásuk nevével.⁵⁴ Mégis állítjuk, ha az 1521. évi okleveleket és az 1522. évi dézsmalajstromot nyelv- és ipartörténeti vonatkozásban alaposabban összehasonlítanánk és kielemeznénk, akkor a térség középkori múltját újabb fontos láncszemekkel gazdagítanánk. A középkori kézművességünkkel kapcsolatos új adatokat csakis a régészeti ásatásoktól, valamint a levéltári kutatásoktól várhatunk. Ugyanez vonatkozik a török korszak ipari tárgyaira is.

A mohácsi csatával (1526) megbukott a független középkori Magyarország, és ezután Szabadka és környéke életében is új történeti korszak, a török hódoltság kb. 150 éves nehéz időszaka köszöntött be. A megmaradt kevés őslakosság eleinte a környező szállásokra, majd biztosabb országrészekre költözik. A szegedi szandzsák az 1540-es években szerveződött meg, és néhány kisebb területi egységből, ún. nahijéből állt.

A nahijéhez tartozó helységek várai és templomerődei a török helyőrségek szálláshelyei voltak. A helységek vásári és piaci központokként biztosították a törökök ellátását. Azonban ekkortájt vidékünkön csak a szabadkai vár állott a benne élő török helyőrséggel, és a lakosság betelepítése valószínűleg 1552 óta folyhatott.⁵⁵ Az 1570. és 1578. évi összeírás a szabadkai nahijét már önálló területként tünteti fel, miután II. Szelim szultán Szabadkát időközben járási központtá, székhellyé hirdette ki.⁵⁶ Azzal, hogy a szultán újjászervezte a nahijét, mintegy újra megalapította Szabadkát, és elrendelte a polgári lakosság telepítését.⁵⁷

A Szabadkán és környékén talált régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy az ipari élet a török hódoltság alatt sem szűnt meg. Ugyanis eddig e korból lándzsa, agyagedény, mozsárágyú, puzdraveret, fészítőzabla, kengyel, pipa, korszó, cserép, véső, kés stb. maradt fenn, de várható, hogy a szabadkai egykori vár környékének majdani megásásával újabb értékes leletekkel gazdagodik a város. Most is érvényes korábbi megállapításunk: a vidékünkön talált török kori régészeti tárgyak mindegyike legnagyobb valószínűséggel nem készült itt helyben.

A török korban nagy területek válnak pusztává, városok és falvak semmisülnek meg. Az Alföldön is megváltozik az életmód: a korábban üzött földművelés helyébe az állattenyésztés lépett, vagyis pásztorrá lesz a lakosság alsó rétege.⁵⁸ A településhálózat megritkulása már a XV. században elkezdődött, és csak kb. 60 százalékuk érte meg a XVI. század közepét, az oszmán–török hódítás korát.⁵⁹ A budapesti, valamint a nyugat-európai könyvtárak és levéltárak gazdag térképtárainak XVI. századi metszetei már részben tükrözik a Duna–Tisza közének gazdasági állapotát: a kunok térségeként megnevezett területen feltűnő nagyságú ábrázolásban különféle állatokat (marhákat, juhokat, kecskéket) és pásztorokat (többször törökös viseletben) kutyáikkal figyelhetünk meg. Ezt láthatjuk pl. Wolfgang Lazius 1556-ban és 1570 után, Zsámboky János 1579-ben, Nicander Philippus Fundanus 1595-ben és Gestaldi 1596-ban készített térképein. Ha már az egykorú felvételek Szabadka környékén is ennyire hangsúlyozzák az állattartást, magától értetődik, milyen jelentősége volt a mészárosnak és általában a bőrhöz és prémhez fűződő mesterségeknek. Erről tanúskodik (közvetett úton) több török kori dokumentum. A szabadkai nahije 1570. évi összeírásában, a városi szállásokon Varga Pál és Varga István, valamint Szűcs Gellért, a kelebiai pusztán Varga Ferenc és Varga Alajos, a város közelében levő Császárhomoka pusztán pedig Varga Tamás nevével találkozunk. Az 1578. évi összeírásban Szabadka közelében elterülő Keresztes pusztán Varga

Tamás és Varga Pál neve fordul elő.⁶⁰ Hadd említsük meg, hogy az 1570. évi összeírás több mint hatvan, az 1578. évi pedig ötvennél több falut és pusztát említ, ahol immár – a névsorból ítélve – csaknem száz százalékban szláv, elsősorban szerb lakosság él. E lakosok családnéveinek alapos nyelvtudományi elemzése után vonhatók le kézzelfoghatóbb és mélyrehatóbb következtetések a kézművesség kérdésével kapcsolatban. Ezúttal csak annyit adunk az elmondottakhoz, hogy a két összeírás állatadóztatási adatai vidékünk gazdag jószágtartásáról tanúskodnak. Többek között Szabadka város, Himosity, Kis Baysa (Topola), Nagy Baysa, Roglatica, Ómarócs (Aranyad), Kis Hegyös, Nagy Hegyös, Papfén (Nagyfén), Budi Baymoka, Verősegyház, Pacsér, Sebesegyház, Kelebe, Ludas, Tavankut, Gyurgyin, Pálegyház, Csontaver falvak fizetnek nagyobb összegű juh- és sertésadót. Ebből adódik azután, hogy e helyiségekben a hússal és bőrrel való foglalkozás akkortájt – sőt, amint látjuk, később is –, a kiemelkedőbb mesterségek közé tartozott. De más is kitűnik e két XVI. századi összeírásból: a lakosság életében immár a szántóföldi növénytermesztés és a kertgazdálkodás is fontos szerepet játszik. Gyakori a len- és kendertized, valamint a méhkasadó. Ha lenről és kenderről ejtünk szót, akaratlanul a len- és kendervásznat, tehát a szövés-fonás művészetét, a háziipart idézi fel képzeletünkben, amelynek különösen nagy hagyománya volt a szláv lakosság körében. Ezenkívül a kézművességet idézik még az összeírások „Ludas nevű halastó”-val, gyertyaöntőházzal, Szabadka piacaival és vásáraival, valamint Himosity falu malmával kapcsolatos adatai is. Szabadkán ősszel, télen és tavasszal tartottak nagyvásárt (Szent Kereszt-, Szent István- és Szent Lázár-napi vásárok), míg a hetipiac pénteken volt.⁶¹ Ehhez hozzáfűzzük, hogy a távolsági kereskedők gyakrabban Szegedről és Bajáról szállítottak ipari árut, és a szabadkai piacon élő állatot vásárolhattak. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk a többi török dézsma-, illetve úrbéri lajstromot és más dokumentumot, vidékünk újabb ipari vonatkozású adataira bukkanhatunk.

A kalocsai és bácsi érsekség 1543. évi urbariumában⁶² többek között szintén e táj bórthöz fűződő foglalkozásaira, a cipész- és csizmadiamesterség fejlettségére gondolhatunk, hiszen sok pár csizmában fizet adót Szabadka, Baysa, Csantavir, Feketics, Gyurgyia, Kis Hegyes, Ludas, Nagy fen, Nagy Hegyes, Omorovicz, Pacsír, Roglatica, Sebesics, Tavankut, míg Baymok papucsokkal rója le tartozását. Hogy a háziiparágak közül a lábbelikészítés mennyire el volt terjedve, bizonyítja az a tény, hogy Bács és Bodrog megye 51 helyisége fizette (készpénzen kívül) adóját csizmával és papucsal.

Az 1650. évi dézsmalajstrom szerint huszonöt helység, az 1678. évi lajstrom szerint hat település fizet a kalocsai érseknek csizmával és papucssal.⁶³ Ugyancsak a kézművesség fejlettségéről tanúskodik az 1652. évi úrbéri lajstrom.⁶⁴ Gróf Wesselényi Ferenc füleki uradalmához tartozó bácskai „rác” birtokairól is rendszeresen szedte úrbéri járandóságait. Csantaffer, Kishegiess, Nagyhegiess csizmával, papucssal és sajttal, míg Ludas csizmával, vajjal és szőnyeggel fizette adóját.

Az 1578. évi összeírás nem véletlenül tesz említést a „Ludas nevű halastó”-ról, hiszen a halászmesterség e tájon is ősfoglalkozás. Evlija Cselebi 1665-ben „A szobocskai palánk leírása”-ban többek között ezt írja: „A vár egy széles mező közepén helyezkedik el, a nyugati oldalán egy kicsi tengerecske látható, amelyből ízletes halakat lehet kifogni . . .”⁶⁵

Hogy a török kori Szabadkán és környékén a tímár-, varga-, csizmadia-, szücs-, mészáros-, halász-, szövő-, fazekas-, kovács- és molnármesterségek mellett más foglalkozások is előfordultak, bizonyítja Benlich Máté püspök 1653. szeptember 8-i bérmaútja. A belgrádi püspök megemlíti, hogy a Bajmok és Györgyén közti szép templom újonnan épült fából. Ugyanezt jegyzi fel a szintén bácsi plébániához tartozó jánoshalmi erőd melletti Szent György-templomról, de hasonlóan vélekedik a martonosi Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt templomról is.⁶⁶ Az 1570. és 1578. évi adóösszeírások gyakori tűzifa-illetéke arról győznek meg bennünket, hogy Szabadka bővelkedhetett faanyagból, környékén jelentős kiterjedésű erdők lehettek (ami a méhészetnek is kedvezett). Ez azt jelenti, hogy talán némi hagyománya lehetett itt az ács- és faragómesterségnek szintén, de meglehetősen, hogy még egy sor foglalkozásnak is, amelyekről eddig – adatok hiányában – nem tettünk említést. Hiszen a templomépítés minden történeti korszakban sokféle és kiváló mesterekből állt, akiket a szaktudásukat követelt meg. Ezt hangsúlyozzuk akkor is, ha vidékünk templomépítő mesterei esetleg más vidékről származnának.

A török kort idéző dokumentumok között számunkra megkerülhetetlenek a besztercebányai (Banska Bystrica) Koháry-Coburg Levéltár jobbágylevelei,⁶⁷ amelyek a bácskai jobbágyok XVII. századi megpróbáltatásaira és némileg a kézművességre is fényt vetnek. Ugyanis állandó teherként nehezedett a kelebiai, tavankúti, ludasi, csávolyi, csantavéri, rogaticai, zobnaticai, nagyfényi stb. „rác” falvak lakosságára a török és a füleki, lévai szendrői, ónodi várkatonák portyázása, rablása és kegyetlenkedése. Mindenekelőtt hangsúlyozni szükséges, hogy a bácskai falvak nemcsak a töröknek, hanem a magyar földesuraknak pénzben és természetben is adóztak, de ez nem gátolta meg a végvári katonákat a

megtorlások gyakori elkövetésében. A hódolt falvakban rengeteg állatot (lovat, marhát), lábbelit, kalpagot, bútordarabot, pénzt stb. zsákmányoltak. A kóbor végváriak egy 1679. szeptember 4-i tudósítás szerint megtámadták Ludast, és elhajtottak a faluból 80 lovat, 400 marhát és 35 jobbágyot.⁶⁸ Két évvel korábban ugyancsak Ludasról raboltak háromszáz forintot érő lovakat, egy másik alkalommal pedig Kelebiáról 30 ökröt, Tavankútról 24 ökröt és 7 lovat, Zobnaticáról 84 lovat hajtottak el, miközben Kelebián 10 jobbágyot megöltek.⁶⁹ Egy másik jelentés szerint 1677-ben a tavankúti származású Rác Illia és a Kelebiáról való Radoicza füleki katonák Ludason garázdálkodtak: pénzt, csizmát, kalpagot, felnyersgelt lovat, paripát, szekrényt, az asszonyoktól „előkötőket”, pálinkafőzésre szolgáló vasfazekakat zsákmányoltak.⁷⁰ A Koháry-féle jobbágylevelekből immár a török birodalom hanyatlása érződik ki, ugyanakkor a bácskai falvak lakosságának személyi és vagyoni bizonytalanságáról is képet kapunk. Nemkülönben elgondolkozhatunk a falvak jószágtartásáról, a marhák és lovak viszonylag magas létszámáról. Vagyis arra gondolunk, hogy a XVII. században falvaink lakosságának megélhetési forrása továbbra is az állattenyésztés maradt, ám az állattartás hagyományainak ápolása magától értetődően fejlesztette a kézművességet (szücs-, cipész-, csizmadia-, tímár- és mészárosmesterség). Másrészt az 1677. évi tudósítás egyéb mesterség, a háziipar üzésére is utal (az asszonyok előkötőjének és a pálinkafőzésre szolgáló fazekaknak az említéséből mindenképpen erre következtethetünk). Tudtunkkal Szabadkán és környékén még a XVII. században sem létesültek céh-egyesületek, viszont minden jel arra mutat, hogy a háziipar némely ágának régi hagyománya van városunkban. Ez természetesen a szláv ajkú lakosság (amely leginkább a rác, dalmata, katolikus rác és bunyevác megnevezéssel fordul elő a dokumentumokban) magyarányú letelepedésével még színesebb jelleget ölt. Sok évvel később, 1756-ban – vagyis már a török hódoltság után – nem véletlenül írja Makai Ferenc lelkész Nagyváradról a szegedi gárdiánhoz intézett levelében: „Addigh is izennyen, vagy irjon T. Attyaságod a szabadkai P. Praesidensnek, hogy az ott való ájtatos *Bákoktul*, *Bunyévkáktúl* szerezzen egy pár *Szönyeget*, *asztalra valót*, *ollyat*, *a mi néműt ők szoktak szűnni . . .*”⁷¹

A török hódoltság vége tájáról, 1684-ből származik egy újabb szabadkai vonatkozású dokumentum, amelyből kiderül, hogy a felsővidéki korponai őrség adót szedett városunktól: 300 tallért, hetven kalpagot, hetven csizmát, hetven vég abát (posztót), tíz hegyes tört, egy vég gránátot (gyöngyfüzért).⁷² Felesleges magyarázni, milyen mesterséget

tükröznek az adatok. Végül ide tartozik Gabriel Vlassich 1796. évi, Körös patakot ábrázoló térképleírása, amelyből megtudható, hogy a Vojnits család vízimalma a határörvidéki korszakban (és előbb is?) az egykori Szabadkai Csárda közelében állott.⁷³

A török uralom alá került Duna–Tisza közén az ipar és kereskedelem nem szigetelődött el a három különszakított országrészen, hanem szervesen összekapcsolta azokat.⁷⁴ A parasztvárosok Erdélyből és a királyi területről szereztek be iparszükségleteik egy részét. Ha most nagy vonásokban összegeznénk a török fennhatóság alá került területek kézművességét, az elmondottakat néhány megállapítással egészíthetnénk ki. A török igazgatás adókkal terhelte az ipari készítményeket, az állattenyésztést. A malomadót minden keréktől évi 50 akcsében állapította meg.⁷⁵ A malmokat a vásárfelügyelők külön ellenőrizték, hogy a vámszedés körül ne merüljenek fel bonyodalmak, és hogy a fertáliát (fertály) a kincstári malmokban megfelelően kezeljék. Miután gazdag állattartásról beszélhetünk, kiemeljük, hogy a leginkább tenyésztett juh darabja után fél akcse adót vetettek ki.⁷⁶

Már az 1520-as évek második felében a török történetírók beszámolóiból egyes észak-bácskai települések anyagi jólétére gondolhatunk: „... jelentékeny és megerősített városok, melyek fegyverekkel és egyéb hadi szerekkel s gazdag kereskedőkkel bővülködő helyek valának . . . mind meghódítottak az országhódító pasa kardja előtt . . . szolgáknak és szabadoknak, lovasoknak és gyalogoknak szívük-szemük jóllakott s kezük és markuk megtelt mindennemű zsákmánnyal és foglyokkal . . .”⁷⁷ A török történetírók további sorai szemmel láthatólag eltúlozzák a települések gazdagságáról írt tényállást. Annyi azonban bizonyos, hogy török uralom alatt – a középkorhoz viszonyítva – több iparágban visszaesés tapasztalható. Elsősorban nyersanyaghiány miatt mutatott hanyatlást az élelmezési ipar és a szövőipar. A pékipar – és több más iparág – inkább a háziipar szintjén működött.⁷⁸ Bár az állattartás fejlettnék jegyezhető, és jelentős a húsfogyasztás, mégis gyakran jelentkeznek zavarok az ellátásban. A két legelterjedtebb iparág a kovács- és a lábbelikészítő mesterség.⁷⁹ A kovács e korszakban is igen szerteágazó munkát végez: az apró fémtárgyak készítésétől kezdve a puszkajavításig.⁸⁰ Minthogy a lakosság főfoglalkozása ekkortájt az állattenyésztés volt,⁸¹ természetesen jelentős az állatbőr-feldolgozás. S amikor a XVII. században a törökös viselet egyre inkább elterjed, a vargák helyett a csizmadiák kerülnek előtérbe.⁸² A falusi ipar a helyi igényeket elégítette ki, miközben egyre nő a városban a török iparosok száma. Keresettebb

a ruházati ipar, pl. a szabómesterek munkája. Lényeges fejlődést mutat a fazekasipar és a XVII. században a kerámiakészítmények széles körű elterjedéséről számolhatunk be.

Már a mohácsi ütközet előtt elkezdődött a tömeges délszláv betelepülés az Alföld déli részeire.⁸³ A török uralom védelmében bevándorolt újabb rác lakosságnak privilegizált helyzete volt, belőlük került ki a török katonaságot ellátó iparos-kereskedő réteg többsége.⁸⁴ A közelmúltban feltárt és a XVII. század második feléből, valamint a XVIII. századból származó bácskai vonatkozású dokumentumok többek között a szerb iparos- és kereskedőlakosság tevékenységéről, fennmaradásáért folytatott erőfeszítéseiről, a katolikus közzeggel való nézeteltéréseiről adnak hírt.⁸⁵ Éppen Szabadka többnemzetiségű hagyományainak köszönhetően válhatott kézművessége sokszínűvé, melynek alaposabb felkutatása és kiértékelése még várat magára.

1686. szeptember 19-én „Coari (Koháry – M. L.) ezredes magyarokból álló ezredével bevette Sapatát (Szabadkát – M. L.),”⁸⁶ majd az 1697. évi zentai ütközetet követően megkezdődik a vármegye újjászervezése, s lassan fejlődésnek indul a gazdasági élet. Az 1699. évi összeírás szerint a vármegye valamennyi községében 298 kézműipari műhely volt. Bács vármegyében ekkor 10 pálinkaégető, 14 sörfőzőműhely, 29 kocsmá és 16 malom működött.⁸⁷ Azonban az észak-bácskai város lendületesebb ipari fejlődésére mégis néhány évtizeddel később kerülhetett sor.

Dolgozatunk olyan szándékkal készült, hogy röviden összefoglalja Szabadka és környéke középf- és török kori kézművességének eddig feltárt adatait,⁸⁸ másrészt ösztönzésként, hogy a különböző tudományágak kutatói régmúltunk hajszálgököreit kézzelfoghatóbban, hitelesebben rajzolják meg.

JEGYZETEK

¹ A Szabadkai Városi Múzeum kiállítási tárgyainak kísérő szövege alapján.

² Szekeres László szíves közlése. Az öntött bronztárgyak, az öntőminta stb. a Szabadkai Városi Múzeumban találhatóak.

³ Az említett anyagok egyes távoli vidékeken nem semmisülnek meg teljesen, ezenkívül az ősi gyűjteményekből is fennmaradtak; Európa több múzeumban sok évszázados kézműipari tárgyat csodálhatunk meg.

⁴ Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerkesztő Székely György. 1. kötet. Budapest, 1987, 634–637.

⁵ A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Írta Szabó István. Budapest, 1971, 12. (A továbbiakban: Szabó István, 1971)

- ⁶ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Budapest, 1967, 1970, 1976. Főszerkesztő Benkő Loránd. Szerkesztők Kiss Lajos–Papp László, Kubinyi László–Papp László.
- ⁷ Szabó István, 1971, 68.
- ⁸ A Szabadkai Városi Múzeum kiállítási tárgyainak kísérő szövege után.
- ⁹ Szabó István, 1971, 196.
- ¹⁰ Magyar Országos Levéltár, DL 92290 és DL 80188. Hozzáfűzzük, hogy az 1391. évi DL 78 060 oklevéllel együtt ezek Szabadka eddig ismert legkorábbi írásos emlékei.
- ¹¹ Szabó István, 1971, 79.
- ¹² Szabó István, 1971, 139.
- ¹³ Szekeres László: Középkori települések Északkelet-Bácskában (Újvidék, 1983) című munkájában (a továbbiakban: Szekeres L.: Középkori települések . . .) 81, okiratokból ismert helynevet sorol fel. Újabb levéltári kutatások eredményeként e szám megnövekedett és publikálásra vár.
- ¹⁴ Szekeres László: Középkori települések . . . 9–60. Lásd még a mellékelt térképet!
- ¹⁵ Szekeres László: Amit az idő eltemetett. (Kis vajdasági régészet), Novi Sad, 1981. 94. (A továbbiakban: Szekeres L.: Amit az idő eltemetett, 1981)
- ¹⁶ Nemzeti kereskedelmünk és iparunk. A keresztény kereskedelem és ipar adattára. Szerkesztette Mester Kálmán. Budapest, 1942, 55. (A továbbiakban: Mester Kálmán, 1942)
- ¹⁷ Szekeres L.: Amit az idő eltemetett, 1981, 96–97.
- ¹⁸ Szekeres L.: Középkori települések . . . 53.
- ¹⁹ Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége I. kötet. Zombor, 1896, 132. (A továbbiakban: Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája, 1896, I.)
- ²⁰ Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája, 1896, I. 133.
- ²¹ Szekeres L.: Amit az idő eltemetett, 1981, 102–103.
- ²² Szekeres L.: Középkori települések . . . 35.
- ²³ Fodor István: Cseréptüskéink származása. Archeológiai Értesítő. Budapest, 1975, 250., 260–261.
- ²⁴ Bogdán István: Régi magyar mesterségek. Budapest, 1973, 67. (A továbbiakban: Bogdán István, 1973)
- ²⁵ A Szabadkai Városi Múzeum középkori leletanyagáról Szekeres László említett munkái mellett lásd még: Olga Šafarik–Dr Mirko Šulman: Hinga. Srednjovekovna nekropola kod Subotice. Novi Sad, 1954, valamint Nebojša Stanojev: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. Novi Sad, 1989
- ²⁶ Bogdán István, 1973, 20.
- ²⁷ Uo. 26. Lásd még a kézművességről szélesebb vonatkozásban: Zolnay László: Kincses Magyarország. Középkori művelődésünk történetéből. Budapest, 1977
- ²⁸ Bács-Bodrogh vármegye II. Szerkesztette dr. Borovszky Samu. Budapest, 1909, 436. (A továbbiakban: Borovszky Samu, 1909)
- ²⁹ Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989, 47. (A továbbiakban: Pálóczi Horváth András, 1989)

- ³⁰ Györfly György: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990, 296. Hozzáfűzzük, hogy Mátyás király 1458. szeptember 8-án, Szegeden kelt levelében a szabadkai kunok (mint „igazi magyarok”) ügyéért száll síkra (Magyar Országos Levéltár, DL 88 331).
- ³¹ Pálóczi Horváth András, 1989, 95.
- ³² Magyarország története I. Az őskortól 1526-ig. Írta Elekes Lajos, Lederer Emma, Székely György. Budapest, 1961, 148. (A továbbiakban: Elekes–Lederer–Székely, 1961)
- ³³ Magyar történet III. kötet. Írta Szegfű Gyula, Budapest, 1938, 561.
- ³⁴ Elekes–Lederer–Székely, 1961, 201.
- ³⁵ A kultúra világa. A magyar nép története. Szerkesztette Márkus László. Budapest, 1965. 318. (A továbbiakban: Márkus László, 1965)
- ³⁶ Szabó István, 1971, 191., 197.
- ³⁷ Bíró Ferencné–Csorba Csaba: Élet a középkori Európában és Magyarországon. Budapest, 1985, 50. (A továbbiakban: Bíró Ferencné–Csorba Csaba, 1985)
- ³⁸ Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerkesztette Kristó Gyula. Szeged, 1983, 397. (A továbbiakban: Szeged története 1., 1983)
- ³⁹ Borovszky Samu 1909, 436. Lásd még: Érszegi Géza: Adatok Szeged középkori történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. Szeged, 1982, 39–41. (A továbbiakban: Érszegi Géza, 1982)
- ⁴⁰ Márkus László, 1965, 329.
- ⁴¹ Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Budapest, 1967, 8. (A továbbiakban: Eperjessy Géza, 1967)
- ⁴² Egyes vélemények szerint a viszonylag kései adatok a kunok jelenlétével magyarázhatók.
- ⁴³ Magyar Országos Levéltár, DL 92 290
- ⁴⁴ Szabó István, 1971, 197.
- ⁴⁵ Ferences Levéltár, Budapest, 1940. Fol. 44; 56. In: Fügedi Erik: Kapisztránói János csodái. A jegyzőkönyvek társadalomtörténeti tanulságai. Századok, 1977/5, 847–894.
- ⁴⁶ Magyar Országos Levéltár, DL 15 703
- ⁴⁷ Magyar Országos Levéltár, DL 18 514; DL 88 872; DL 88 902; DL 88 950
- ⁴⁸ Bíró Ferencné–Csorba Csaba, 1985, 61.
- ⁴⁹ Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstroma 1522-ből. Budapest, 1954, 7. (A továbbiakban: Szabó István, 1954)
- ⁵⁰ Szabó István, 1954, 9.
- ⁵¹ Érszegi Géza, 1982, 44.
- ⁵² Magyar Országos Levéltár, DL 89 104
- ⁵³ Magyar Országos Levéltár, Reprográfia 5586. doboz, 00055-ös számú oklevél. Állag: Gyulay–Kuun család oklevelek. Eredetije: Román SZK Akadémiája kolozsvári fiókjának történeti levéltára.
Lásd még: Engel Pál: Egy bácskai jobbagynévsor 1525-ből. In: Történelmi Szemle, 1995, 3. szám. 353–364.
- ⁵⁴ Szeged története 1., 1983, 606.

- 55 Vass Előd: A szabadkai náhije 1570. és 1578. évi összeírása a szegedi szandzsákbán. Kézirat, 1991. II. oldal. (A továbbiakban: Vass Előd, 1991)
- 56 Dr Olga Zirojević: Upravna podela današnje Vojvodine i Slavonije u vreme Turaka. Zbornik za istoriju br. 1. Matica srpske. Novi Sad, 1970, 21.
- 57 Vass Előd, 1991, II. oldal
- 58 Mester Kálmán, 1942, 152.
- 59 Pálóczi Horváth András, 1989, 103.
- 60 Vass Előd, 1991, 2., 22., 26.
- 61 Györe Kornél: Adalékok Szabadka gazdaságtörténetéhez. *Üzenet*. 1973, 9. szám, 668.; Dobos János: Szabadka lakosságának 1578. évi összeírása. Koreni – Gyökerek, br. 1. Svedočenje vekova – Évszázadok vallomása. Szabadka 1991, 136. Megjegyezzük, hogy Vass Előd idézett kéziratából nem tűnik ki, hogy Szabadkán pénteken tartották a hetipiacot!
- 62 Magyar Országos Levéltár, Ur. et Cons. Fasc. 103. Nr. 47. Meggyőző bizonyítékok alapján állítják, hogy e dokumentum száz évvel később keletkezhetett.
- 63 Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája. Kiadta Bács-Bodrogh vármegye közönsége. II. kötet. Zombor, 1896, 442.
- 64 Magyar Országos Levéltár, Ur. et Cons. Fasc. 24. Nr. 80.
- 65 Magyar László: Melyik az igazi Cselebi? A török fordítások szabadkai vonatkozású buktatói. *Üzenet*, 1991, 11–12. szám, 859. Megjegyezzük, hogy Vass Előd fordításában „kis tengerecske” és nem „kis tó” olvasható! (M. L.)
- 66 Gyetvai Péter: Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén. München, 1987, 115–116.
- 67 Hegedűs Antal: A bácskai jobbágyok a török hódoltság végén (1660–1680). *Létünk*, 1981. január–február, 1. szám, 147–169. (A továbbiakban: Hegedűs Antal, 1981)
- 68 Hegedűs Antal, 1981, 155., 169.
- 69 Hegedűs Antal, 1981, 155., 168.
- 70 Szeged története 1., 1983, 736.
- 71 Csongrád Megyei Levéltár, b/14 k. Liber Fundationum 1724–1907. (Alapítványok), fol. 32.
- 72 Szabadka szabad királyi város története. I. rész. Írta Iványi István. Szabadka, 1886, 73–74.
- 73 Istorijiski arhiv – Történelmi Levéltár, Subotica. Térképtár, 3.1.2.54. („Grabe Illirisch prokop der Wojnischen Familie sonst Billichev, alwoh ihre Wasser-mühle vor Befreyung der Stadt Existiret hatte . . .”)
- 74 Eperjessy Géza, 1967, 13.
- 75 Magyarország török kincstári defterek. Fordította Lászlófalvi dr. Velics Antal. Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte Kammerer Ernő. Második kötet. Budapest, 1890, XXVIII.
- 76 A török összeírások, Cselebi útleírása, valamint egyéb dokumentumok arról is tanúskodnak, hogy Szabadkán és környékén nem lehetett fejletlen a konyhakertészet, sőt a szőlészet sem.

- ⁷⁷ Török történetírók. Ford. és jegyz. Thury József. Török–magyar kori történeti emlékek. Második osztály: Írók. Budapest, 1893, 270.
- ⁷⁸ Magyarország története 1526–1686. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. 1. kötet. Budapest, 1987, 361. (A továbbiakban: Magyarország története 1526–1686. 1. kötet)
- ⁷⁹ Magyarország története 1526–1686. 1. kötet, 365. Lásd még: Magyarország története 1526–1686. Főszerkesztő Pach Zsigmond Pál. 2. kötet, Budapest, 1987, 978. (A továbbiakban: Magyarország története 1526–1686. 2. kötet.)
- ⁸⁰ Dr Dušan J. Popović: Srbi u Vojvodini. Knjiga prva. Od najstarijih vremena do karlovačkog mira 1699. Novi Sad, 1957, 233. (A továbbiakban: Dr Dušan J. Popović, 1957). Lásd még: Magyarország története 1526–1686. 1. kötet. 365.
- ⁸¹ Dr Dušan J. Popović, 1957, 217.
- ⁸² Magyarország története 1526–1686., 2. kötet, 978.
- ⁸³ Uo. 1440.
- ⁸⁴ Uo. 1442.
- ⁸⁵ Lásd erről bővebben a következő dokumentumkötetekben: Slavko Gavrilović, Ivan Jakšić, Sreta Pecinjački: Grada o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII. veka. Carinarnice i kontumaci. Knjiga prva. Beograd 1985.; Slavko Gavrilović i Ivan Jakšić: Grada za privrednu i društvenu istoriju Bačke u XVIII. veku. Beograd, 1968; Slavko Gavrilović, Ivan Jakšić: Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka. Knjiga I. Beograd, 1987; Slavko Gavrilović: Izvori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII i početkom XVIII veka. Knjiga II. Beograd, 1990
- ⁸⁶ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Habsburg-Lotharingisches Hausarchiv Kt. 50. Pag. 824–825. Lásd még: Budától Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. Szerkesztette Szita László. Pécs, 1987, 78–79.
- ⁸⁷ Borovszky Samu, 1909, 436.
- ⁸⁸ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül dr Đurđica Petrović: Prilog istoriji Bačke u XVI veku (Matica srpska, Zbornik za društvene nauke, br. 48. Novi Sad, 1967, 95–105.) című dolgozatát, amelyben szintén alaposan elemzi a T. Halasi–Kun által 1964-ben közzétett 1578. évi török adóösszeírást. A munkából kitűnik, hogy amíg Szabadka és Titel városiasodásának folyamata lassú, addig Bács és Zombor messze előttük járnak. Bácsón 92 kézműves 30 féle foglalkozást űz. A városban legtöbb a szabó (26) és a csizmadia (19). Zomborban 34 kézművest említ az adóösszeírás: legtöbb az építőmester (7) és a csizmadia (5). A szerző megállapítja, hogy Bácskában ekkortájt nem a keresztény, hanem a muszlimán lakosság foglalkozott kézművességgel.
- Szélesebb földrajzi vonatkozásban eleven képet fest a hódoltság korának kézművességéről többek között Takáts Sándor: Rajzok a török világból (II. kötet, Budapest, 1915, III. kötet, Budapest, 1917), aki különösen a XVI. és XVII. századi faragómolnárrok, a nélkülözhetetlen faragómesterek elterjedtségére hívja fel a figyelmet. Ugyanis a háziesszközök és még sok más tárgy nagyjából fából készült.

HONNAN GYÜTTÜNK

Mink magyarok Ázsiából gyüttünk, ahunnan Árpád vezetett bennünket, annyi polgársággal, hogy egy szárazmalom alatt elérték. Az előtt bent voltak már a törökök. Mögtámadta Árpád őket. Ugyan annyira, hogy mikor összeérték, annyi török behullott a Tiszába, hogy a magyarok, mint a hídon jártak át rajtuk. Akkó mögfogatta a török Vazul, hogy többet a magyarokat nem támadja.

Ludas, 1994

Adatközlő: Borsos András (1906)

Gyűjtő: Fajka Emese

Vezető tanár: Varga Attila

Közzéteszi: BESZÉDES Valéria

P. MESTER GESTÁJA

B O R I I M R E

Felkészültségünk sem engedi, szándékunkban sem áll, hogy dolgozatunkkal behatoljunk az Anonymus-kérdés bozótjába, ott új csapást vágjunk, hogy végül saját teóriánkkal szaporítsuk az Anonymus-magyarázatok sorát. Annál kevésbé, mert úgy tetszik, ma már az Anonymus-értést valójában értői gátolják elsősorban, s ha lehetne, a vizsgálódást úgy kezdeni el és vinni végig, hogy ne legyünk tekintettel arra a nagyszámú Anonymus-magyarázóra, mindazokra, akik az elmúlt kétszáz év során próbát tettek P. mester titkának megfejtésére. De elfogadjuk Györffy György tézisét, amit igen szabatosan előbb 1939-ben, majd 1965-ben fogalmazott meg. 1939-ben a következőképpen:

„Sajátos helyet foglal el krónikásaink sorában a besenyőket többször emlegető Anonymus, III. Béla király névtelen jegyzője, aki 1200 körül a magyarok eredetét, honfoglalását és Taksonnyal bezárólag X. századi fejedelmeink történetét írta meg a fantázia szabad szárnyalását megengedő regényes gesta műfajában.”

Huszonöt évvel később tudni vélte, hogy a P. magister siglában Péter magiszter esztergomi prépost személyét kell keresnünk. Mi megelégszünk azzal, hogy „Béla király névtelen jegyzője a történeti kutatás mai állása szerint III. Béla magyar király (1173–1196) jegyzője volt”. Bizonyoságul a magyar történetírás nagy neveit sorakoztatja fel, akik mind III. Béla jegyzőjének tartották P. mestert Cornides Dánieltől, aki 1802-ben nyilatkozott, Mátyás Flóriánon, Pauler Gyulán, Sebestyén Gyulán, Hóman Bálinton, Domanovszky Sándoron, Erdélyi Lászlón, Szilágyi Lorándon, C. A. Macartnyon, I. Tóth Zoltánon, Váczy Péteren, Gyóni Jánoson át Horváth Jánosig. Vonzó a III. Béla kora, miként Kardos Tibor írta, akkor „köszöntött be a magyar udvari életnek ragyogó

korszaka”, hiszen egy bizánci császárjelölt ült a magyar trónon, aki Bizáncban ismerkedett meg az udvari élet refinériáival. A virágzás jele volt, hogy akkor került papírra a *Halotti beszéd* magyar nyelvű változata, míg László király szentté avatása kapcsán édes latin nyelven zengték dicséretét:

*Virágozzál, magyar nemzet,
Csöngettyűkkel, énekeljed
Új királynak új dalod –
Boldog Várad, áve, híred
Növekedjék dicsőséged
Visszhangozzák századok . . .*

(László király verses zsolozsmájából.
Csanád Béla fordítása)

S már fogalmazták legendáját is egy, a P. mester művének stílusával rokon módon. Hóman Bálint ugyan azt sugallja, hogy P. mester udvari történetíró volt, ám ha III. Bélának volt udvari történetírója, az bizonyára nem a mi P. mesterünk volt, akit könnyebb az udvari életből kikopott, dohogó ellenzéki érzelmű értelmiséginek látnunk, mint az udvar fényében sütkérezőt, egy korai Bonfiniust például. Hóman Bálint ugyanis ezt írta:

„Béla király névtelen jegyzőjével és az 1192. évi szentté avatás alkalmával írt Szent László-legendával zárul a magyar nemzeti történetírás első korszaka, melyet Szent László udvari papja nyitott meg *Gesta Ungarorum* című művével. Szent Lászlótól III. Béláig valamennyi királyunk udvarában ott találjuk a középkor nagy uralkodói mellől sohasem hiányzó udvari történetírót. S ezek a történetírók, különösen Szent László udvari papja és Béla király jegyzője méltó társai a középkor legjobb históriaíróinak. Tárgyi megbízhatóság dolgában mögötte maradnak a történeti eseményeket szárazon feljegyző, unalmas krónikásoknak és évkönyvíróknak, de erős írói egyéniségek s hű kifejezői koruk felfogásának a XII. századi magyar királyi udvar francia kultúrhatás alatt kialakult irodalmi ízlésével.”

Tegyük hozzá, hogy nemcsak a franciás kultúráját kell emlegetnünk, hanem a bizánciast is. Horváth János (az ifjabb) azt bizonyítja, hogy P. mester nemcsak latinul, hanem görögül is tudott, hiszen a Csaba nevét éppen a görög nyelvből eredezteti.

Így P. mester értelmiségi szabadvállalkozása volt a gesta megírása, nem pedig az udvari manírok szerint a királynak szánta. Ezt „ellenzéki” szelleméből éppen úgy kikövetkeztethetjük, mint *Prologus*ának vallo-másosságából, amelynek párhuzamát Thuróczy János krónikájának 1488-as dedikációjában szemlélhetjük. A Drági Tamásnak szóló ajánlás éppen úgy a szellemi társat szólítja meg, mint P. mester is háromszáz évvel előtt: „Mesternek mondott P. a néhai jó emlékű, dicsőséges Bélának, Magyarország királyának jegyzője N.-nek, az ő legkedvesebb barátjának, a tisztelendő és az írástudás művészetében avatott férfiúnak üdvözetét meg kérése teljesedését jelenti. – Midőn hajdan iskolai tanulmányon együtt voltunk és egyforma iparkodással olvastunk a trójai történetet, melyet én erősen megkedvelvén, a Frigiai Dáresnek és egyéb szerzőknek könyveiből úgy, miként mestereimtől tanultam, a magam fogalmazása szerint egy kötetbe szerkesztettem, akkor kérted tőlem, hogy amint a trójai történetet és a görögök háborúit megírtam, ugyanúgy írjam meg neked Magyarország királyainak és nemeseinek származását is.” Thuróczy János mester is bensőségesen hivatkozik az ő kicsiny szellemi műhelyükre, a „kellemes vitákra”, a „kisebbfajta pereskedésekre”, „mivelhogy a magyar nemzet legrégebb történetéről különböző nézeteket vallottak”. Ez volt két ízben is tehát írásra-alkotásra készítő közvetlen ok, ami Thuróczy Jánost arra ösztönözte – miként elődjét is az ilyen munkában –, hogy „Szkítia vidékét és Attila királynak nagy tettei miatt halhatatlanságra méltó korszakát részlete-sebben leírja”, s vegye revízió alá elődei munkáját. Elegánsan fogalmaz mind a krónikaíró Thuróczy János, mind a gestaíró P. mester, aki barátjának, N.-nek a továbbiakban ezt üzenté előbeszédében: „Meg is ígértem, hogy teljesítem a kérést, ámde más teendőktől akadályozva, kérésedről is, ígéretemről is már majdnem megfeledeztem volna, ha Kedvességed levelében tartozásom teljesítésére nem figyelmeztet.” Vér-beli íróra valló a barátjának szánt bókja, s nyilván az írástudó értékelni is tudta, ami az esetleges közhelyben személyes és igaz.

Az ilyen szellemi függetlenség tette lehetővé, hogy P. mester a századvégekre jellemző felfogásban vallja: a régi jobb volt! Györffy György írta 1970-ben: „Anonymus nem az »új rend« szószólója volt, hanem azé az ősi, de genere jogon birtokló rétegé, amely az új rend haszonlesőitől, a nyugatról a királynék kíséretében bejött »zabáló« udvaroncoktól féltette befolyását és birtokát.” Bizonyítéknak pedig ott a vérszerződés P. mester fogalmazta pontjai! A Petur bánok korszaka azonban még nem jött el akkor, s egy P. mester sem kaphatott volna szerepet egy ős-Katona

József tragédiájában. Ifjabb Horváth János még tovább megy P. mester irányzatosságának az interpretációja során, amikor arra figyelmeztet, hogy az előbeszédben megfogalmazott célkitűzéseken írás közben változtatott, hiszen nem csupán a hét magyar „fejedelmi személyt” léptette fel Kijev falai alatt, hanem a „hét kumán vezért” is, majd Velek és Ösbő vezért, holott azok nem tartoztak „sem a »hétmagyar«, sem a »hét kun vezér«” sorába vagy rokonságába. Kérdés természetesen, ezt a felismerést szükséges-e továbbfejleszteni, és P. mester elfogultságainak, leplezetlen rokonszenve megnyilatkozásának messzemenő jelentőséget tulajdonítani, és azt állítani, hogy P. mester ennek a Velek vezérnek lett volna leszármazottja.

Valójában az az „irodalmi” kérdés, hogy a feltételezhetően helytálló megfigyelés, nevezetesen, hogy P. mester az ősi, s mint Györffy György írja, a nemzeti jogon birtokló főnemesség híve az „új nagybirtokos arisztokráciával szemben”, s ilyen módon konzervatív lelkületű férfiú volt, reflektálódik-e immár nem a gesta tartalmi elemeiben, hanem az írói stílus világában, az előadás módjában is. Úgy tetszik, az Anonymus-kutatók felsorakoztatta archaizáló szövegjelenségeket közvetlenül is kapcsolatba hozhatjuk P. mester világlátásával. Ez ugyan nem szabta meg döntő módon P. mester gestájának a karakterét, de fontos elemévé vált alkotói módjának, nélküle nem tudta volna vállalkozását véghezvinni, megírni a „hétmagyar” történetét: „Miképpen jött ki szittyia földről, vagy milyen az a szittyia föld, miképpen született Álmos, s mi okból nyeri el az Álmos nevet Magyarország első vezére, akitől a magyarok királyai erednek, vagy mennyi országot és királyt vetettek maguk alá, vagy ezt a szittyia földről kijött népet mi okból hívják az idegenek beszédében hungárusoknak, a maga nyelvén meg magyariknek.”

P. mester tudatában volt vállalkozásának mind nagyszerűségével, mind a munkája elé tornyosuló akadályokkal. Joggal volt büszke arra, hogy megörökítette Magyarország „királyai és nemesei származásának a kezdetét”, s adta ezt a „történeti művek világos értelmezésével”, de írta „igazán és egyszerűen” egy korszakban, amely a román kor teljét hozta Magyarországon is. De hogy megírhasa gestáját, nemcsak leírni kellett a tudottakat a „történeti művek világos értelmezéséből”, hanem valójában meg kellett *költenie* a magyarok cselekedeteiről szóló gestáját, éppen ezért a honfoglalásnak költői történetét írta meg. Az ő tolla nyomán és az ő előadásában vált a honfoglalás valóban *honfoglalássá*, hogy nem pusztán hont foglalt a hét fejedelmi személy!

Hogy elsősorban *költői* művel állunk szemben, amikor P. mester gestáját olvassuk, akkor a gesta műfajának szellemében költőit kell értenünk, s abban a tacitusi történetírói credónak aligha lenne helye. A szövegében fellelhető személyes kifejezésbeli fordulatok is erről vallanak. Nem nyomozunk minden ilyen szöveghely után a gestában. Megelégszünk azzal, hogy a Szcítiát leíró első fejezetre hivatkozzunk. Arra a nagyon is szimpatikus behallásra gondolunk, amely akkor hangzik, amikor P. mester Szcítia gazdagságát ecsetelve, majd Attila megtelepedését leírva mintegy belefeledkezik a tárgyához közvetlenül nem tartozó, de érzelmileg (s tán ideológiailag) számára mégis fontos dolgok elmondásába. Amikor odaért dicséretében, hogy mondja: a várost, ahol Attila királyi lakja volt, „magyar nyelven most Buduvárnak”, a németek pedig Ecilburgnak neveznek”, mintegy feleszmélve, vállalt feladatához téríti magát: „De hagyján! a történetírók útját kövessük” (Szabó Károly fordítása, Fejérpataky László javítása). Felveszi a történet elejtett fonálát, és a magyarok származását adja elő, ott folytatva, ahol az Attila királlyal kapcsolatos kitérőt tette. S ilyen fordulatot is beleír szövegébe: „Ezután sok időre származott ezen Magóg király nemzetségéből Ugek Álmos vezér apja, kitől Magyarország királyai és vezérei eredetüket vették, miként a következőkben mondván lesz. A scythák ugyanis, miként mondtuk, régiféle népek.” (Uo.) S hogy nyomatékot adjon közlésének, és bizonyítsa, hogy a szciták valóban „régiféle népek”, azokra a történetírókra hivatkozik, akik a „rómaiak tetteit megírták”. Majd a római történetírók előadását reprodukálja az egykori tiszta erkölcsökről, az azután bekövetkezett romlásukról, elannyira, hogy a „háborúnak neki törődve oly kegyetlenségre vetemedtek, mint némely történetírók mondják, hogy dühökben emberhúst ettek, és embervért ittak volna”. (Uo.) Amíg erkölcsösek voltak, nem pedig „rút szybarita vázak” (évszázadokkal később Berzsényi Dániel fogalmazott így!), „most is megismerhetik, hogy kemény nemzet volt, gyümölcseikről”. Itt vesz át szövegrészeket az *Exordia Scythiá*ból, ebből a Justinus-kivonatból, mert neki az aranykor ecseteléséhez kellett fogódzók, s azt a képet nem lelte a hagyományban, a maga képzeletére pedig nem hagyatkozott. Így odafordult, ahol az aranykornak a tudata irodalmilag legalábbis eleven volt, a római irodalomhoz. Nem ezek az első összevetései P. mesternek. Vannak negatív előjelűek is: „Midőn ugyanis a scythák győzelmet nyernek vala, semmit sem kapnának a zsákmányon, mint maradékaikból a mostaniak, hanem dicsőséget keresnének belőle.” Nem is vitás, hogy *lovagi* nép örökösei a magyarok tehát, és ahonnan

jöttek, ott tejjel-mézzel folyó Kánaán volt, bár a dicséret szavait Regino prümi apát évkönyvéből másolta ki. Ám így is P. mester egész emberi-írói habitusa benne foglaltatik gestájának első, Szcítiáról szóló fejezetében. Nem előre néző, hanem múltba tekintő – jellegzetesen századvégi attitűd az övé, akinek jobb véleménye van elődeiről, mint kortársairól, hiszen összevetéseiből ez derül ki. Következik tehát, hogy vállalt feladatát is itt fogalmazza meg – mondjuk így – nemes egyszerűséggel. De ki kellett lépnie a mintaszövege keretéből, hiszen akkor lesz meggyőző, ha a talált jellemzést konkretizálja. Még átvétel, hogy a „fent nevezett szittyia nemzet pedig kemény volt a harcban és gyors a lovon; a fején sisakot hordott”, de már az ő szavai a jellemzőbbek, nevezetesen, hogy a szittyia nemzet „íjjal, nyíllal különbül bánt, mint a világ összes nemzetei közül akármelyik”. És hozzáteszi még: „Hogy csakugyan ilyen volt, azt az utódairól is megítélhetitek.”

A P. mester típusú személyesség nem elsőrendű garanciája a történetírói megbízhatóságnak. Kristó Gyula tehát P. mester közléseinek megbízhatatlanságát nehezményezi, mondván, „nem minden ponton a valóság megbízható rekonstruálására törekedett”, de nem azért, hogy „meghatározott koncepciójának rendelje alá az egész eseménymenetet, s ezt a koncepciót saját korának problémái diktálták”, hanem mert objektíve másképpen nem is cselekedhetett, amire különben ugyancsak Kristó Gyula figyelmeztet, amikor ezt írja: „És Anonymus igazi varázsát vagy rejtélyét az jelenti, hogy 1210 táján, amikor még alig készültek Magyarországon, s ha készültek is, nem maradtak ránk történeti munkák, egy gestaíró saját korának társadalmi viszonyaiból kiindulva, a 300 évvel korábbi eseményekből megőrzött emlékforgácsokat felhasználva” művet szerkesztett „e régmúlt időkről”. Lényegében a hiányzó adatokat képzelete teremtette adalékokkal pótolta, s tegyük hozzá, kora stílusideáljának a szellemében!

Kétfajta irodalmi hatás is mozdult P. mester honfoglalást elbeszélő gestájában. Az egyik a „magas” irodalom volt, a másik a magyar énekhagyomány, vagy ahogyan Honti János nevezte, az epikus néphagyomány, ha a jokulátor-énekek ilyenek voltak, nem pedig a magas irodalom lábánál keletkezett szöveghagyományról lenne szó.

Írott forrásait legutóbb Györffy György vette számba 1970-ben. És ő is éppen a gesta előbeszédének vallomására támaszkodva Dares Phrygiusnak *De Excidia Troiae historia* című művét helyezte első helyre, de kimutatták, hogy a *Gesta Alexandri Magni* szövegéből is vett át szó szerint mondatokat. Ám jól ismerte a korabeli divatos nyugati gestaíro-

dalmat is – állítják a kutatók. A jegyzéken van Justinus *Exordia Scythia* című műve. Ebből az előbeszédébe emelt át részleteket, azokat, amelyekben a római hagyomány nyomán a szittyia aranykort festette („A szittyák valaha igen bölcsék és szelídek voltak, földet nem műveltek . . . semmiféle bűn nem fordult elő közöttük . . . Húst, halat, tejet, mézet ettek . . . Nyusztprémbe és más vadállatok bőrébe öltöztek. Arany, ezüst, gyöngy: annyi volt nekik, mint a kavics . . . nem kívánták a másét, minthogy mindnyájan gazdagok voltak, sok állatnak és elegendő enni-válónak a birtokosai . . . stb.”) De bekezdéseket vett át Regino prümi apát évkönyvéből, és a biblia is forrásai között volt. A forrásvizsgálat emleget még két középkori kézikönyvet is – Hugo Bononiensisnek a *Rationis dictandi prosaic*, és az ugyancsak nevezetes Isidorusnak *Etimologiarum libri* című kézikönyvét, amelyek E. R. Curtius híres könyvének, az *Európai irodalom és latin középkor* címűnek is fontos fejezeteit adják. P. mestert is ezek nyomán kell a középkor európai irodalomáramában látnunk. E nagy mű útmutatásai nyomán érzékeljük, hogy P. mester nem a homéroszi eposznak, hanem az eposz prózai regénnyé vált formájának a követője, és abban, ahogyan Curtius interpretálja, elfogadhatóvá vált, hogy az ilyen regények fő sajátossága a narrációjuk igaznak tűnő volta. És lehetett Dares Trója-regénye a vitézség példatára is: P. mester így tanulta meg, milyenek az igazi honfoglalók, és hogy a hőstettek megörökítésének eszköze az írott irodalom, amelynek öntudata különben P. mestert is jellemezte. Ezen a ponton hadd idézzük Honti János megállapítását, amikor a gesta írott forrásai után a szóbeliek felé akarunk fordulni, s amelyeket P. mester ugyancsak kamatoztatott. Honti János a gesta előbeszédében a „parasztok hamis meséi” és a „regösök csacska énekei” kitételeire is gondolva P. mesterben a „bölc litterátort” ismerte fel. „Elismeri az írástalan formákat, de ismeri a helyüket is és mint író tudja, hogy bármennyire érvényesek mint forma és mint mű, nem úgy, nem azon a síkon, nem abban a szférában érvényesek a múlttal és a múlt emlékeivel szemben, nem állnak meg a scripturával szemben, ezzel szembeállítva álmot és hamisság a nevük.” Honti János is, akárcsak a többi Anonymus-kutató, számba veszi P. mester gestájának e szempontból kritikus helyeit. Ő is idézi a 25. fejezetnek a következő sorait: „Ugyanis Tétény a maga emberségéből akart magának hírnevet és földet szerezni, mert ahogyan regöseink mondják: Maguknak ők mind helyet szereztek és méghozzá jó nevet is nyertek.” Mi még hozzátesszük az idézet folytatását is: „De elég ebből!” És megjegyezzük, itt P. mester, a műfordító megnyilatkozásával állunk

szemben. Honti János hivatkozik a 42. gestafejezetre is, amelyben a horvátországi kalandozásokról esik szó: „Háborúikat és egyéb hőstetteiket, ha e lap írott betűinek nem akarjátok elhinni, higgyétek el a regösök csacsogó énekeinek, meg a parasztok hamis meséinek, akik a magyarok vitézi tetteit és háborúit mindmáig nem hagyják feledésbe menni. Azonban némelyek azt mondják, hogy egészen Konstantinápolyig mentek ők, sőt Konstantinápoly kapuját is bevágta Botond a bárdjával. Mégis én, mivel ezt a históriaíróknak egyetlen könyvében sem találtam, hanem csupán a parasztok hamis meséiből hallottam, azért jelen művembe nem akartam beleírni.” Honti János azonban nem tudta végeredményben feloldani a P. mester kétlelkűségét a jocular-énekekkel kapcsolatban, mert tagadta is értéküket, hivatkozott is rájuk, fel is használta őket. Ez ellentmondással kapcsolatban állapította meg Honti János: P. mesternek „vannak tehát minden litterátori tiltakozása ellenére tartalmi érintkezései is a szóbeliség lenézett hagyományával”.

E hagyományból emelte papírára az Emese álma és a fehérló-mondát is, méghozzá úgy, hogy „áthistorizálta jelentés nélküli, csupasz esemény-sorozattá”, de mondhattuk volna, hogy racionalizálta, hiszen P. mester már nem lehetett annyira pogány, hogy az ősvallás szellemében gondolkodjék. Ami fölöttébb feltűnő, hogy nem krónikaszövegre, hanem jocular-énekre hivatkozik, amikor szükségét érzi. Horváth János az Emese álmával kapcsolatban fejtegeti, hogy ha Emese P. mester előadásában is turulmadártól termékenyül meg, miként az a szóbeli hagyományban fellelhető volt, akkor alapvető tézisét kellett volna semmissé tennie, hiszen P. mester azt vallotta, hogy Álmos és Árpád Attila leszármazottja. Nem szakadhat meg tehát az Attila-genealógia, mint megszakadt volna az Emese álma előadásával, és Álmossal új genealógiai sort kellett volna kezdenie. De a fehér ló mondájában a jelképes országvásárlás költői történetét sem írhatta gestájába a monda ősi teljességében, hiszen az ő felfogásában a „maga jussából” követeli a Sajóig terjedő vidéket a honfoglaló. A részletekben tehát meghallgathatta P. mester az énekmondókat, a magyarok származásáról kialakított koncepciójában azonban nem engedte érvényre jutni, annak ellenére, hogy hitelesítette-e az ún. ősgesta vagy sem, s hogy P. mester azt olvasta-e vagy sem. Ő nem úgy járt el, mint az V. István-kori krónikaíró, Ákos mester, aki szó szerint átvett részleteket az azóta elveszett Gesta Ungarorumból.

Valójában P. mesternek szinte a semmiből kellett megteremtienie a magyarok honfoglalásának a történetét!

Ha a szemügyre vett forrásokat nézzük, vállalkozásának nagyságát mérhetjük rajtuk, és jogosnak tűnik P. mester boldog büszkesége műve láttán, s írhatta, hogy most már „nemeshez méltó módon fogja fel a dolgok igazságát” az, aki az ő művét olvassa.

Szem előtt kell mindenképpen tartanunk Györffy György 1970-es megállapítását: „Anonymusnak semmilyen forrása nem volt arra nézve, hogy mint zajlottak le a honfoglalás harcai 300 évvel korábban; ő viszont színes epizódokkal tarkított harci leírásokon keresztül be akarta mutatni, hogy X vagy Y őse mint foglalta el azt a területet, melyet birtokolt.”

Az epikai hitel gyötrő kérdését a fenti tényekből következően P. mester is át- és megélte, a korízlés és a kor irodalmi gyakorlata pedig az epikai hitel pótlásának módozatait is a kezébe adta. Maga a műfaja, a gesta sem volt szigorú az igazság dolgában, megelégedett a költői igazsággal is. Csak látszólag mond ellent ennek P. mester ama ambíciója, hogy „igazán és egyszerűen” írjon. Ez csupán a műfaji követelmények keretei között volt lehetséges. Gondoljunk arra, hogy a gesta regényes műfaj, nem kötelezte a szerzőt az események hű elbeszélésére, és szinte igényelte az írói képzelet munkáját a meseszövevényben, és megkövetelte, hogy a gestairó idealizált képét rajzolja a földnek és az őshazának is – mint tette, jeleztük már, P. mester is műve első fejezetében.

Egy műben, amelyet prolóógus vezet be, majd ötvenhét fejezetben az író a magyar honfoglalás történetét mondja el, olyan módon, hogy az első fejezetben a magyarok őshazáját festi, és eredetükről beszél, az 57. fejezetben pedig a honfoglalók megállapítják Zolta vezetésével elfoglalt országuk határait. Kétszázötvenhat hely- és személynevet foglalt szövegébe, s ezek közül a Szent István korától III. Béláig, illetve P. mester koráig terjedő időszakban csak százhuszonnégy név bukkan fel, míg száz csupán P. mester művében létezik, ellenben az akkor időszerű huszonegy hiteles történelmi személy közül egyet sem említ meg. Sajátos archaizálási kísérleteinek egyike ez, akárcsak az, hogy mint ifjabb Horváth János megállapította, a korához viszonyítva régiesebb nyelvállapotot mutatna, mint amilyent elvárhatnánk. A P. mester korával egyidős *Halotti beszédhez* mérten legalább ötvenévnyi a differencia. Szilágyi Loránd vette számba ezeket a jellegzetességeket, és sorolta: a mai *a* P. mesternél még *o*, a mai *o* még *u*, és a mai *e* még *ü*, léteznek diftongusok is (eu és ou), és a nevek rendre *u*-ra végződnek. Györffy György is jegyzékbe foglalta ezeket a sajátosságokat. Írta: „Anonymus Gestájában éppenséggel megfigyelhető egy bizonyos nyelvi archaizáció. Erről árulkodik, hogy olyan nevekhez is odabiggyesztette a sorvadó tővégi

magánhangzót, amelyekben semmi helyük nincs. Így lett a német Etzelburg névből Anonymus tollán Ecilburgu, de bizonyára így hibázta el Budavár (Óbuda) régi nevét is, amikor Budauaru helyett Buduaar-t ír.” Tud a kutatás más, tudatos archaizálásra mutató adatokról is, többek között az 50–51. fejezetben a rendre rossz helyre kített e az ae helyett. Patináját adta ilyen módon meg P. mester az előadásának, s azzal együtt magának a történetnek is, amely – a kutatás ezt is felfedezte – alapjaiban legfeljebb a királyság első éveiről vall, de találtak XII. századi vonatkozást is: a vlachok megjelenése például a XII. század végén, a XIII. század elején történt, a vérszerződésszöveg 5. pontjában pedig Szilágyi Loránd egy XII. századi oklevél anathēmarészletére ismert. Az ilyenfajta archaizálásnak P. mester csak próbáját tette, és ezért tarthatjuk ezt nehéz léptű román stílusú írói vállalkozásnak is.

Györffy György meggyőzően állítja, hogy írói (de ideológiai) fogása volt P. mesternek, hogy a honfoglalás előtti vezéreket István király ellenfeleiről mintázza, a törzsterületeket pedig országoknak mondja, és így ami a X. században törzsterület, a XII. században P. mester interpretációjában ország lesz. A jelentésváltozást fogta munkába, amikor így járt el: ducatus-ország – a XIII. században már regnum, azaz ország. A gesta egyik motívumforrása tehát István harcainak története volt. Alkotói eljárása itt emlékeztet a rekonstruáló archeológus munkájához, aki a hiányzó leletrészeket modern anyagokkal pótolja. Az Anonymus-irodalom sorakoztatja az ilyenfajta írói eljárásainak a példáit. Györffy György írja: „A Slavi és Bulgarii népek vezérét Anonymus az ősgestába foglalt Szent István történetéből emelte át . . . A szerző annyiban ragaszkodik forrásához, hogy Kean-t nem helyezi Magyarországra, csak Kean állítólagos rokonát, Salan-t, aki a magyar irodalomban Zalán néven vált ismertté . . . Kean és Kalan, akiről itt szó van, nem bolgárok voltak, hanem magyar törzsfők, Géza és I. István kortársai.” Györffy György bizonyító eljárása során kijelöli: a Duna–Tisza közti megyéket, Bácsot, Bodrogot, Csongrádot, Szolnokot, hogy jelezhesse, „ez a terület jelenik meg Anonymus gestájában mint Salan ducatusának azon része, amelyen Salan személyesen uralkodik. Vára Alpár . . . központja Titel”. „Mindez arra mutat – teszi hozzá Györffy György –, hogy Kalan törzsterülete adta az elgondolást Anonymusnak Salan országa kialakításához. Salan vezér nevének kidolgozásához hozzájárulhatott, hogy a titeli káptalan 1234-ben Salan falu mellett birtokolt. E falu neve 1299-ben Arky-Chalan

(Árkicsalán) néven tűnik fel. Anonymus vezéralakja mögött tehát első-sorban a területen uralkodó Kalán törzsfőt kell keresnünk.”

Nemcsak a honfoglalást elbeszélő, országkreáló író volt P. mester. Györffy György mutatta ki, hogy gestája 11. fejezetében pannóniai országot is kigondolt: a római hercegeket, Salan, Menumorout (Ménmarót) és Glad (Galád) országát. Glad országának kérdésével foglalkozunk részletesen, hiszen bennünket közelebbről érdeklő térséget jár be ebben a fejezetben P. mester képzelete. Állítólag Glad fejedelemnek a Marostól Orsováig, illetve a Haram váráig terjedt országa. Maga a Glad név P. mester névleleménye, és a gesta 44. fejezetében mondja el történetét. Azzal kezdi, hogy elmondja, Árpád és nemesei egy nagy dunai szigetre mentek, és azt „vezéri szigetnek” nevezték ki, és Csepel lovászmester neve után, mert az ott lakozott, Csepel szigetének kezdték nevezni. Mielőtt nyugat-európai hódító útjukra indultak volna innen, elhatározták, hogy sereget küldenek Galád vezér ellen:

„E dolgra Szovárdot, Kadocsát és Vajtát küldték ki. Mikor ezek engedelmet nyerve ellovagoltak, a Tiszán Kanizsánál (Kenesna) átkeltek, és a Cesztereg vize mellett szállottak meg. Azonban semmiféle ellenség nem mutatkozott előttük, aki kezét emelte volna rájuk, mivel annyira rettegett tőlük azon a földön minden ember. Innen továbbvonnulva a bögei részekre jutottak. Ott két hétig maradtak, amíg annak a hazának az összes lakosságát a Marostól a Temes folyóig meghódították, és fiait kezesül összeszedték. Azután seregüket nekiindítva, a Temes folyó felé mentek, és a fővényrév mellett ütöttek tábort. Midőn át akartak kelni a Temes folyón, ellenük jött annak a hazának a vezére, Galád, akinek ivadékából Ajtony származott, nagy lovas meg gyalogos sereggel, azonkívül még kun, bolgár és vlah segítségével . . .”

A folytatás P. mester leírásai közül a legrészletesebbek közül való, Szovárd és Kadocsa vitézkedését aránylag részletesen mondja el: „Ebben a csatában elesett a kunoknak két vezére, a bolgároknak pedig három kapitánya. Maga Galád, a vezérük, futással ugyan megmenekült, azonban egész serege elolvadván, mint tűznél a viasz, kard élén emészte meg . . . Galád vezér pedig, amint fentebb mondtuk, elszaladt, és a magyaroktól való félelmében Keve várába húzódott.” A magyarok ostrom alá veszik a várat, mire Galád békét kért. A magyar vezérek egészen Görögországig akarnak nyomulni, „hiszen a magyarok lelke abban az időben semmi mást nem áhított, csak földeket foglalni, népeket hódítani és hadimunkát végezni.” A vezérek közül Vajta „húséges szolgálatáért nagy földet kapott a Tisza mellett, Tarras (Taras) nevű”.

Egy Galád falu és egy Galádmonostora azonban létezett, és P. mester ezek nevééről nevezte hősét, Glad vezért el. Manapság is tudnak még Galád folyóról, Galád pusztáról, ott, Aracs közelében! P. mester gestája 11. fejezetében azt beszélt el, hogy Glad Vidinből jött, és a kunok segítségével foglalta el az országot, ahonnan majd Kadocsáék a 44. fejezetben kiűzik. Györffy György szerint „magát Ajtonyt nem tehette meg a honfoglalók ellenségének, mert I. István és Ajtony harcának története túlságosan ismert volt a Gellért-legendá révén, de Ajtony dukátusa alkalmasnak kínálkozott egy honfoglalás előtti ország konstruálásához”.

P. mester gestájában a narráció mechanizmusában a motor szerepét a névadások játszották, elannyira, hogy már-már azt kellene mondanunk, hogy P. mester értelmezésében a honfoglalás valójában a névadások története volt, s azt is, hogy P. mester korában a névadás szokása-szüksége feltűnően időszerű lehetett. Segítették és kezére játszottak stúdiumi is: a középkori Isidorus *Etymologiae* című művének ismerete és az abból eredő retorikai követelmények tisztelete, de a biblia etimológiai sugallata, miként azt Györffy György mondja, elégséges ösztönzés lehetett. A bibliából például csak követnie kellett amit Sámuel II. könyvének 6. fejezete 7–8. versében olvashatott: „Felgerjede az Úr haragja Uzza ellen, és megölé őt . . . Dávid . . . nevezé azt a helyet Péres Uzzának mind a mai napig.” Túlságosan is szembeötlő, ahogyan P. mester a maga etimológiai magyarázatában a bibliai mintát követi: „A helyen, melyet Esküllő-nek mondanak, esküvel erősítették meg hűségüket. S attól a naptól kezdve hívták azt a helyet Esküllő-nek, azért, mert ott esküdtek.” Talán megkockáztathatjuk azt állítani, hogy P. mester alapjában véve *névmagyarázó mondaköltő volt*, hiszen annyi a kínálkozó példa a gestájában. S mi több, névalkotó kedvét is regisztrálhatjuk: ő adja Álmos ösanyjának az Eunedubeliaus nevet az Enech, Dul és Bela összevonásával. Az Anonymus-irodalom a játékos névadásait emlegeti, s erre a példa a Menumorout név, amelyet – Györffy György szerint – „feltehetően az ősgestában talált többnejű Menrot és a pannoniai Morou alakjából olvasztotta össze”. Azt természetesen P. mester már nem tudta, hogy a Marót névnek a morva népnévhez van köze. Két mozzanatot emelhetünk ki P. mester etimologizáló, egyben a narrációt elősegítő mondaköltésével kapcsolatban. Az egyik az, hogy feltételezhetően P. mester idejében a nevek jelentést hordozók voltak, a jelentés még nem homályosult el, s még eleven lehetett az „eredeti köznévi és a tulajdonnévi jelentésbeli kapcsolata”, amit Kovalovszky Miklós az iro-

dalmi névadásról szólva állapított meg. Gondoljunk a szinte mechanikusan ismétlődő etimológiákra P. mester gestájában! Tarczal elsőnek lovagolt fel a hegyre, és ezért a hegy az ő nevét viseli mindmáig. Vagy: Zobort azon a hegyen akasztották fel, amely azután a Zobor nevet kapta. A másik az európai gyakorlat és nem csupán P. mester ismerve a névmagyarozás-névelemzés. Kristó Gyula az orosz évkönyv egy mondatát idézi: „Vonultak a magyarok Kijev mellett a hegyen keresztül, amelyet ma magyarnak nevezünk.”

Leleményes, de nem bővérű epikus tehetség volt P. mester. Amikor alakokat kellett teremtenie, nem jeleskedik emberábrázolásban. Költött alakjai – írja az Anonymus-kutatás – olyan népből valók, és olyan népek felett uralkodnak, amelyek a magyar honfoglalás előtti évtizedekben a Kárpát-medencében nem találhatók, de létezésük a XI–XII. században „Magyarország területén már elképzelhető vagy igazolható”. Nem dús fantáziáról árulkodnak leírásai sem. Kardos Tibor már az 1930-as években arról beszélt, hogy P. mester fölöttébb egyhangúan komponálja meg a honfoglalás epizódjait: „Az egyes honfoglaló vállalkozások Anonymusnál föltűnően azonosan játszódnak le. Először kémlelő követet küldenek, aki a körülményekhez képest megadásra szólítja föl a törzsfőt vagy békét ajánl, ha amaz erősnek látszik. Ha sikerül, nagy áldomást csapnak a követ hazatérte után. Ha nem, harccal veszik meg, és utána tartják az áldomást. A követ jelentésében szerepel a vidék gazdagsága, ami a honfoglalókat érdekli.” Ezt egészíti ki a későbbi megfigyelés, nevezetesen, hogy P. mester hihetetlenül bőbeszédű ugyan, de nem költ részletesebben kidolgozott harci jeleneteket. „Mintha szándékosan kerülné egy-egy történelmi esemény részletekbe menő ecsetelését, s helyettük megelégszik annak elnagyolt, sztereotip fordulatokkal teletűzdelt elbeszélésével.” Mint aki nem látott valóságos csatákat, hanem korának képzőművészeti alkotásait reprodukálná csupán!

Nagyobb stílusza lenne, mint elbeszélő? Ifjabb Horváth János éppen stílusvizsgálatai nyomán szögezhetné le, hogy P. mester műve művészi alkotás, s hogy együtt élt kora európai stílusáramlatával, amely a „verssel kevert prózát”, a prosimetrumot kedvelte. Ugyanő bizonygatta, hogy a rímes próza a XII. századi műprózának elengedhetetlen velejárója a szóhalmazással és az ismétlésekkel egyetemben. Mintha a korszak írói és olvasói a rím zenéjével éppen hogy ismerkedni, szépségére ráismerni kezdtek volna. Érthető tehát, hogy a stílusvizsgálat kimutatta, P. mesternél is vannak a „szövegbe ékelődve rímes, ritmikus verssorok úgy, hogy a próza közvetlenül és folyamatosan megy át verses formába”. Két

verssoridézete, műfordítói tette pedig az ősköltészetre mutató kivétel. A tudatos író tehát stílusában lehet leginkább felfedezni: „Anonymus műhelye igen tiszteletreméltó felszereléssel rendelkezik. A nyugati korszerű iskolázottság stíluskövetelményei éppúgy megtalálhatók gestájában, mint a hazai történeti énekek formakincséből mindaz, ami a Nyugatról hozott tanultsággal, és magával a gesta műfajával harmonikusan összeegyeztethető” (ifj. Horváth János). P. mester tehát a honfoglalás megörökítője, elbeszélője és költői megteremtője, de nem történetírója is! Nem a történetíró a hiteles, hanem az alkotó író, aki – mint Szűcs Jenő írta – „nagyon merészen végre hozzákezd a pogány őstörténet lovagi jelmezbe öltöztetéséhez”. Nyilván nem véletlenül szól gestája főleg harcosokról és énekmondókról!

MEGJEGYZÉS

Tanulmányunk írása közben nem törekedtünk filológiai teljességre. Azoknak az Anonymus-kutatóknak, akiknek véleményére figyeltünk, nevüket a megfelelő szöveghelyeken leírtuk. Anonymus gestáját Pais Dezső fordításában (*A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, Budapest, 1958) olvastuk, és idéztük néhány szöveghely kivételével. Ezek a *Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól* (Budapest, 1892) című kiadványból erednek. Thuróczy János szavait *A magyarok krónikája* (Horváth János fordítása, Budapest, 1980) alapján citáltuk.

„EMLEEKWZZEUNK REEGIEKREUL . . .”

A Pannóniai Ének gombosi (?) változatainak (?) kérdéséhez

J U N G K Á R O L Y

*„Feheer Lovonn Orzaagg’, Fewdgheet
Aaranh Feeken nhertenk Feuveet
Duna’ vize aranh nhergeert
Adasson maar ajaandeekeert.”*

(Pannóniai Ének. Dugonics-változat.
In: Hubert Ildikó, 1995. 101.)

Emlékezzünk régiékrül – hangozhatnak valószínűleg mai ejtés mód szerint annak a minden tekintetben fontos, de ugyanolyan mértékben talányos és még napjainkban is számos megoldatlan problémát felvető verses alkotásnak – történeti éneknek – első sora, amely a legújabb irodalom fényében szinte harmadfélszáz esztendeje foglalkoztatja a magyar irodalomtörténet, továbbá a benne elmondott esemény sor (országszerzés) miatt a magyar honfoglalás kutatóit is. A millectenárium esztendeje – 1996 – alkalmasnak tűnik arra, hogy a kérdéskört a magunk olvasói számára is áttekintsük, elsősorban irodalmi szemle alapján, annál is inkább, mert – mint majd a későbbiek során látható lesz – a Pannóniai Ének kiterjedtnek látszó utóéletével néhány Bácskában (Gomboson) feljegyzett népköltési alkotás(?) kapcsolatba hozhatónak tűnik.

Miféle verses alkotás a Pannóniai Ének, amely az irodalomtörténészek (és persze a folkloristák) mellett számolhat a magyar honfoglalás kutatóinak érdeklődésére is? Anélkül, hogy már most ismertetnénk e vers korának kérdését, ami egyébként az egyik legnagyobb talánya a szövegnek, elmondhatjuk, hogy benne a magyar honfoglalás mondakörének a Névtelen Jegyző gesztájából és a Képes Krónikától kezdve szinte minden későbbi krónikánkból korábban ismert *fehértó-monda* fogalmazódik meg. Vagyis az a (népi?) elbeszélés, amelynek szövege szerint Árpád vezér honfoglalói Pannónia földjét ajándékba küldött fehér ló, aranyos nyereg és díszes kantár (fék) által, pontosabban: az érte cserébe kért maroknyi föld, kevés fű és merítésnyi víz átvételével szerezték meg az

akkor Pannóniában uralkodó Szvatopluk fejedelemtől. A krónikáinkban elmondott cseles (?) országszerzés leírása a Pannóniai Ének szövegében kiváló párhuzamra lelt, s nyilvánvalóvá tehetné volna a kutatás számára, hogy e mögött az eljárás mögött nem a Névtelen Jegyző és a többi krónikairó képzeletét, hanem valószínűleg a nomád steppei népek – s ilyenek voltak a honfoglaló magyarok is – jogszokásrendszerének alkalmazását lehet megsejteni. A magyar krónikák elbeszélése és a Pannóniai Ének versekbe szedett története eddig csupán mondai relevanciával bírt a kutatás számára, Kríza Ildikónak a jeles évfordulón közzétett dolgozata azonban számos adattal és idegen párhuzammal támasztja alá a fehér-ló-monda elképzelhetően valós hátterét. (Vö.: Kríza Ildikó: *A fehér lóért vett ország*. In: Hofer Tamás szerk.: *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest, 1996, 45–60.) Ugyanez a tanulmánykötet a szerkesztő Hofer Tamás tollából további adatokat sorol fel, amelyek a kérdést további irodalom fényében jobban megvilágíthatják. (Vö.: Hofer Tamás: *A birtokba iktatás, ajándékozás középkori rítusai és a fehér-ló-monda*. Ugyanott: 61–66.) Kríza Ildikó adatokkal illusztrálja aényt, hogy a fehér ló mondája a Pannóniai Ének folklorizálódása útján széles körben ismertté vált a magyarok körében, tehát az Anonymus és a többi középkori krónikás által elmondott történet irodalmi népszerűsítés által közkinccsé lett, s számos ikonográfiai megfogalmazása is van.

Konkrét adatot, megbízható forrást azonban nem állt módjában megneveznie, amely ennek a jogszokásnak *hiteles történeti megvalósulását (alkalmazását)* bizonyítaná: „Bár sok adat van arra, hogy az országot a föld és a víz szimbolizálja, a fű szerepeltetésére igazából nincs párhuzam. Nincs párhuzam arra sem, hogy fehér lóért vennék az országot. Csak következtetni lehet arra, hogy a nomád népek értékrendjét szimbolizálja a ló, rajta az arannyal, ezüsttel ékesített nyereg, kantár, míg a földművelő népeknél a legnagyobb kincs a föld. Györffy György újabban megtalált bolgár források alapján úgy véli, reális szerződés, fordított nyeregre tett eskü nyomait őrizi a monda” (Kríza Ildikó, 1996, 51.). A milleszténárium jegyében fellendült kutatásnak és könyvkiadásnak hála, azoknak az új (?) bolgár forrásoknak a közzététele, amelyekre Györffy György utalhatott a *Magyarország története* első kötetében, megtörtént, így abban a helyzetben van a fehér-ló-monda kérdését vizsgáló kutatás, hogy a Névtelen Jegyző, a középkori magyar krónikák és a Pannóniai Ének naivnak hitt elbeszélése hiteles történelmi példával támasztható alá. (Ezt az adatot Kríza Ildikó még nem idézhette: dolgozata egy 1994-ben

rendezett tanácskozáson hangzott el, az alább idézendő példa pedig az idén, 1996-ban jelent meg.)

A fontos adatsort Szádeczky-Kardoss Samunak köszönhetjük, aki a honfoglaláskor írott forrásainak friss, millicentenáriumi áttekintésében IX. századi bolgárokra vonatkozó görög forrásokat elemez a magyar honfoglalás szempontjából. Tanulmányában pontosan megfogalmazva is szerepel az a szkepszis, amelyet a kutatás mindeddig táplált a fehér-ló-monda valós történeti relevanciájával kapcsolatban: „. . . példánk közvetlenül a magyar honfoglalás emlékét őrző tradíció egy olyan mozzanatáról sejteti, hogy a legmélyén történelmi mag rejtőzhet, amelyet a bolgár történelmi analógja nélkül *hajlamosak lennénk mindenestül a mondák világába utalni*” (a kiemelés tőlünk: J. K.). Ugyanezt a szkepszist fogalmazta meg Anonymussal kapcsolatos korábbi felfogásával összhangban Györffy György is: „Hogy milyen kevésre becsülte Anonymus ennek (a Gesta Ungarorumról van szó – J. K.) elbeszéléseit, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a magyar honfoglalás ebben megőrzött naiv mondáját: Pannónia megvásárlását Svatopluk vezértől, egy fehér ló, nyereg és fék árán, elhagyta, és csak elemeit dolgozta be epizódjainak színesítésére” (In: Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Ford. Pais Dezső. Budapest, 1977, Györffy György Előszava, 14.).

Maga a bizonyító erejű példa a következő: „Ignatius diakónus Konstantinápolyban 815-ben kortársa (sőt talán szemtanúja is) volt annak a jelenetnek, amelynek során V. Leó császár Omurtag bolgár fejedelemmel Bizánc falai közelében békét kötött, s ennek betartását, mint feljebb említettük, *pogány rítus szerinti esküvel is megerősítette* a keresztény papság megbotránkozására.” Továbbá: „Látható volt a (kelet)rómaiak császára, amint kezével pohárból (ünnepélyesen) vizet önt a földre, saját kezüleg lovak nyergeit forgatja, hármasonatú (kantár)szíjakhoz nyúl, és füvet emel a magasba.” (Az idézet fordítás a görög eredetiből!) Végül Szádeczky-Kardoss Samu fontos kommentárja: „Semmiképpen sem tekinthető merő véletlennek a fehér lóról szóló magyar hagyománynak és a *történeti tényként jelentkező bolgár szertartás leírásának* messzemenő egyezése: *víz és nyereg, fű és kantárfélék egymásmellettsége* mindkét híradásban arra vall, hogy *a magyar gesztában ősi steppei szokás emlékezete él tovább*, ráadásul mindkét esetben *földátengedésről* (is) esett szó: Svatopluk országát, a császár birodalmának bizonyos határterületeit kellett hogy átadja.” (A kiemelések mindenütt tőlünk: J. K.) Idézeteink forrása: Szádeczky-Kardoss Samu: *A 9. századi bolgár történetre vonatkozó görög források a magyar honfoglalás szempontjából*. In: Kovács

László–Veszprémy László szerk.: *A honfoglalás írott forrásai*. Györffy György főszerk.: *A honfoglalásról sok szemmel II.*, Budapest, 1996, 77–89. Az idézetek helye: 78–79.

Ide kívánczik azonban az a filológiai adat, amely arra utal, hogy a bolgárookra vonatkozó görög források – amelyeket főntebb Szádeczky-Kardoss Samu közvetítésével ismertettünk – már korábban sem került el a magyar kutatás figyelmét. Fehér Géza régebben, 1940-ben már publikált kutatásai alapján Kristó Gyula monográfiájában az alábbiakat olvashatjuk: „A krónikaszerző tollán (Anonymusról van szó – J. K.) (illetve már bizonytal az írott szövegnek mintául szolgáló népi epikus alkotásban) a motívum a magyarok kárpát-medencei hódításának igazolására szolgál. *A motívum eredeti értelmét Fehér Géza kutatásai alapján ismerjük*. Eszerint a IX. század elején a bolgárok (Omurtag kán) oly módon szerződtek a bizánciakkal, hogy kettéváltak egy kutyát, a vérét megízlelték, aztán vizet öntöttek a földre, megfordítottak egy nyeret, megérintettek egy féket (kantárt), és egy marék füvet tartottak az ég felé.” Valamint: „A motívum tehát, amely mind Anonymusnál, mind a XIV. századi krónikakompozíciókban eredeti értelmét veszítve fennmaradt, valójában békeszerződési szertartást jelent” (a kiemelések tőlünk: J. K.). (Lásd: Kristó Gyula: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980, 155.) Igaz, Kristó Gyula csupán „békeszerződési szertartás”-ról beszél, Szádeczky-Kardoss Samu pedig ehhez hozzáteszi a *földátengedést* is, ami a magyar fehérló-monda háttérének feltételezett történelmi realitása szempontjából különösképpen fontos. Kríza Ildikó ezt az adatot nem hivatkozta, bár Kristó könyve szerepel irodalomjegyzékében.

Visszatérve a Pannóniai Énekhez, amelynek bizonyos vonatkozásait ebben a dolgozatban érinteni kívánjuk, idézzük belőle azokat a szakaszokat, amelyek a fehérló-monda tartalmi jegyeinek megfelelnek. Az idézet – a jelek szerint – köznyelviesített változata a Pannóniai Ének egyik változatának:

*Egy fejér lovat hozatának,
Féket, nyeret aranyost hozának,
A herceghez bocsátának,
Hogy ilyen szóval neki szólnának:*

*E szép lóval azok tisztelének,
Kik Szittyiából kijövének,
Nagyságotól földet kérének,
Országodban letelepedének.*

*Herceg azzal nagyot veszte,
Hogy a dolgot meg nem érté;
A szép lovat megszereté,
Hogy ki miatt földét elveszté.*

*A szép lónak örültében,
A szót mondá a követnek:
Annyit adok én földemben,
Mint kívánnak ők nagy bőségben.*

Az ének további menetében a honfoglalók újra meglátogatják Szvatoplukot – a herceget – és emlékeztetik az „egyezségre”:

*Követek jutának a herceghez,
Tisztességgel neki köszönének,
Az Árpádnak ő szavával,
Ezt megbeszélék bátorsággal.*

*Földedet adtad fejér lovan,
És füvedet aranyos féken,
Duna vizét aranyos nyergen,
Akkort való nagy szükségben.*

(Az idézett változat forrása: *Magyarország megvételéről*. In: Erdélyi János szerk.: *Népdalok és mondák I. Magyar Népköltési Gyűjtemény I.* Pesten, 1846, 320–326.)

Lássuk most már a Pannóniai Ének felfedezésének (előkerülésének), közzétételének és a vele kapcsolatos kérdéseknek a filológiáját, annál is inkább, mert mint már jeleztük, alapvető fontossága, kifejezetten archaikus steppei jogszokásbeli motívumokat megfogalmazó tartalmi jegyei s nyelvének (viszonylagosan) régies jellemzői miatt a szokásosnál is több probléma, kétség, sőt: gyanú tapad hozzá.

A magyar irodalomtörténet-írás ez idáig úgy tudta, hogy a Pannóniai Énekről először Pray György szerzett tudomást, s a Névtelen Jegyző művének forrásairól, valamint a hegedősök énekeiről értekezve tett róla

először említést 1774-ben. (A Pannóniai Ének filológiájának legfontosabb műve mind ez idáig: Széchy Károly: A Pannóniai Ének. *Irodalomtörténeti Közlemények*, II. évf. 1892, 273–340. és 433–471.) Ez az a „riasztó terjedelmű, mondhatni: monumentális filológiai dolgozat” – ahogy Kovács Sándor Iván jellemzi –, amely egyrészt először nevezi Pannóniai Éneknek az egyébként címtelen szöveget, másrészt minden részletre kiterjedően – ahogy az a múlt század nagy pozitívista filológusaihoz illik is – mindent elmond, amit a dolgozat megjelenéséig erről az énekről tudni lehetett. Magunk is a benne foglalt adatokra támaszkodtunk elsősorban.

Magát a szöveget Révai Miklós adta ki először 1787-ben, mégpedig a Cornides Dánieltől kapott változat alapján, ez pedig Praytól származó másolat. Pray a szöveget bizonyos Subich Ferencről kapta, aki a birtokában levő kéziratok kódexből másolta ki, s úgy találta, hogy a szöveg valószínűleg a XIV–XV. század fordulójáról származhat. Ez a többszörösen másolat másolatának tekinthető szöveg jelent meg aztán a XIX. század folyamán számos kiadványban. (Részletes adatok Széchy Károly hivatkozott művében.) Az eredetit ebben az időben – meg a jelek szerint később sem – a tulajdonos Subich Ferencen kívül senki nem látta.

Időközben Dugonics András *Etelkájában* is megjelent a verses mű, egy esztendővel Révai közlése után, 1788-ban. Nem bocsátkozva bele a Dugonics-féle változat kérdésének filológiájába, mert az olvasható az eddig jelzett (és az ezután jelzendő) irodalomban, csupán annyit jegyzünk meg, hogy *az más forrásra megy vissza*, azonkívül – a jelek szerint – maga Dugonics is bizonyos jobbításokat, változtatásokat eszközölt a szövegen, amelyet Marosvásárhelyről kapott egy erősen megviselt állapotú *másolatban*. (Mint látható, ismét a másolat másolatának kísértete lengi be e hallatlanul fontos mű sorsát.) Dugonics a szöveget *Etelkájának* második kiadásában ismét közzétette, a filológia állítása szerint ismét további módosításokat eszközölve rajta. (Magunk ezt a kiadást vettük kézbe: Dugonics András: *Etelka*. Második megjobbított kiadás. I–II. kötet. Pósonban és Pesten, 1791. A későbbi Pannóniai Éneknek nevezett vers a II. kötetben: 345–351.) Ebből következően a történeti éneknek a Pray kezétől származó másolat másolatain kívül Dugonics András kezétől is származik két változata, mindkettő közzétéve *Etelkájának* első, illetve második kiadásában. Eddig legalábbis így tudta az irodalomtörténet.

Éppen napjainkban jelent meg azonban a kérdés vizsgálatának új dokumentuma, amelyben a kutatás számára hozzáférhetővé vált a Dugonics-féle másolat *harmadik változata*. A dolgozat más tekintetben is

fontos, erre majd később visszatérünk. (Lásd: Hubert Ildikó: Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai Énekről. *Irodalomtörténeti Közlemények*. XCIX. évf. 1995, 95–102. Dugonics másolatának szövege – Ének címmel – a 99–102. lapon.) Dugonics az ének másolatát németre való fordítás céljából küldte el 1803-ban Gruber Antal könyvtárosnak Pestre, s a mellé írott levélből megtudjuk, hogy magával a szöveggel először 1767-ben találkozott. Tehát ez az új adat arra látszik utalni, hogy Dugonics volt az, aki a Pannóniai Ének szövegével először találkozott, föltehetően megelőzve az első híradást publikáló Pray Györgyöt. Sajnos, az új változat és a néhány új adat közzététele nemhogy közelebb vitte volna a megoldáshoz a Pannóniai Ének egyébként is problémákkal terhes kérdését, hanem további testes kérdőjeleket rajzolt fel melléje. Ebből elég csak annyit megemlíteni, hogy Dugonics a szövegről már igen korán tájékoztatta Cornidest, de ő inkább a Pray-féle változattal foglalkozott.

Az elmúlt száz esztendő során a Pannóniai Ének szövegét a Régi Magyar Költők Tára nyitó kötete alapján volt szokás hivatkozni. (*RMKT* I. Középkori magyar költői maradványok. Közzéteszi Szilády Áron. Budapest, 1877.) A vers a legelső szöveg a kiadványban, terjedelmes apparátussal a szöveg összes ismérével kapcsolatban. Sziládynál a Révai által közzétett textus újraközlése szerepel, de nem szöveghűen, hanem majdnem köznyelviesítve, amelyről már a korabeli „textológia” kimutatta, hogy pontatlan, következetlen, de senki nem vette a fáradságot, hogy a főntebb emlegett Subich Ferencet megkeresse, a nála levő (?) eredeti (?) szövegét vizsgálja meg, s azt tegye közzé. Hiába hivatkozott Pray arra, hogy ő a kapott másolat szöveghűségéről meggyőződött, a további másolatok mindegyike nyilván magával vitte a hibák lehetőségét, ami általában ismert – egyébként – textológiából. A Dugonics-féle változatokat már eleve kissé lekezelték, mivel ő maga vallotta be, hogy változtatásokat eszközölt rajtuk. Tehát ma is kissé rezignáltan lehet megállapítani, hogy igen gyanús forrás(ok)ra visszavezethető, többszöri másolatok másolatainak másolatai alapján közzétett szövegről van szó, amely azonban hallatlanul fontos tartalmi jegyeket hordoz; a honfoglalás történetével kapcsolatban éppen napjainkban válik valószínűleg megkerülhetetlen értékűvé, hogy ne is említsük etnológiai relevanciáját. S akkor még a szöveg datálásának és szerzőjének kérdését nem is említettük.

Mint az eddigi elmondottakból kitűnik, sehol sem említettük, hogy napjaink irodalomtörténeti köztudata a Pannóniai Éneket szerzőhöz kötötte, korai XVI. századi történeti éneknek tekinti, szerzőjeként

Csáti (Csáthi, Csáthy) Demetert nevezve meg. Így említi a MIL és az ÚMIL is, Csáti Demeter neve alatt. Ugyancsak tényként kezeli Csáti Demeter szerzőségét az utóbbi évtizedek irodalomtörténete, nyilván elsősorban Széchy Károly terjedelmes elemzése (és tekintélye) alapján. (A Pannóniai Ének utóéletével kapcsolatban például: Kovács Sándor Iván: Csáti Demeter éneke Pannónia megvételeéről József Attila értelmezésében. In: *Pannóniából Európába*. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Budapest, 1975, 246–272.)

Az olvasó észrevehette, hogy a fentebb mondottak ellentmondanak annak, amit Pray György az eredeti szöveget birtokló Subich Ferencre hivatkozva mondott: annak jelesen, hogy a kódex birtokosának meglátása szerint a *barátgót betűkkel írt szöveg* a XIV. század végére vagy a XV. század elejére látszik vallani. Ekkor még szó sem esett arról, hogy a szöveg szerzőjét meg is lehet nevezni. Az RMKT II. kötetének élén tette közzé Szilády Áron azt a kiegészítő (?) három strófát, amelyet először 1828-ban publikált Toldy Ferenc egy német nyelvű magyar költészeti kézikönyvben. (Innen idézi a *Népdalok és mondák* I. kötete is.) AZ RMKT I-ben közzétett szöveget ez a záró három versszak hiányok jelzésével követi, jelezve ezzel, hogy az eredetiben valamilyen hiány lehetett a zárórész előtt. Mint az RMKT I-ben, itt is köznyelvesített szöveg következik, ami már eleve illúzióromboló egy forráskiadványban, még akkor is, ha a szöveg nem XIV–XV. századinak, hanem „csak” XVI. századinak tekintendő. Idézzük a kolofont:

*Ezt szerzették Szilágyságban,
Csáti Demeter nagy gondolatjában,
Mikor nagy bú vala Magyarországon,
Egy némi-nemű mulatságban.*

Nyilván azonnal fölmerül a kérdés, hogy az utólag közzétett három záróstrófa miért nem szerepelt a korábbi változatokban, s ha nem, akkor honnan került utólag elő? Anélkül, hogy ezen a helyen újramondanánk azt, amit a filológia erről megállapított, elég arra utalnunk, hogy igen gyanús okfejtések alapján az a lényeg, hogy a másolatot tulajdonképpen Pray „hamisította” azzal, hogy elhagyta az utolsó szakaszokat, hogy a szöveg régiesebbnek látszék. Ezen a helyen kell újólág hivatkoznunk Hubert Ildikó fentebb már említett tanulmányára (Hubert Ildikó, 1955). Ő éppen legutóbb járt utána a napjainkban még föllelhető kéziratoknak, s megállapította, hogy a kolofont is tartalmazó rész sem a kéziratoknak

abban a sorozatában, amely a Subich–Pray–Cornides–Révai vonalat követi, *sehol nem fordul elő*, sem pedig abban a sorozatban, amelynek kiindulópontja Dugonics, illetve a második kútfőként emlegetett erdélyi vonal.

Mindezeknek az adatoknak, valamint egyéb szempontoknak alapján Hubert Ildikó – igen óvatosan ugyan, de komoly nyomatékkal – azt a feltevését fogalmazza meg, hogy Dugonics levelének és (harmadik) változatának közzététele után hajlani lehet afelé, hogy a Pannóniai Ének eredete talán mégsem a XVI., hanem a Subich–Pray-kettős által hipotetikusán felvetett XIV. század végére, vagy a XV. század eleje tájára lenne datálható.

Persze az őspróbléma újra itt van: miért nem nézte meg valaki az értők közül sem a XVIII., sem pedig a XIX. század során az eredetinek (ősforrásnak) deklarált Subich-féle kódexet, s olvasta el az összveget. Sőt, ezt a kérdést is fel lehetne tenni: ha már ilyen fontos tartalmú forrásról van szó, a nemzet miért nem vásárolta meg a kódexet például valamelyik nagy közkönyvtár számára? Persze mindezek csak utólagos kérdések. Annak ismeretében, hogy a nemzet arra sem volt kész pénzt áldozni, hogy egy sunyi és kapzsi bécsi antikváriustól megvásárolja a költő Zrínyi Miklós könyvtári és részben kézirati hagyatékát, s hagyta, hogy az az Obsidio Sigetiana eredeti magyar kéziratával együtt Zágrábba kerüljön, akkor miért vette volna meg valaki a *honfoglalást is elregélő, tehát voltaképpen a magyarság új hazájának eredetmondáját tartalmazó* verses szöveg kéziratát? Azt sem tudjuk, hogy mit tartalmaz(hat)ott Subich kódexének ismeretlen része. Néha azonban hinni kell a csodákban; lehet, hogy a kódex napjainkban is lappang, csak arra vár, hogy valaki megtalálja, és a kutatás elé tárja.

A Pannóniai Ének kérdése tehát valószínűleg perújrafelvételnek néz elébe, egyrészt Hubert Ildikó friss kérdésfelvetése, továbbá a közzétett harmadik Dugonics-változat alapján, másrészt pedig azért, mert a dolgozatunk elején ismertetett új történeti-etnológiai paralellek minden bizonnyal emelik a történeti ének értékét immáron a történészek szemében is.

Kríza Ildikó dolgozatát (Kríza Ildikó, 1996) ismertetve szóltunk arról, hogy a Pannóniai Ének a számos múlt századi kiadás, valamint iskolás-könyvekbe való átvétel alapján kifejezett mértékben folklorizálódott a magyarság körében. (A fehér-ló-monda ikonografikus megfogalmazásai nem tartoznak ennek a dolgozatnak a keretébe, azt tehát nem érintjük.) Ehhez kapcsolódva kell az alábbiakban áttekintenünk azoknak a bácskai

Gomboson feljegyzett népköltési (?) alkotásoknak kérdését, amelyek valószínűleg kapcsolatba hozhatók a Pannóniai Ének utóéletének vonatkozásaival. Illendő jeleznünk természetesen, hogy erre Kríza Ildikó is utal dolgozatában, de nem ő volt az első: mindkét később idézendő kiadvány, amelyben a három gombosi változat olvasható, valamilyen formában összefüggésbe hozza a szövegeket a Pannóniai Éneggel.

1975-ben jelent meg az a vékony népköltési kiadvány, amelyben a néhai Matijevics Lajos egy 1971-ben rendelkezésére bocsátott gombosi balladagyűjtést – előzetes helyszíni ellenőrző kiszállás után – a maga szerkesztésében és megjegyzéseivel közzétett (Kovács Ilona–Matijevics Lajos: *Gombosi népballadák*. Újvidék, 1975). Ebben a kötetben olvasható a következő „Árpád kori dal”:

*Emlékezzünk történeteikről,
Magyaroknak hőstetteikről,
Etelközből kijötteikről,
Újhazába érkeztöikről.*

*Svatoplukra ráizentek,
Adná békén föl a földet,
Svatopluk bíz rá nem álla,
Seregökkel harcba álla.*

*Árpád vezér rajtuk ütött,
Közöttük lám nagy kárt tövött,
Azért mégis nemes vala,
Testvérjobbott nyújtott vala.*

*Rá nagy áldomást ivának,
Küszöbilne (!) új hazának,
Hogy kit Hadúr tartson, s védjen,
Ez legyen az ének végen!*

A dalt az akkor 79 éves Dobsay András (a kiadványban tévesen Dobsai) énekelte, s nyilván tőle származik az a kommentár is, amely így hangzik: „Egy egy Árpád-korabeli dal, a három gyászmagyar katona énekelte, amikor hazajöttek a magdeburgi csatából. Sátorra sátorra (!) jártak, és gyászdalokat énekeltek.”

Szükségesnek tartjuk az alábbiakban tovább idézni magát Dobsay Andrást, aki a szövegről az alábbiakat mondta a Kovács–Matijevics

gyűjtőkettősnek: „Az Árpád kori dalt az öregek énekelték, a honfoglalás utáni időkből származik. Amikor Lehel vezér egy Németországba tört seregét második Henrik elfogta, három magyart megcsonkítottak, és hazaküldték őket, hogy hírül hozzák, mi történt Lehel vezér seregével. Ez a három magyar, csonkított vitéz hazajött, és ők énekelték ezeket a dalokat sátorról sátorra járva, és ajándékozásból éltek. Onnan maradt vissza szájról szájra, hagyományról hagyományra. *Én az öregapámtól tanultam.* Nem énekelték vezér seregével. Ez a három magyar, csonkított vitéz hazajött, és ők énekelték ezeket, sehol (!) ismeretlen dal volt, az öregapám sem énekelte ezt mindenkinek. Nem közismert dal.” (A kiemelés tőlünk: J. K.) (Lásd: Kovács–Matijevis, 1975, 9.) Az idézetben olvashatókat a későbbiekben még kommentáljuk, előbb azonban áttekintjük a másik két változatot.

1982-ben jelent meg Kiss Lajos népzene tudós gombosi és doroszlai népzenei gyűjtésének kötete. Maga a Mester a kötet megjelenését már nem érthette meg, kéziratát is más rendezte sajtó alá. Benne olvasható a gombosi balladaskönyvből már megismert „Árpád kori dal” további két változata (Kiss Lajos: Gombos és Doroszló népzeneje. *A Jugoszláviai Magyar Népzene Tára 1.* Újvidék, 1982, 84–85.). Az egyik változat adatközlője ugyancsak Dobsay András, a másiké Suhajda József. Kiss Lajos a két idős gombosítól 1961-ben vette szalagra a dalokat, tehát jóval előbb, mint a balladaskönyvben olvasható változat feljegyzése történt. A Kovács–Matijevis gyűjtő- és közlétező páros Kiss Lajos gyűjtéséről nem tudott, mivel az csak jóval később (1982) vált hozzáférhetővé nyomtatásban, s Kiss Lajos sem ismerte a gombosi balladaskönyvet, legalábbis irodalomjegyzéke és jegyzetei alapján erre lehet következtetni. A két Dobsay-változat egybevetése jelez ugyan bizonyos eltéréseket, de azok – tartalmi tekintetben – nem számottevőek, talán a szövegekre bizonyos tekintetben jellemző őző nyelvjárási elemek bizonytalansága és eltérése, valamint az Árpád honfoglalása előtt Pannóniában országló uralkodó *megnevezése közti eltérés* lehet számunkra elgondolkasztató. A balladaskönyvben ugyanis Dobsay András két ízben is *Svatoplukot* (nem Szvatoplukot!) emleget, Kiss Lajos gyűjteményében ezzel szemben a második strófában két ízben is *szláv vajda* fordul elő. Ennek okát nem tudjuk, mindenesetre Dobsay – a két változat szövege szerint – igen jól memorizálta a dalt, s többé-kevésbé azonos szöveggel reprodukálta tíz esztendő eltéréssel is. A Suhajda József-féle változat (szintén 1961-es feljegyzésű!) az 1961-es Dobsay-változat közvetlen parallellje, azzal, hogy benne a szövegromlás már sokkal nagyobb mér-

tékű, helyenként a szöveg jelentésének összezavarásáig menve. Suhajdánál is szláv vajda szerepel, a negyedik strófa Hadura azonban nála már „hadunk”-ká kopott. Nem tudni, hogy a két szöveget a két adatközlő egymás jelenlétében vagy egymástól függetlenül énekelte-e szalagra Kiss Lajosnak.

Mielőtt áttekintenénk az ismertetett három változat lehetséges összefüggéseit a Pannóniai Énekekkel, szükségesnek tartjuk, hogy a két gombosi adatközlőt bemutassuk, mivel ezek az adatok talán közelebb visznek bennünket a szövegek forrásához.

Dobsay András (1893–1981) gombosi földműves volt, „a leghíresebb és legjobb népi táncos a faluban” – mint a Kovács–Matijevics-féle kiadvány mondja, a Gyöngyösbokréta mozgalom lelkes részvevője az 1936-os gombosi indulástól szinte egészen idős koráig. Magunk is jól ismertük a falu alapjában véve késő öregkoráig egyedül élő, külön figuráját, aki az 1970-es évek második felének elején végzett gombosi népszokásgyűjtésünk egyik adatközlője volt. (Vö.: Jung Károly: *Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások*. Újvidék, 1978. A lakodalomról szóló fejezetben.) Születésének éve több helyütt tévesen 1892, de a gombosi temetőben lévő síremléke szerint és Kiss Lajos könyvében is: 1893. Elhalálzásának esztendejét is (1981) síremlékéről ellenőriztük.

Suhajda József (1889–1989) ugyancsak jellegzetes figurája volt Gombosnak, a falu köztudata szerint ő volt eddig az egyedüli lakos, aki megérte a száz évet. Híres énekesnek számított, a templomi kórusban énekelt, s különösen ismert volt részvétele a passiójátékok előadása során. Mivel késő öregkorában gyakorlatilag süket volt, gyűjteni nem lehetett tőle.

Előttünk áll tehát a két gombosi adatközlő, aki az „Árpád kori dal”-t énekelte. Egyik sem írástudatlan ősnépi dalnok, hanem legalább a falu helyi jelentőségű egyházi vagy világi művelődési eseményeinek aktív részese; nyilvánvalóan könyveket is forgattak, az különösen Dobsayval kapcsolatban valószínű. Dalaik forrását nyomozva ezeket az adatokat nem lehet mellőzni.

Magunk a faluban (szülőfalunkban) népdalokat nem gyűjtöttünk; kizárólag a népszokás- és hiedelemvilág foglalkoztatott, gyűjtéseink eredményeképpen két monográfia és számos tanulmány, cikk tárgyalja Gombos néphagyományait. Ezért saját adataink vagy megfigyeléseink az „Árpád kori dal”-ról nincsenek. A három gombosi változat kapcsán tehát kizárólag az elérhető irodalmi adatok állnak rendelkezésre.

A Kovács–Matijevics-féle gyűjteményben Dobsay azt állítja (lásd fentebb idézett szavait), hogy „én az öregapámtól tanultam”. Azt is állítja, hogy az öregek énekelték, s hogy a maga öregapja „sem énekelt el mindenkinek”. S hozzáteszi: „Nem közismert dal.” Suhajda József forrásával kapcsolatban tőle származó adatot nem ismerünk, ezzel szemben a Kiss Lajos-féle kiadványban a fentebb ismertetett két változat jegyzetei között az alábbiakat olvassuk: „Molnár Gábor tanítótól tanulták, 1905 körül” (Kiss Lajos, 1982, 273.).

Két lehetséges forrás képzelhető tehát el: vagy az, hogy Dobsay András valóban az öregapjától tanulhatta, aki becslésünk szerint valamikor a XIX. század derekán születhetett, s ha valóban ő énekelt unokájának a századforduló körül, akkor elképzelhetően egy népdal-változattal kellene számolni. Ez azonban – még ha magunk sajnáljuk is – teljességgel valószínűtlen. (Hacsak nincs e dalnak általunk nem ismert múlt századi változata.) Sokkal inkább hihetőnek látszik Kiss Lajos kijózanító adata, melyet valószínűleg maguktól az adatközlőktől hallhatott 1961-es gombosi gyűjtései során. Molnár Gábor gombosi kántortanítóról saját családi hagyományunk is szól: anyai nagyanyánk, a néhai Molnár Borbála (csak névrokona a kántortanítónak!) ugyancsak a keze alatt tanult a századelőn a faluban (néhány év eltéréssel nemzedéktársa volt a két adatközlőnek), s az ő szavait tartotta meg a családi emlékezet, hogy kitűnő tanítója volt a gombosiaknak, különösen a nemzeti történelem és a magyarságtudat vonatkozásában. Magunk ezt tőle már nem hallhattuk, mert 1951-ben elhunyt.

Ebben a pillanatban tehát úgy látjuk, hogy az „Árpád kori dal” minden valószínűség szerint Molnár Gábor század eleji gombosi kántortanító közvetítésével juthatott el a két adatközlőhöz, s mivel mindketten szinte matuzsálemi kort értek meg a faluban, az ő emlékezetük őrizte meg a kései folkloristák számára. Bármennyire is „illúzióromboló” ez a feltevés, mégis további kutatásra ösztönözhet: utána kellene nyomozni és átfésülni a századforduló és a századelő népiskolai tankönyveit és kántortanítói segédkönyveit, mert bennük minden bizonnyal meg lehetne lelteni az „Árpád kori dal” ősforrását, esetleg szerzőjét is ki lehetne deríteni. Ez mindenesetre elvégzendő feladat.

Némi nyomozással Molnár Gábor gombosi (akkor még: Bogojeva) kántortanítói működésével kapcsolatos adatok is előkerültek. Ezek szerint 1888-ban választották meg bogojevai kántortanítónak, s 1896-ban (tehát a millennium esztendejében!) még működött. (Vö.: Berauer József: *A kalocsa-egyházmegyei rom. kath. népiskolák története*. Kalocsa, 1896, 101–

102.) Ha tehát Molnár Borbála nagyanyánkat is tanította a századelőn, akkor valóban valószínű lehet a Kiss Lajosnál olvasható adat, hogy Dobsay és Suhajda 1905 körül tőle tanulta a dalt.

Az sem elképzelhetetlen, hogy a három gombosi változat forrása valamely ponyvanyomtatvány vagy népkönyv lehetett. Forrást nem tudunk megnevezni, de például a Méhner Vilmos-féle Magyar Mesemondó sorozat általunk is forgatott szórványpéldányai alapján fel lehet tételezni, hogy a millennium körüli esztendőkből ilyen szövegek is megjelenhettek. [A kérdést áttekinti: Lengyel András: Egy népművelő ponyvasorozat, a Magyar Mesemondó (1886–1904). *Magyar Könyvszemle*. 98. évf. 1982, 1. 40–50.] A szerző által közölt 156 kiadványcím közül azonban egyiknél sem lehet a tárgyalt „Árpád kori dal”-t feltételezni.

Lássuk végezetül, hogy a gombosi adatközlők által énekelt „Árpád kori dal” mely ismérvei által hozható összefüggésbe a dolgozatunk első részében ismertetett Pannóniai Ének szövegével és tartalmi jegyeivel.

A Kovács–Matijevics-féle gyűjteményben nyilván Matijevics tollából származik az első Dobsay-változat, és egy itt nem taglalt dal kapcsán a következő eligazító kopf: „Az Árpád kori dal és a Dal a tatárjárásról is egyéni írott szöveg töredéke. Erdélyinél is megtalálható az »Emlékezzünk történeteinkről« kezdetű szöveg (Erdélyi: Magyarország megvételéről 339–350. old. – 42 versszak!), de nem egyeztethető a gombosi szöveggel. Inkább, mint megőrzött régiséget kell becsülnünk az éneket!” (Kovács–Matijevics, 1975, 75.) Ez a megjegyzés két szempontból is érdekes. Egyrészt az Erdélyire való hivatkozás elég pontatlan: a balladaskönyv elején ugyan az irodalomjegyzékben ott szerepel a *Népdalok és mondák I–III.*, ám a kötet száma nincs megadva, s a lapszám félrevezető. Megállapítható azonban, hogy a hivatkozott párhuzam az I. kötetben található, 339-es sorszámmal és a 320–326. lapokon. A tévedések azonban, úgy látszik, indukálják egymást: Erdélyi János is tévedett; a Pannóniai Ének – mint tudjuk, később ez lett az általánosan járatos elnevezése e történeti éneknek – után következő, Szilágyiról és Hajmásiról szóló ének ugyancsak a 339-es sorszámot viseli! Azt nem tudjuk, hogy Matijevics, aki az „Árpád kori dal”-t „egyéni írott szöveg töredékének” tartotta, miért nem konfrontálta ezt a megállapítását az adatközlőnek a gyűjtemény elején olvasható vallomásával, amelyben – mint fentebb idéztük – arról van szó, hogy Dobsay a dalt öregapjától hallotta. Ez azért is talányos, mert Matijevics később, a gombosi népdalokról írva, az énekesek vallomásainak közlését a balladaskötetben nővumnak tartotta. (Vö.: Matijevics Lajos: *A gombosi nép-*

balladák. In: Jung Károly szerk.: Gombos [Bogojevo]. Írások egy nyugat-bácskai falu jelenéről és múltjáról. [Gombos]. 1978, 148–151.)

Kiss Lajos gombosi és doroszlai népdalgyűjtésének jegyzetapparátusában a közölt két énekváltozat kapcsán azt olvashatjuk, hogy emlékeztet Csáthi Demeter Pannónia megvételéről című éneke, forrásként a megfelelő RMKT köteteket jelölve meg, s idézve az ének első két sorát (Kiss Lajos, 1982, 273.).

Kríza Ildikó a fehérló-monda kérdéskörét s ennek keretében a Pannóniai Ének utóéletét taglalva – a Kovács–Matijevics-féle gyűjtésre és Kiss Lajos népdalgyűjteményére hivatkozva – kifejezetten *változatnak* tartja az „Árpád kori dal”-t: „Kiss Lajos hagyatékából került elő a *Pannóniai Ének* variánsa, amelyet nagy valószínűséggel zenei műveltséggel rendelkező szerző írt. Az előadásmód a kántortanítók választékos előadói stílusára vall.” A tanulmány közli a második Dobsay-változat megközelítő pontossággal átmásolt szövegét is (Kríza Ildikó, 1996. 56.).

Ennyi mondható el ebben a pillanatban az „Árpád kori dal” három, Gomboson feljegyzett változatának filológiájával kapcsolatban. Az elmondottakból következően valószínűsíthető, hogy a változatoknak forrásul szolgáló szöveg alkotója ismerte a Pannóniai Éneket, néhány fordulatot kamatoztatott is belőle, de *azzal ellentétes kontextust fogalmazott meg*: a Pannóniai Énekben a steppei népek jogszokásrendjén alapuló országszerzés (a fehérló-monda) fogalmazódik meg a középkori magyar krónikák megfelelő toposzának ismeretében (vagy az élő néphagyomány alapján, amire talán a *Gesta Hungarorum* és a *Képes Krónika* is hagyatkozott?) ezzel szemben a Gomboson feljegyzett „változatokban” Árpád vezér erélyt tanúsít ugyan az országszerzés során: lovagias szándékkal békésen izen rá „Svatoplukra”, hogy adja át az országot, de mivel az nem hallgat a szép szóra, Árpád erőszakot alkalmaz, de aztán testvérjobbót nyújt, s jó magyar szokás szerint következik az áldomás.

Nem arról lehet-e itt szó, hogy a Pannóniai Énekben megfogalmazott országszerzés a millennium körüli időszakban – amikor a steppei népek jogszokásrendjén alapuló országszerzésnek még nem voltak meg a történelmileg is bizonyítható forrásokon alapuló párhuzamai, tehát az egész fehérló-monda még a népköltészet szféráiban lengett – egy kissé kényelmetlennek számított a lovagias magyar nemzet morális habitusáról alkotott felfogás szempontjából? S talán ennek ellensúlyozására kellett kántortanítói szinten (is?), valószínűleg népiskolai tankönyvek közvetítésével a nép körében a nem csaláson, ravaszgáson nyugvó országszerzés képét elterjeszteni? Ennek a feltevésnek konkrét bizonyítéka csak

az lehetne, ha a századforduló valamelyik népiskolai tankönyvében valóban felbukkanna az „Árpád kori dal” szövege és dallama is, hisz Gomboson megfelelő dallammal énekelték őket, s a dallamokat mindhárom közzétett változat mellett megtaláljuk.

Dobsay András tudálékos magyarázata a 955-ös magdeburgi vereségről, valamint arról, hogy az „Árpád kori dal”-t a megcsönkített hazaküldött gyászmagyarok énekelték volna, ugyancsak olvasmányélménynek tűnik, s nem lehetetlen, hogy ugyanabban a virtuális népiskolai tankönyvben lapang, amelyet az ének szövege forrásaként feltételezünk.

Legvégül nem állhatjuk meg, hogy ne említsünk meg egy mikrofilológiai problémát. A Pannóniai Ének általunk forgatott változataiban, időrendben: Dugonics András *Etelkájának* második kiadásában (Dugonics András, 1791, II. 345–351.); A Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében (Erdélyi János, 1846, 320–326.); az RMKT I. kötetében (Szilády Áron, 1877, 3–8.) és a kiegészítés a II. kötetben, Pannónia Árpád előtti uralkodóját nem nevezik néven a szövegek. Csupán a frissen közzétett harmadik Dugonics-változatban (Hubert Ildikó, 1995, 99–102.) olvasható a „Zvatoplug” megnevezés. Mint főtebb utaltunk rá, a három gombosi változat közül az egyik (Kovács–Matijevis, 1975, 75–76.), ugyancsak „Svatopluk”-ot nevezi meg Pannónia uralkodójaként. Dugonics tehát hol használja a nevet, hol nem, a Subich–Pray–Cornides–Révai változatsorozat – a jelek szerint – nem, a gombosi „változatok” közül pedig csupán az egyik. (A felsorolt szövegekben a többi változatban *király*, *herceg* vagy *szláv vajda* olvasható.) Anonymus nem, de a Képes Krónika és a belőle kezdődő hagyomány ugyancsak Svatoplukról beszél.

Miért használta Dugonics András a nevet egyszer a szövegben, máskor nem; miért használta Dobsay András az „Árpád kori dal”-ban egyszer, aztán nem – nem lehet megállapítani. Mindenesetre el lehet rajta gondolkozni, hogy a néphagyomány és a szöveghagyományozódás milyen sajátos hajszálygökereken át folytatódik évszázadokon át számos esetben megfejtethetlen (vagy megfejtethetlennek tűnő) talányokat rajzolva fel a kutatás előtt.

Záradékkul: a jelen pillanatban nem tudjuk eldönteni, hogy az alcímben felrajzolt kérdőjelek, az elemzés végére érve, indokoltak-e vagy sem. Egy azonban bizonyos: a Pannóniai Ének problémája még korántsem lezárt.

„NÉPEK SZÜLETNEK . . .”

*Honfoglalás-mottvumok, Árpád-eszmény: múlt- és nemzetkép
Berzsenyi Dániel költészetében*

B E N C E E R I K A

„Század hanyatlik.” Egyszerre fenséges és borzongató, ünnepélyes és pusztulást idéző (tő)mondat ez Berzsenyi Dániel *A tizennyolcadik század* című költeményének élén. Olyan, mint amilyen az „igazi” ódai hangulat létrehozásához kell. S még ugyanazon verssorban kezdődik a másik – Berzsenyi költészetét élményszerűségében és világnézeti szinten is „bevilágító”, így jelentésében és összefüggéseiben súlyosan terhelt – (kulcs)mondat. „Már küszöbén vagyunk / Bámult korunknak, századok Istene.” Egyedülálló és különös, csodás és mélyen megrendítő élmény a századforduló ténye; vég (halál) és kezdet (születés) egyszerre átélhető élménye. Egyébként minden időben, mindenki, hát még Berzsenyi számára, aki erkölcsi értékrendjénél és tehetségénél fogva maga is „világalkotó” ember; az idő múlását a hozzáadás, a létrehozás pozíciójából szemléli. Két legfontosabb erkölcsi eszménye a *helyállás* és az *áldozat*¹ erénye.

Ebben az 1800 körül íródott költeményében Berzsenyi szinte egész addigi és majdani életműve világnézeti alapjait taglalja, s ezt a legteljesebb művésziesség szintjén teszi. A „nagy idők folyamait” vezérlő „századok Istené”-nek ember felett álló hatalmát fátumszerűvé növeli költői képzelete.

*Népek születnek, trónusok omlanak
Lehelletteddel, s a te szemöldöked
Világokat ronthat s teremthet,
A nagy idők folyamait vezérelvén.*

Versét mélyen áthatja az a szinte határtalan enyészet-élmény, amely ott van elégiái rezignáltságában (még az *Osztályrészemben* is), nagy ódáinak vízióiban teljesedik ki, s amely életérzésről biztonsággal állítható, hogy Bessenyeitől Vörösmartyig meghatározó élménye a magyar költészetnek. Ellentmondásaira és világnézeti gyökereire Bíró Ferenc mutatott rá *Berzsenyi és a felvilágosodás*² című tanulmányában. Egy paradox vonás és egy különös eszmetörténeti szituáció összefüggésében láttatja. Hiszen e „parttalan”, mindenre (emberre és természetre, egyénre és nemzetre, érzésekre és gondolatokra) kivetülő enyészet felett – bár jelen van költészetében – nemcsak és nem elsősorban „a szegény, tüdőbeteg debreceni polgárfiú”³ borong, akit sorsa is fogékonyra tehetett a „mulandóság fájdalma” iránt, hanem – s itt Bíró⁴ idézem – „néhány szálas gárdista énekelt korábban, s a vasgyúró fiatal niklai földbirtokos énekel majd”. Bíró e különös jelenség okaként a „kor valóságá”-t, azt a jellegzetes gondolkodói helyzetet jelöli ki, amelyre „filozófiai holtság”, azaz filozófiátlanság, új ideák hiánya jellemző. A vallásos világkép kétségbevonását ugyanis nem követte egy új filozófiai-ideológiai „holdudvar” szabatos kidolgozása. Idézem:⁵ „Az őket körülvevő hagyományos világ vallásos alapzatú erkölcstana csupa tartós értékre van építve, s így óhatatlanul eleve normaként áll a lázadók előtt, akik ugyan az ember evilági életét helyezik előtérbe, de azt még náluk semmiféle általános érvényű és tartós értékrendszer nem tudja magához ölelni – állandóan rombolja hát az idő, s ha nem is mindig a semmiség, de mindig a megsemmisülés felé halad, s erre semmi nem nyújthat már tartós vigaszt.” S ez a világszemléleti sajátosság, úgy látszik, épp a felvilágosodás korai szakasza és a romantikába való áthajlás idején erősödött fel a magyar irodalomban.

Még mielőtt szemügyre vennénk, vajon e világokat rontó és teremtő végzetfelfogás, e világnézeti légüres térben mindent átható enyészet-élmény hatalmában Berzsenyi hogyan jeleníti (és jelenítheti) meg múltunk képeit, miféle nemzetideálokat teremthet költészetében, sajátos időszemléletére kell vetnünk néhány pillantást. Mezei Márta állapítja meg *Időszemlélet és nemzetszemlélet Berzsenyi ódáiban*⁶ című tanulmányában, hogy a klasszicista időszemlélet kitüntetett ideje az általánosított jelen, amelyet örök érvényű erkölcsi normák hatnak át, s amely gondolkodásformában a múlt mint tanulság vagy intő példa él. Ugyancsak az irodalomtörténész megállapítása, miszerint Berzsenyi időszemlélete is e klasszicista felfogás folytatását, illetve változatait jelenti. Ennek értelmében a nemzeti múlt, jelen és jövő minőségét, kilátásait

erkölcsi eszmék jegyében értékeli, aszerint, hogy a magyarok hősi helytállása és áldozatkészsége milyen fokon valósult (és valósulhat) meg az adott időegységben.

A mulandóság felfokozott élménye és a jelen erkölcsi értékrendjének kikezdhetősége, egyfajta leromlott jelenkép (s ebből logikusan következik, hogy kilátástalan jövőkép) kap központi jelentőséget Berzsenyi Dániel egész életművében. Hiszen ha az enyészettel szemben nincs mentség, s nincs kivétel, akkor az erkölcsi rendet biztosító törvények is mulandóak, örök érvényű normák sincsenek, s így a nemzeti múlt nagysága, eleink hősi és szellemi helytállása, háborúban és békében egyaránt kifejeződő áldozattétele sem folytonos, mi több, a leértékelődés, a leromlás felé halad:

Romlásnak indult hajdan erős magyar!

Nem látod, Árpád vére miként fajul?

(A magyarokhoz – 1810-es változat)

(Egyébként a kultúra és a nemzet haláláról szóló elmélet, illetve ennek víziója nemcsak Berzsenyi költészetét jellemzi erőteljesen. Ilyenek Csokonai nagy gondolati versei, mindenekelőtt a *Marosvásárhelyi gondolatok*, ahol a civilizációt pusztító barbár végzet, a nemzetromlás és a kultúra pusztulásának képzete egyaránt jelen van, sőt, a sírhalomba dőlő Árpád-hon képe is felvillan. De – ha csak a nagy példák mentén haladunk – mindenképp e gondolati sorba kell helyeznünk az Éj monológiájának látomásait, sötét képeit s a Vörösmarty-drámával oly sok szempontból összefüggésbe hozott másik nagy drámai alkotásunk, *Az ember tragédiájának* jeleneteit.)

A költői életműben fordulópontot képező *A tizennyolcadik század* című költemény mérsékeltége, a pusztító idő hatása miatti kesergést („Mindenható kar méri ki sorsodat, / Kar, mellyen ég s föld sarkai forognak . . .”) a nemzet dicsőségébe vetett hittel oldó optimizmusa korábban is, 1800 után is gyakran kilendül a végletek felé. Egyértelműen pozitív felhangok dominálnak *A felkölt nemességhez a szombathelyi táborban* és *A felkölt nemességhez*, valamint *Az ulmai ütközet* című ódában. Pesszimista ihletkörének „csúcsdarabjai” *A Magyarokhoz* (I) négy változata. *A Magyarokhoz* (II) („Forr a világ bus tengere, oh magyar . . .”) a veszélyeztetettség konkretizáltabb képei mellett is a példa- s útmutatás verse („Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.”)

A leértékelődött jellel és a romlásba hajló nemzetképpel szemben a múlt dicsősége és hősi alakjai, a hajdani magyar nép hősiessége („Mert régi erkölcs s spártai férfikar / Küzdött, vezérlett fergetegid között . . .” – *Kesergés, A Magyarokhoz* első változata, „Hány századoknak szélvész es ostromin / Harcolt szerettem nemzetem ekkorig!” – *A tizennyolcadik század*, „Századokig küzdött ősi szent törvényei mellett, / Századokig nyugszik szép diadalma után.” – A magyar, etc.) erkölcsi magaslatként emelkedik, áll. A hanyatló jelenig a dicsőség útját járó, fegyverrel és bölcsességgel magának egyaránt dicsőséget szerző magyar nemzet („Múltszemléletében egy klasszikusan eszményített nemzetkép él”, állapítja meg Mezei Márta a már ismertetett tanulmányában⁷) „alapideálja” Berzsenyi költészetében Árpád, „hazánk Szerzője”, a honfoglalás tette pedig a nemzeti helytállás és áldozattétel forráspontja, kiinduló motívuma. A honfoglalásra való utalás, illetve az Árpád-képzet konkrét megnevezése, kifejezése a *Kesergés*ként ismert *A Magyarokhoz* I. első változatában, *A felkölt nemességhez* mindkét változatában, s a következő ódában fordul elő: *Herceg Eszterházy Miklóshoz, Magyarország, Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás, Horváth Ádámhoz, Az ulmai ütközet, A Magyarokhoz* I. (Romlásnak indult . . .) változatai. Ugyanakkor *A Magyarokhoz* II. (Forr a világ . . .), de *A tizennyolcadik század* című nagy kiterjedésű, jelentős Berzsenyi-óda sem említi a honfoglalás eseményét, sem Árpád vezért név szerint, az ódai hangulat, az utalásrendszer és a megjelenített-dicsőített tulajdonsághalmaz azonban feltételezi ezt; az Árpád-eszmény itt attribútumaiban van jelen. „Hány századoknak szélvész es ostromin / Harcolt szerettem nemzetem ekkorig!” – hangoztatja *A tizennyolcadik században*, s mintha csak felelne rá *A Magyarokhoz* I.-ben: „Nyolc századoknak vérzivatarja közt / Rongált Budának tornyai állanak . . .” Ahogy az egyes költeményeken belül váltakoznak múlt és jelen, dicsőség és pusztulás képei, úgy ugyanazon motívumok más-más jelentésben fordulnak elő, más fényben világíttatnak meg. Amíg *A Magyarokhoz* I. változataiban az „Árpád vére”-ként azonosított nemzetre sötétség borul, hiszen elfajult és elfordult a magyarság ősi erkölcsétől („Más néppel ontott bajnoki vért / hazánk Szerzője, Árpád a Duna partjain . . .”), addig *A felkölt nemességhez a szombathelyi táborban* című költeményében „Árpád vére nem hülhet el”, hiszen: „Él még nemzetem istene!”, sőt: „Nem dőlt még alacsony porba nemes fejed!” – lelkesedik a költő. A nemzet leromlásának vízióját követő ilyenféle optimista fellángolás a költő közvetlen közelében zajló történelmi fordulatokkal magyarázható természetesen, hiszen a Napoleon ellen a

szombathelyi táborban gyülekező nemesség soraiban ismét a „régí magyar módra”, arra a „szép spártai had”-ra ismer, melynek bajnokság, hősiesség, helyállás és (élet)áldozat a legnemesebb tulajdonságai, s amely tulajdonságok vezették győzelemre Árpád, „hazánk Szerzője” hadait, s amilyen „magyarral verte vissza / Nagy Hunyadink Mahomet hatalmát”.⁸ Ugyanilyen, ugyanazon forrásból táplálkozik *Az ulmai ütközet* és *A felkölt nemességhez* derűs világlátása, s nemzetképének világos színei: „Tud győzni e nép! Attila magva ez! / Ez dulta Árpád hajdani harcain / A föld legelső tartományait, / S láncra füzé sok ezer vitézetit” (*A felkölt nemességhez*, 1805).

Árpád neve Berzsenyi kiemelt költeményeiben három kontextusban fordul elő: mint honfoglaló, hazát teremtő, népet formáló személyiség („hazánk Szerzője”, „Árpád gazdag arany hantjain”, „Árpád vére”), mint hős és bölcs hadvezér („Árpád szerencsés fegyvereivel vívott”, „Árpád hajdani harcai”), s mint olyan példakép, előd, kinek „vérét”, hősiességét örökölték a magyar nemzet más hadvezérei (pl. Zrínyi, Kinizsi, Hunyadi) és jeles fiai (pl. Herceg Eszterházy Miklós). Az Árpád-eszmény tulajdonképpen ezért is nagy jelentőségű, s az egész Berzsenyi-költészetet átható, a költő teljes múlt- és nemzetképével azonosítható jelenség, hiszen jelentésköre megnőtt, számos azonos attribútumokkal bíró variációja él a magyar történelemben és a Berzsenyi Dániel teremtette költői világban egyaránt. A *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás* című ódájában éppúgy az Árpád-eszmény megnevezését ismerhetjük fel, mint az arra szó szerint nem utaló *Felsőbüki Nagy Pálhoz* vagy a *Gróf Festetics Lászlóhoz* címűekben. Mi több, ódáiban a magyar nemzet képe, hősei s eszméi világtörténelmi távlatokból szemlélhetők, hiszen a magyar hősiesség a görögsgészmény s a római dicsőség szemzőgéből is felmérhető.

Létezik Berzsenyi költészetében az Árpád-eszményképnek egy másik (az előzőtől nem függetleníthető) kiterjedése, vonulata. Itt „Árpád magva” nem elsősorban királyokban, vezérekben és hősökben fedezhető fel, hanem a nemzetért szellemi szinten harcolók lényében, Horváth Ádámban, Széchenyi Ferencben, Wesselényi Miklósban, Teleki Lászlóban, s természetesen Kazinczyban. Szükségszerű kilépés ez a szellemi porondra, hiszen – miként azt a Berzsenyi nagy enyészetelményéről szóló bekezdésekben taglaltuk – legyen bármilyen dicső a múlt eszméje, bármilyen értékes az erkölcsi minta, a mulandóság hatalmából nem vonható ki, mai kifejezéssel élve: „romlandó cikk”. Az elmúlás mindenre kiterjedő befolyása alól alig létezik kilépés, legfeljebb a szellemi érték-

teremtés, pl. a tudomány, az irodalom terén. S itt Berzsenyi szinte ösztönszerűen érzi meg, hogy csak akkor menekedhet meg a magyar nemzet a végső leromlás beteljesedésétől, ha minden harci, testi bátorsága, illetve vitézsége mellett a „tudomány gyönyörű gyümölcsé”-nek is birtokosa (*Herceg Eszterházy Miklóshoz*). Azaz:

*Az ész minden! s ebből foly minden jó,
Nincs e nélkül virtus, sem semmi boldogság.*
(Kazinczy Ferenchez)

JEGYZETEK

- 1 In: Mezei Márta: Időszemlélet és nemzetszemlélet Berzsenyi ódáiban. *Irodalomtörténet*. 1976, 756.
- 2 Bíró Ferenc: Berzsenyi és a felvilágosodás. *Itk*. 1977. 1. 33–37.
- 3 Uo.
- 4 Bíró Ferenc: I. m.
- 5 Uo.
- 6 Mezei Márta: I. m.
- 7 Uo.
- 8 *A Magyarokhoz* I.
- 9 A kiadás, amelyből a versrészleteket, sorokat idéztem: *Berzsenyi Dániel művei*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994

IRODALOM

1. Bécsy Ágnes: Magány és közösség. Berzsenyi 1808-as pályafordulatának értelmezéséhez. *It*. 1987–88. 2. 173–206.
2. Bíró Ferenc: Berzsenyi és a felvilágosodás. *Itk*. 1977. 1. 33–37.
3. Csetri Lajos: Berzsenyi politikájának néhány kérdéséről. *Itk*. 1977. 1. 38–42.
4. Horváth János: *Berzsenyi és íróbarátai*. Budapest, 1960
5. Martinkó András: *Teremtő idők*. Budapest, 1977
6. Merényi Oszkár: *Berzsenyi Dániel*. Budapest, 1966
7. Mezei Márta: Időszemlélet és nemzetszemlélet Berzsenyi ódáiban. *It*. 1976. 756–776.
8. Szegedy-Maszák Mihály: *Világkép és stílus*. Budapest, 1980
9. Szerb Antal: Az ihletett költő. In: *Gondolatok a könyvtárban*. Budapest, 1981

Árpád (Kisfaludy Károly Aurorájában 1882-ben)

EGY ELLENTMONDÁSOS BABITS-VERS:
A TURÁNI INDULÓ

T O L D I É V A

TURÁNI INDULÓ

Mi vagyunk a rónán járók,
Soha napján meg nem állók,
Lég fiai, röpke rárók,
Messze mezőn szerte szállók.

Huj, huj, huj!

Szolgánk jámbor, népünk pártos,
Széltől ellett ménünk tártos,
Varju, holló ránk kiáltoz,
Könnyü nyilunk visszaszálldos.

Huj, huj, huj!

Rabjaink a barmot hajtják,
Szolgáink a sátrat hordják,
Lányaink a hálót foldják,
Fiaink a lovat tartják.

Huj, huj, huj!

Sátrunkat csak seprűszárral,
Nem kerítjük azt mi zárral,
Mégis nyusztal dús bazárral
Vetekedünk a kazárral.

Huj, huj, huj!

Így élünk mi, népet fosztván,
Földjeinket föl nem osztván,
Széles üngünk szelet uszván
Riadunk a rémes pusztán:

Huj, huj, huj!

Rátörünk az ellenségre,
Úgy teszünk szert feleségre,
Ha nem lelünk ellenségre,
Nézünk a csillagos égre.

Huj, huj, huj!

Sok csodát az égen látunk,
Sok arany csodát imádunk,
Kútfejeknél törvényt látunk,
Isten napja süti hátunk.

Huj, huj, huj!

Kóházakkal, vértes haddal,
Mit törődünk Napnyugattal?
Zabolátlan akarattal
Virradunk mi virradattal.

Huj, huj, huj!

Rajta szélel, zivatarral!
Haj szabir az onogurral,
Hajrá hét törzs hét magyarral,
Nyolcadikkal, mord kabarral!

Huj, huj, huj!

1906–1907

A *Turáni induló* című versnek már keletkezésekor ellentmondásos volt a fogadtatása, voltak, akik lelkesedtek érte, mások egyenesen közölhetetlennek tartották. Babits Mihály – levelezésének tanúsága szerint¹ – először a Schöpflin Aladár szerkesztette *Vasárnapi Újságnak* küldte el, a neves szerkesztőnek azonban nem nyerte meg a tetszését, a következő üzenetet tette közzé a lapban: „Érdekes kvalitások vannak benne, szeretnénk azonban Öntől egyebet is látni, bizonyosan akadnak egészségesebb dolgai is.”² A bírálat egészen biztosan nem tetszett a fiatal költőnek, ezért is írta 1908. március 15-én Juhász Gyulának, hogy nem érti, „miért nem találja Schöpflin elég *egészesnek*” a versét. A *Turáni*

induló végül a *Fogarás és Vidéke* 1908. november 8-ai számában jelent meg név nélkül, s olyan sikert aratott, hogy már a másnapi számban az olvasók érdeklődésére közölni kellett a szerző nevét, azzal a megjegyzéssel, hogy egy „rokonszenves, fiatal poéta” írta. A vers megjelent a *Szeged és Vidékében*, valamint a *Holnap*-antológiában is.³

Szintén a levelezésből tudjuk meg, hogy a *Holnap* körének tetszett Babits verse. Juhász Gyula írta neki 1909. február 15-én Nagyváradról: „Kedves Babits Mihály! Ma egy éve jöttem Nagyváradra, ma egy éve kezdődött meg ismeretségem a Holnap váradi embereivel, ma egy éve indult meg lehetősége annak, hogy a Holnap antológiájában Babits Mihály a bámuló világ szeme elé lépjen! Ennek öröme ma este egy kis fölfelé züllés van az Emke Kávéházban, innen küldjük neked ezt a lapot és szeretetünk, tiszteletünk egész teljességét.” A lap egyik aláírója, Emőd Tamás a neve mellé odaírja a *Turáni induló* egyik sorát is. Csupán érdekességképpen említem meg, hogy a vidám társaság egyik tagja a kiváló szerb író, „Manojlovics Theodor”, vagyis Todor Manojlović volt.⁴

A vers megítélésének ellentmondásossága a későbbiekben is jellemző. Rába György komparatistikai tanulmányában 1960-ban még azt mondja, hogy „a *Levelek Iris koszorújából* egyik érdekes darabja a *Turáni induló*. Akárcsak *A Danaidákat*, ezt is Babits költészete sajátos színének tartották”, bár fölteszi a kérdést, amely a verssel kapcsolatos irodalom vissza-visszatérő kulcskérdése, hogy „hogyan kerül ez az erőtlől, lélettől duzzadó agresszív alkotás egy nosztalgikus, befelé forduló költő könyvébe”.⁵ Ugyanő 1981-ben megjelent monográfiájában már „művészi kudarc”-ról beszél, és egyértelműen kimondja: „Láthatóan nagy igénnel készült, mégis hamvába holt kísértet”, „az egynemű *Turáni induló* balsiker”.⁶

Mint ahogy a fiatal Babits egész költészetének megítélése is más és más volt. Osvát a *Holnap*-közlés nyomán „minden addigi írását” kéri a *Nyugat* számára, Schöpflin természetszerűleg még tartózkodó, Hatvany „egy tépelődő dalai”-nak nevezte őket, melyekben a vizionárius erőt dicsérte, Lukács György a ritmus vad gazdagságát és a versekből feltörő primitivitást tartotta kiemelendőnek.⁷

Szerb Antal fenntartások nélkül dicsérte a fiatal Babitsot. Szerinte „Babits, a tudatos költő nem kezdte pályafutását későbbi munkájától elütő, primitív kötetekkel: csak akkor jelent meg a nyilvánosság előtt, amikor már teljes vértetben állt versművészete; fiatalkori verseskötetei nem tartalmazznak egy sort sem, amely szegényére lehetne mesterüknek”.⁸

Horváth János posztumusz megjelent tanulmányában igen komoly fenntartásait mondja el Babits költészetével kapcsolatban. Kifogásai között találjuk, hogy verse gyakran nem organizmus, hanem mechanizmus. Kissé furcsálljuk, hogy éppen e költészet egyik legkiválóbb alkotása, az *Esti kérdés* költői módszere ellen emel kifogást, mondván, hogy a részletezés során elveszik az eredetileg elképzelt mondanivaló, a vers „kénytelen kikerekítésnek” tűnik, viszont a szóban forgó versről igen jó véleménye van: „A két Horatiusi versen kívül, az első kötetben a stílusforma, s általa a célba vett művészi összhatás vezető szerepét mutatja még az Arany János-i *Turáni induló*, s a Csokonai-szerű, igen sikerült *Galáns ünnepség*.” A másik, nyomósabb ellenérvet Babits „gyöngéjének” nevezi, ez pedig nem más, mint a szójátékok „érthetetlenül mohó” kedvelése, ami szintúgy vonatkoztatható az általunk vizsgált költeményre is.⁹

A bírálókat azonban egyvalamiben hasonlítanak egymásra: politikai nézeteit nem kéri számon Babits Mihályon, csupán esztétikai kifogásokat emelnek, ami valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a vers keletkezésének idején nem alakultak még ki a nyugati kultúrával szembeni ellenállást, a barbár, harcias, primitív hősiességet mint erkölcsi kategóriákat hirdető turanizmusnak a fajelmélethez kapcsolódó és a második világháborúig terjedő elrettentő konnotációi. Talán Benedek Marcell az egyetlen, aki eszmeiségre is utal, amikor jellemzi a verset: „A *Turáni induló* lüktető ritmusa ellenére is hűvösen hagyó rajz a kalandozó ősmagyarok világáról. Utólag elrontja számunkra a 900-as években írt költemény ízét, hogy másfél évtizeddel később kik és hogyan emlegették turáni fajunkat.”¹⁰ Mentséget keres a költő számára, amikor ifjonti szerepverseit írja le: „A versek egész sora – *Darutörpeharc*, *Hegeso sírja*, *Aliscum éjhajú lánya*, *Golgotai csárda*, *Strófák a Wartburgi dalnok-versenyből* – mutatja, hogy a koroknak, stílusoknak és emberfajtáknak mily változatos sokaságával szeret eljátszani a fiatal Babits. A versek lírai kapcsolata a költő lelkével többé-kevésbé rejtve marad a játék mögött, világnézetét (vagy talán világhangulatát) csak a *Theosophikus énekek* árulják el (különösen a második).”¹¹

Ugyanezt a jellegzetességet Szerb Antal erénynek tartja: „A fiatal Babits költészetének legfeltűnőbb tulajdonsága a játékosság. A kultúra száz formája, más és más stílus- és gondolatvilág leple mögé bújik meg a szemérmes költő, aki irtózik attól, hogy »maga mutatni hősi gladiátor« legyen. Majd hindu, majd római jelmezben, majd amerikai filmszenárió pózban jelenik meg, és a szubjektív valóság, amit a jelmeze mögött

érünk, annál kacérabb, annál izgatóbb.”¹² Azt az ellentmondást, hogy „oly sok jelmezben jelenik meg, hogy szinte nem tudni, melyik az igazi”, Babits nyelvének egységére hivatkozva oldja fel, szerinte ez biztosítja, hogy „mindegyik arc az ő arca”.¹³

Találóa jellemzi Babits költészetét Kárpáti Aurél, s igazat kell adnunk neki, amikor megállapítja, „a modern magyar líra legkomplikáltabb »egyszerű« versei ezek”.¹⁴ Rába György a *Turáni indulót* „álarcos vers”-nek nevezi, olyan helyzetdalknak, amely még pontosabban „a történelemben szituált drámai monológ”.¹⁵ A *Levelek Iris koszorújából* sokféle szerepverse, helyzetdala igen közel áll az alakmás figurájának megtestesítőjéhez, amely majd Babits prózájában, a *Gólyakalifában* bontakozik ki. A korszerű elgondolás a *Turáni induló*ban hagyományos verselés móddal párosul, a vers magyaros ritmusú felező nyolcasban íródott, a négy soros versszakokat egy ötödik sor, a három szótagos ismétlődő refrén toldja meg, „az ősmagyarok ördögi *huj, huj, huj!* csatakiáltása”.¹⁶

Az első versszak megnevezi a lírai ént, vagyis közli, hogy „mi” vagyunk azok, akikről a vers szól, hogy a költő azonosul lírai hőseivel, a honfoglaló ősökkel, mintegy az ő nevükben beszél. Majd a jellemzés következik, utalás történik a mondák motívumaira, a pogány többistenimádatra. A harmadik versszak az életmódot ábrázolja, majd a halászó-vadászó-nomád állattenyésztő nemzet erkölcsi tulajdonságai következnek, melyek között elsősorban a becsületesség áll. A gazdag, kereskedelemmel is foglalkozó magyarok a rablást is hősi tettnek tartják, a harcot nemes cselekedetnek, s erejük teljében mit sem törődnek a „Napnyugattal”. Ennyi a vers, melynek kifejezésére az archaizálás változatos formáit alkalmazza a költő, s hogy beleérzése hiteles legyen, a couleur locale-nak számos elemét sorakoztatja föl versének lexikájában: a honfoglaló ősök „rárók”, a nyíl, a barom, a nyuszt, a bazár, a népnevek – szabir, onogur, kabar –, a vért, a riadás mind-mind archaikus szókincsünk elemei. Az ing szó üng változatát alkalmazza, ezzel is a népi gondolatkört nyomatékosítva. A jellegzetesen archaikus ragrímek és önrímek is a régi magyar verselésre utalnak, ezenkívül „jellegzetesen magyaros és régies hatású versmondattani jelenség az úgynevezett k ö z l é s, amelyben a közös mondatrészt szimmetrikusan, egymással rímelve fogják közre a tőle függő, azonos mondattani szerepű tagok”¹⁷, amelynek szép példájára találunk a vers negyedik szakaszában: „Sátrunkat csak seprűszárral, / Nem kerítjük azt mi zárral”.

A lírai szituációban tehát minden jelen van, ami a „történelemben szituált drámai monológ”-hoz szükséges. A többlet a vers ritmusából adódik, „tempója a sor szótagszámához igazodik. A leggyorsabb a nyolcas, amelynek két ütemét teljesen kitölti a négy-négy szótag (. . .), élénk lüktetéséből kihalljuk a nomád seregek lódobogását”.¹⁸ Meg a sárbovárdi vasútállomás vonatkerekeinek kattogását is – tehetnénk hozzá zárójelben a filozófus Szilasi Vilmosnak dedikált példány tanúságát a vers keletkezésének történetéről.¹⁹ Zenei hullámmással párosul a leírás, valódi remeklés a vers harmadik szakasza, melyben a ritmus, a monoton ismétlődő mondatszerkezet érzékelteti, ahogyan a honfoglaló magyar törzsek haladnak előrefelé. A látszólag egyforma ritmus kilendül monotóniájából. Amíg az előző szakasz igéivel a lassú hullámmást adta vissza, addig az utolsó versszakban, a szerkezeti-ritmikai tetőfokon, melyben kulminál a biztatás, az erő, a harciasság kifejezése, a ritmus az igék elhagyásával, a nominális szerkezetek segítségével elérkezik a csúcspontra. A szél és a zivatar képzete, valamint a „rajta”, a „haj” és a „hajrá” indulatszavak sorolása mind sodróbbá teszi a ritmust, az utolsó képben költői remeklésként a honfoglalók rituális pogány harci táncát látjuk.

Azt gondolhatnánk, valóban magyar téma, Arany János-i. Rába György azonban kimutatta, hogy Richepin *Marches touraniennes* című, tizenegy versből álló ciklusára megy vissza.²⁰ Jól látta tehát Horváth János, hogy „az első kötet mindenekelőtt szabatos másolóknak mutatja Babitsot”,²¹ sőt Rába György szerint „Babits egyetlen verse sem tapad ennyire szolgálai a mintához”.²² Ugyancsak ő állapította meg, hogy „Richepin ciklusa a *Les Blasphèmes* című gyűjteményében jelent meg. A kötet a civilizáció ellen lázadó ember atavisztikus érzéseinek ódába és ditirambusokba szedett rajza. Csupa istenkáromlás, kalandvágy és retorika – elkésett romantika. A *Marches touraniennes* tizenegy darabból álló füzére programszerű foglalatja ennek az életszemléletnek; Richepin a barbár nomádok és civilizált fehérek egymás mellé állított képeiben a turáni életforma mellett tesz hitet. Babits versének ízről ízre ez a mondanivalója, csak hazai, magyaros elemeket sző soraiba. A *Turáni induló* tulajdonképpen ditirambikus életkép, motívuma szinte mind megtalálható Richepin versfüzérének egyik vagy másik darabjában.”²³ S Rába György sorra kimutatja a megfeleléseket, mégpedig nemcsak a civilizáció gyűlöletével fémjelzett eszmeieket, hanem a konkrét versmegoldásbelieket is, mondván, hogy a verskezdet szinte szó szerinti fordítása a franciának. Babits lovasai a „lég fiai”, míg a franciák „szélből

isszák a szabadságot”, a magyarban a „Széltől ellett ménünk táltos” sort különlegesnek tartjuk, de ugyanilyen különleges kifejezést alkalmaz a francia költő is. Egyetlen eltérés tapasztalható, a francia turániak hegyen-völgyön át vágatnak, a magyarok „rónán járók”. A rablás és pusztítás motívumát ugyancsak megtalálhatjuk Richepinnél, és „maga Babits is egybeolvasztja a rablás és a szabad élet motívumát”, szinte sorról sorra kideríthetők a megfelelések.²⁴

Nem annyira atipikus vers tehát a *Turáni induló*, mintsem gondolnánk. Kardos Pál a fiatal Babits költői témáiról értekezve fejtette ki, hogy a költő tudatosan keresi az ellentéteket, törekszik a legellentétebb érzéseket átélni, még akkor is, ha szövege irodalmi, sőt idegen ihletésű. Borzongva keresi az „élet nyersebb érintéseit”, „sajátos kettősség jellemzi itt is, mint sok más vonatkozásban Babitsot. Szennyesnek, alantannak érzi az úrias, finom család körén, magas műveltségű, erősen szellemi érdeklődésű baráti körén és főként kedves könyvei, a mélyen átélt kulturális élményei világán kívül eső életet, undorodik tőle, és mégis valami leküzdhetetlen vonzást is érez, hogy foglalkozzék vele, hogy belémerüljön”.²⁵ Ugyanerre a kettősségre utal Szerb Antal is, mondván, hogy „témájában az ifjú Babits a legerősebb képviselője a fin de siècle-hagyományoknak, a sátánosságnak és a bűntudatnak. Bűntudata nem az elkövetett bűnök megbánása, mint Adyé, hanem furcsa, preventív bűntudat, a nagyon tiszta lélek iszonya az élet érintésétől, mely után mégis forrón szomjazik. És ha olykor – képzeletben – feladja tisztaságát, az ellenkező határig meg sem áll, a sátánosságig, a szentségtörésig, mint a középkori emberek, akik ha bűnbe estek, úgy érezték, hogy Istentől a sátánhoz pártoltak át, és éppoly lojálisak voltak új uruk iránt, mint azelőtt a régi iránt”.²⁶

De vajon a nyugatos műveltségű fiatal Babits Mihály komolyan gondolta-e a *Turáni indulót*? Groteszk vagy komoly az ábrázolás? Természetesen erről is megoszlanak a vélemények. „Esztetikai minősége nem groteszk” – állítja róla Rába György.²⁷ Én viszont inkább azokkal tartok, akik a groteszk *Golgotai csárda* párjának tartják, akárcsak J. Soltész Katalin, aki meggyőzően bizonyította a metrikai hasonlóságot: „A hangsúlyon alapuló versritmus Babits korai periódusában csak szórványosan bukkan fel. 1913 előtti versei között mindössze három olyat találunk, amelynek tartalmához a magyaros versformát tartotta a legmegfelelőbbnek, s ezek is inkább kuriózumok, a legendás múltnak vagy a népeletnek olyan jeleneteit idézik fel, amelyeket a fiatal költő az előkelő idegen szemével, egzotikumként szemlél: a honfoglaló magyarokat (Turáni

induló, I.), a vándorcigányokat (Cigánydal, R.), a harmadik pedig, a Golgotai csárda (I.), a bibliai tárgyat mintegy a faluvégi kurta kocsmába transzponálja.”²⁸ Grotoszok olvasatát tartjuk valószínűbbnek már csak azért is, mert a Horváth János által emlegetett „bosszantó szójátékok”-at éppúgy megtaláljuk benne, mint azt, hogy „kényes és nem egyszer nevetséges szomszédságba erőlteti a szót”.²⁹ Az önrímek, ragrímek és túlhangsúlyozott alliterációk is efelé mutatnak.

Az mindenesetre bizonyos, hogy munkáját Babits Mihály komoly költői próbának szánta. S a végeredmény, éppen ellentmondásosságánál fogva, korántsem lett egysíkú.

JEGYZETEK

- ¹ *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. Török Sophie gyűjtése alapján sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Belia György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959
- ² *Babits Mihály száz esztendeje*. Szerkesztette Pók Lajos. Gondolat, Budapest, 1983. 27. l.
- ³ *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. I. m. 297. l.
- ⁴ Uo. 187–188. l.
- ⁵ Rába György: *Világirodalmi hatások a fiatal Babits költészetében*. Világirodalmi Figyelő, 1960. 4. sz. 430. l.
- ⁶ Rába György: *Babits Mihály költészete*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 208. l.
- ⁷ Uo. 7. l.
- ⁸ Szerb Antal: *Magyar irodalom történet*. Magvető, Budapest, 1991. 460. l.
- ⁹ L. Horváth János: *Babits Mihály*. *Studia Litteraria*, 1967. 3–24. l.
- ¹⁰ Benedek Marcell: *Babits Mihály*. Gondolat, Budapest, 1969. 31. l.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Szerb Antal: *Magyar irodalom történet*. I. m. 461. l.
- ¹³ Uo. 460. l.
- ¹⁴ Kárpáti Aurél: *Babits Mihály életműve*. Az Athenaeum kiadása, 1941. 19. l.
- ¹⁵ Rába György: *Babits Mihály költészete*. I. m. 208. l.
- ¹⁶ J. Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 91. l.
- ¹⁷ Uo. 247. l.
- ¹⁸ Uo. 35. l.
- ¹⁹ Rába György: *Babits Mihály költészete*. I. m. 208. l.
- ²⁰ Rába György: *Világirodalmi hatások a fiatal Babits költészetében*. I. m. 419–438. l.
- ²¹ Horváth János: *Babits Mihály*. I. m. 3. l.
- ²² Rába György: *Babits Mihály költészete*. I. m. 208. l.

-
- ²³ Rába György: *Világirodalmi hatások a fiatal Babits költészetében*. I. m. 431. l.
- ²⁴ Uo. 432. l.
- ²⁵ Kardos Pál: *A fiatal Babits költői témái*. *Studia Litteraria*, 1965. 84. l.
- ²⁶ Szerb Antal: *Magyar irodalom történet*. I. m. 462. l.
- ²⁷ Rába György: *Babits Mihály költészete*. I. m. 208. l.
- ²⁸ J. Soltész Katalin: *Babits Mihály költői nyelve*. I. m. 35. l.
- ²⁹ Horváth János: *Babits Mihály*. I. m. 20. l.

KORFESTÉS ÉS MŰVÉSZI ARCHAIZÁLÁS KODOLÁNYI JÁNOS *POGÁNY TÜZEK* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

L Á N C Z I R É N

1. 1. A harmincas évek elején lezárult Kodolányi János művészi pályájának első nagyobb periódusa, szakít a régi témákkal, újakat keres.¹ A közelmúlt már nem érdekli, a régmúlt felé fordul, s ekkor születnek meg történelmi tárgyú regényei, melyek a XIII. századba vezetik az olvasót. *A vas fia* 1936-ban, a *Boldog Margit* 1937-ben, a *Julianus barát* pedig 1938-ban jelent meg. A regénytrilógia közös tárgya a tatárjárás, s Kodolányi „azt kívánja kifejezni, hogy ha a nemzet vezetői elbuknak is a meghasonlás következményeként, a nép törzse átvészeli a veszedelmet, ha kialakította védő-fenntartó életformáját: a rejtőzködést, s megmenti belső erőforrásait. K. szerint Julianus, Boldog Margit ilyen példamutató, heroikus magyar; egy-egy korszerű eszményképet valósítanak meg életük feláldozása árán, s ekképp eleven szimbólumok is (. . .) Az *Emese álma* című trilógiában még régibb időkbe, tágabb határok közé lépett: a kereszténység és a pogányság, Európa és a nomád magyarság döntő ütközését kívánta bemutatni (*Istének*, 1941; *Holdvilág völgye*, 1942; a 3. könyv – Koppány és Szt. István harca – a háborúban megsemmisült). A két regényben a pogány magyar életforma felelevenítése, plasztikus emberábrázoló, korfestő képessége ragad meg leginkább, az elhithető erő, mely a nagy arányokban mozgatott történet legapróbb részletét is átjárja”.² Fülöp László írja, hogy a két regény *Pogány tüzek* címen vált ismertté a negyvenes évek elején.³

A regény második kiadása 1968-ban jelent meg (Magvető Könyvkiadó).

A *Pogány tüzek* kötetei „csak »félig-meddig« voltak történelmi regények” – írja Csűrös Miklós.⁴ „... az *Istenek* (a *Pogány tüzek* c. történelmi ciklus első kötete) a X. századi magyarság életforma- és világlátásának »időtlen epikája«. Kodolányi Janus-arcú tehetsége itt is egyszerre fordul a múlt és a jelen felé;”⁵ és ahogy a *Boldog békeidők*, ez a regény is „egy zárt kisvilág életképszerű ábrázolásába lopja bele a fenyegető robbanás előérzetét; mindkettő – Németh László kifejezésével – »idillre teremtett környezetben« játszódik, de »a harc szimata és kimenetele itt van a levegőben«”⁶

A Taksony-kori regény hőseiben – írja Csűrös – kortársainkra ismerünk: a XX. század elejének „modern”, a „haladásban” vakon hívó embere fél lábával az évezredes múltban áll.

1. 2. A *Pogány tüzek* tehát töredék, sajnos, nem ismerjük a teljes művet, nem tudjuk, mit sejtet az egész. Ettől függetlenül azonban sok mindent bemutat számunkra a terjedelmes két kötet regényvilága. Történelmünk egyik válságos korszaka tárul elénk a *Pogány tüzek*ben. A merseburgi (933-ban) és az augsburgi (955-ben) vereség után kérdéssé válik, hogy miként alakul népünk sorsa: „képes-e megmaradni a magyarság a keresztény tenger közepén, vagy az lesz a sorsa, amit Csükül táltos jövendölt”.⁷ Kétféle életfelfogás, kétféle eszme találkozik a regényben, és küzdelmük dönti el, fennmaradhat-e a már letelepült magyar nép az új hazában. A nagy vereségek után megváltozott az életforma, Taksony fejedelem a 995-ös vereség hatására beszüntette a nyugati kalandozó hadjáratokat. Taksony fejedelem halála után (970 körül halt meg) fia, Géza lett a fejedelem, őt 973-ban keresztelték meg, de a pogányság elleni harc még sokáig tartott. Maga Géza fejedelem élete végéig áldozott ősi isteneinek is.⁸ „... minden emberi mozdulat mögött egyazon ok munkál: a válság tudatosodása. Ilyen ellentétszövevény lehetett Taksony és Géza kora: a forduló idő, a forduló társadalom, a forduló életformák végleges konfliktusai komorították. A kalandozások keresztény rabszolgákkal lazították fel a pogányságot, s létkérdések lappangtak a hitvilág ütközéseiben. A két nagy vereség nyomán egy életformának alkonyodott be. Megrendítette a pogány hitvilágot, gyepűik mögé kényszerítette a nomádokat, s a nyugalom évei felizzították a pásztorkodók és földművelők feszültségét.”⁹

Kovács Kálmán véleménye szerint a *Pogány tüzek* „mintha elmaradt volna a nagy történelmi epika minőségei mögött. Hiányzik belőle a *Boldog Margit* céltudatos, lélekelemző szenvedélye; hiányzik az a fajta történe-

lemértelmező elszántság, amely a pikareszk lazaságát is képes volt a kor folyamatainak boncolására koncentrálni *A vas fiaiban*".¹⁰

1. 3. A *Pogány tüzek* első kötetének története azzal kezdődik, hogy a „Lád nembéli Bese, a Sas, hetedízigen ismert apák ivadéka, fiak és unokák nagytekintélyű örege” szálláshelyére egy keresztény pap, Kirill atya érkezik. De ekkor már több új vallású volt a szolgák és rabszolgák között. „A szolgaházba benyitván, Bese úr egy sereg nőt, férfiút meggyereket látott a füstösen lobogó csörje fényében, amint a földön térdelve, kezüket összekulcsolva elragadtatott áhítattal imádkoztak egy fából eszkábált félkarnyi jászolka előtt. A jászolban bársonnyal, kalárisgyönggyel szépen felöltöztetett fabáb feküdt.” Ez elképeszti a belépő Bese urat, de megdöbbsent amiatt is, hogy „Csépánt is, a szabadost” is itt találja. Ő mondja az úrnak: „Uram, engedj meg Isten szolgálóinak. A magunk szokása szörént dicsérjük Atyánkat.” A báb pedig, mondja a szabados, „Isten Fiát jelönti, uram”. És Bese úr toleráns: „. . . nem sokat hederített szolgálóira, felőle imádkozhattak, térdepelhettek, énekelhettek, ahogy akartak. Sokféle isten van, szolgáljon ki-ki a magáénak kedve szerint, az Öregisten, a hetvenhetedik égben lakozó Atya úgyis egy.” Vagy mégsem lehet közömbös? „De mi lesz, ha elharapózik az új hit a szabadosok között is? Fölfordul a rend, a békesség, megáll a munka. Az egyik ekkor ünnepel, a másik akkor. Hol ez nem dolgozik, hol az. Hol ez az isten kíván valamit, hol az. Végezetül csak az kell még, hogy a szolgálókból urak legyenek, s akkor aztán parlagon marad a föld, pusztul a barom, nem szűrnek bort a szőlőhelyen . . . Az urakból szolgák lesznek . . .”

De nemcsak a pogány hit rendült meg, másmilyen változások is vannak. Pl. Bese úr felesége, Balsam is, mint már mások is, faházban szeretne lakni, férje két ágyast hoz a házhoz stb. Tehát a konfliktusok sora bontakozik ki, de aztán minden elcsendesül. A szláv pap gyámoltalan ahhoz, hogy nagyobb változásokat hozzon, el is menekül, megnősül, máshol keres lakhelyet magának, nyilvánosan nem is terjeszti az új hitet.

A regénynek sok szereplője van, egy részük Bese úr uralma alatt él, neki dolgozik: ők szabad jobbágyok, rabszolgák, szolgák, van itt kondás, szőlőműves stb. Életükben fontos szerepet játszanak az emberi indulatok, gőg és nagylelkűség, féltékenység és szerelem; dolgoznak, isteneknek áldoznak, olykor-olykor vigadoznak. A regény fő alakja mellett persze más urakról is szó van. Feltűnnek a regényben, majd néhányan el is tűnnek, mint Bese úr is.

A második kötetben Tar Szerénd áll a központban, „s csak beszélgetésekből és néhány jelenetből villan elő ismét a pogányságra leselkedő keresztény kísértet”.¹¹ Szerénd fia, Ojbarsz története képezi a regény egyik szálát: a gyerek álmában megvív a fekete bikával, táltossá kell válnia, tehát nagy feladat vár rá. Ezt ki is mondja Dzsíd, a táltos, akinél tanul: „Kargán lesz a fiad. Hadat gyűjt, s fölemeli Eribülcü sasos kopóját. Kajár nevében bosszúra indul Eribülcü és Lél atyánk haláláért s gyalázatáért.” Ojbarsz megtanulja a táltosok titkait, és bár még gyerek, megismeri a testi szerelmet is. A történet másik szála: Tar Szerénd járja a fennhatósága alá tartozó vidéket, meglátogatja a vagyonos urakat. És így vezet el a regény világa bennünket a közélet, a politika szférájába. Tar Szerénd hadat akar szervezni Géza ellen, hogy harcoljon a teutonok ellen, mert szerinte így lehet leállítani a kereszténység terjedését. „... a béke éveiben valamiféle *akciót* sejtet a somogyi gyűlés, nagy erők összeütközését, de ebből sem lesz semmi. A fejedelmválasztás színpompájába torkollik a záró fejezet, pogány rítusok záporoznak ránk, mítosz és valóság olvad össze egy roppant tabló színes szöttesében.”¹² Tar Szeréndet megölik: „A penge recsegve zuhant a férfi vállpercébe, lehatolt a mélyen lüktető szívig. Hörögve dőlt a test, vetett magán egyet. A tátongó száj kiáltani akart, de sűrű vér szökött ki belőle, s mint a forrás, ráömlött a fehér ünnepi ingre.” Az új kapgán Ojbarsz lett.

S ha nem is a legjobban megkomponált mű a *Pogány tüzek*, „a korfestés és jellemteremtő kedv magasrendű teljesítményre képes”.¹³ Kovács Kálmán azt is hangsúlyozza, hogy a 41–42-ben keletkezett mű „mélyebb jelentésű lehet, hogy a »teutoninvázió« veszélyét, a nemzeti létezés kritikus periódusát ábrázolja Kodolányi. Nyugtalanítóan nehezedik ránk az ország katonai védtelensége, töprengésre készítetnek a belső ellentétek, a lelkek dezorientáltsága. A veszélytudat és a védekezés regényének készülhetett a *Pogány tüzek*, felhívás lehetett, amelyben talán a pogány lángokra feledkezés is túlmutathatott önmagán. A készülődésnek az a típusa lehetett, amely a múlt-tudat építésével igyekezett edzeni a jelent nagyobb megpróbáltatásokra”.¹⁴

Ezt Kovács Kálmán 1969-ben írta, de fenti gondolata a regényről ma is, számunkra is érvényes lehet. És természetesen magunk is sok mindent kiolvashatunk Kodolányinak e kevéssé ismert alkotásából.

1. 4. A *Pogány tüzek* korfestő ereje – mint több irodalomtörténész megjegyezte – valóban a mű egyik erényeként említhető. Megelevenedik előttünk a pogány világ, a pogány hitvilág, élvezhetjük a rítusok leírását, a hétköznapi élet, a munkafolyamatok rajzát. Vagyis mindennek re-

konstruált változatát. A saját leleményei mellett az író gazdag ismeret-anyagra is támaszkodott, és meggyőzően bizonyította, hogy jó ismerője mind a pogány mitológiának, mind az összehasonlító néprajznak, és az is kitűnik a regényből, hogy a Kárpát-medencébe letelepedett magyarság életformája sem ismeretlen számára. Csűrös Miklós írja, hogy „Kodolányi már a húszas évek elején, Csikesz Sándor vezetésével elmélyülten tanulmányozta a Bibliát, a vallástörténetet, az ókori keletről szóló irodalmat. A *Szép Zsuzskától A vas fia*ig és *Pogány tüzek*ig egy sor fontos műve tanúskodik a samanizmussal kapcsolatos tudós alaposágú ismereteiről; a *Boldog Margit*ban pedig a ferences mozgalom nyomán fellendülő középkori magyar misztika mély megértése-átélése tükröződik”¹⁵

Ha a fentiekben említett megállapításokat szem előtt tartjuk, azt ti., hogy a mű csak félig-meddig történelmi regény, melyben az író saját leleményeit is felhasználja, akkor is el kell fogadnunk a szöveg világát, tehát akkor is, ha jórészt fikcióról van szó, mert a „fikció vonzereje” bezár bennünket ebbe a világba, és a világ határai „arra készítetnek bennünket, hogy vegyük komolyan ezt a világot”¹⁶. Ha azonban nemcsak félig-meddig volna történelmi regény, akkor másként kellene megítélnünk. Ismét Ecóra hivatkozhatunk: „Ám a történelmi regény egyik alapvető fikciószabálya, hogy bármennyire képzelt személy szerepeljen is benne, minden egyéb többé vagy kevésbé meg kell hogy feleljen annak, ami az illető kor való világában történt.”¹⁷ Mivel a regény részben fikció, ismét Eco szavaival élve, az olvasónak be kell tartania a játékszabályokat, „hallgatólagosan el kell fogadnia egy fikciós egyezményt . . . Az olvasónak tudnia kell, hogy amit elbeszélnek, az képzeletbeli történet, de azért még nem szabad azt hinnie, hogy az író hazugságokat mesél . . . Mi pedig elfogadjuk a fikció egyezményét, és *úgy teszünk*, mintha az elbeszélte események valóban megtörténtek volna”¹⁸ (eredeti kiemelés).

A *Pogány tüzek* története fikció, de a történet idejéhez viszonyítva a még régebbi események és személyek valóságosak (a személyek, ha máshol nem, a mondavilágban), és a regényben levő kijelentések nemcsak „az adott történet lehetséges világának keretein belül igazak”.¹⁹ Ez pedig arra vall, hogy Kodolányi valóban sokat tudott arról, miként élhettek a magyarok a X. században.

2. Kodolányi több leírásában mutatja be szereplőinek öltözetét, a hozzá tartozó díszeket. „A vörös hajnali napfény pirosra festette [Bese úr] őszülő haját, megcsillogtatta hajfonataiba sodort gyöngyfüzereit,

széles mellén fémesen csillogott, s szinte vakítóan vetődött vissza kék gatyája bő redőiről” (I/5.). „A sátor ajtajában Balsam várta gazdagon hímzett, bokáig érő sötétzöld, bő szoknyában, aransárga bekecsben, csúcsos, gyöngyös sögkelével a fején, sárga, pirossal hímzett bocskorban. Vastag ujjain gyűrűk csillogtak, közöttük az a kristálygyűrű is, melybe ha belenézett, mindent meglátott, ami a nemzetségben történik” (I/142–43.). „Úr kell neki [Játéknak], kösöntyű, karperec, boglár, selyem és brokát” (I/137.). Halmudi „szakadt bocskort, kék gatyát, bőrzekét s birkabőr süveget viselt, tüsszőjéről egy csomó rováspálcika csüngött rézkarikából” (I/95.). És érdemes idéznünk azt a részt is, melyből kiderül, mi minden volt a vásáron: „Itt lovakra alkudoztak csúcsos süvegű, nagybajuszú, hallgatag férfiak. (. . .) . . . volt posztó és gyönyörűen szótt vászon, volt gyékénybocskor, bőrbocskor meg csizma, volt kucsma, kalpag, bunda, bekecs, ködmön, volt *keüs, csekmen, bilbeo, takki* és *börk*, volt bársonyból szabott nehéz, gazdag *szükmen, tomdir*, hófehér lenge *szilek*, díszes *csalma* és *maszma*, volt hímzett borvörös, égszínkék *töslük* és hosszú ujjú dzilán, habkönnyű vékony, majdnem átlátszó *bükendzsik*, arannyal díszített, minden nőt lázba ejtő *puta* és eső ellen védő *palasz*” (I/396.). A kiemelések eredetiek, de ezek a szavak számunkra ismeretlenek, de ha jó olvasók vagyunk, el kell hinnünk, hogy mindez kapható volt egy X. századi vásáron. De hogy mit neveznek meg a nevek, pontosan nem tudhatja még a mintaolvasó sem. Bár néha segít bennünket az elbeszélő, és egyet-mást megtudhatunk a számunkra ismeretlen ruhadarabokról: „Megigazította *töslükjét*, melynek aranyos hímzése kiragyogott a bekecs nyílása közül” (I/186.). „Kivéve a bárány lába előtt heverő két kardot, szarvakkal díszített *börkje*, csúcsos süvege fölé emelte . . .” (I/203.). „Bese úr megoldotta övét, letolta bocskorát, s könnyű, puha lenvászon *külmekjében* végigfeküdt a medvebőrön” (I/223.). „Dacosan lebiggyesztette két ajkát, igazgatta a fején a *szileket*, összehúzta keblén a piros *töslük* zsinórját, s megkötötte” (I/323.). „Megállt a lépcsőn, hátratólta a csúcsos *palaszt* . . .” (I/383.). A kiemelések itt is eredetiek.

Eleink sátorban laktak, Kodolányi egyik leírása a sátor készítéséről szól: „Az egyik sátor még el sem készült, s a lányok meg a szolgálók már a másik falait is fölállították, a görbe szarufákat beleszorították a koszorúfa lyukaiba, helyzetették az ajtófélfát, s nyomban a csergék fölrakásához láttak. Mire leszállt az este, mind a két sátor készen, puha selymes szőnyegekkel fészek módjára kibéelve, a rácsfalakra akasztott kendőkkel földészítve várta lakóit. Fekete tüzet hozott cserépszilkében,

a sátor közepére helyezett kerek, lapos kőre tette, megfújogatta, vékony gallyal táplálta” (I/183.). És megtudjuk, hogy volt úrisátor és szolgálház meg veremház is, és asszonyház, külön fürdősátor, hogy a sátor része az ajtónemez, hogy a satornak bőrteteje van. „Az asszonyház a nagy sátorától mintegy húszlépésnyire állott. Ugyancsak sátor, de valamivel kisebb az úri satornál s világosabb, szebb csergével borítva. A koszorúfa nyílásán kéken csavargózott a füst” (I/12.). De Balsam faházat akar építtetni: minden reggel az volt az első szava, mikor kezdik építeni. Ő adott utasítást, milyen legyen az épület: „Hány öl hosszú, hágy öl széles legyen, milyen oszlopok tartsák, hogyan faragják a gerendákat, hogy csinálják az ablakokat, az egészet pedig faragott kövekre rakják, belül polyvás agyaggal simára verjék, nagyobb, szebb legyen, mint Türje úré. S már itt az ősz, nemsokára beköszönt az őszi sör ünnepe . . .” (I/14.).

Az étkezési szokásoknak és a konyhai felszerelésnek is szemléletes képét adja az író: „Jó zsíros húsoskását főztek az asszonyok, s erős óbort készítettek egy kancsóba . . .” (I/29–30.); „Játék belépett az evőszékkel, Gürü kenyérrel, sajttal, szőlővel, almával és egy kancsó savanyú tejjel” (I/143.); „Országszerte tudták, hogy a kapgán roppantul kedveli a borsos *asiklu ve kids*-et, így aztán, ha tartományában utazott, mindenütt ezzel vendégelték. Csömörig kínálgatták mézben főtt körtével, meggyel, erdei szederrel, áfonyával meg mézes csemegével is” (II/224.); „Na, most ehetnek lóhúst, *karabagrimot* vagy mi a fenét, még a nevüket sem tudják” (I/152.); „A karcsú, fekete szolgáló *karabaglint* s tejbe aprított kölest: *tarikot* tett az evőszékre nehéz, vert aranytálon” (I/398.) – (eredeti kiemelések).

Bese úr a Balaton környékét uralta, és „szőlői voltak Lábdiában. Első útja minden reggel odavezetett. Szeretett gyönyörködni a sűrű szőlőbokrokban, az aranylő fürtökben . . .” (I/17.). És bár Kovács Károly azt írja a már többször említett írásában, hogy ebben a korban a szőlőművelés ritka lehetett, a szavak mást mutatnak, mert mind a bor, mind a szőlő szavunk török eredetű, és korai adatok vannak mindkettőről. A szüret leírása mindenestre a regény szép része, merész életkép, mondja róla az említett szerző: „Minden olyan szép s vidám volt, Bese úr fiatalos képpel nézte. A Nap melegen süttött, pirosan s kéken ragyogtak a szőlőlevelek, aranyosan s vörösén az érett fürtök. Az asszonyok fehér kendői, szoknyái, a lányok szőke, barna feje, gömbölyded lábikrái villogtak a fényben. Sárga s rozsdabarna erdők göndörödtek a csúcsos hegyeken, néhol a mezítelen sziklaoszlopok úgy bújtak ki belőlük, mint lábszárak az ingből. Gömbölyded kis pucér felhők heverték az égen

hangtalan nevetéssel. A tőkék között valamelyik nő hangosan sikított. Harsány férfikacagás felelt rá. Utána ismét fölzendült a dal:

Szödd a szőlőt, szép mönyecske,
Tödd kosárba, kisleány . . .

Bese úr nevetett. Biccentett Szerető felé: – Tombolj, leányom, hadd csurogjon a leve! (. . .) Most Játék szállt a kádba. Jól fölötötte ő is a szoknyáját, barna lábát, fehér combját megmosta egy tekenőben, tapsolt, nekifutott, fölugrott a kád szélére, s ügyesen behuppant. S olyan sebesen járta, úgy forgolódott, ficánkodott, úgy kapkodta fürge lábát, miközben kezével a halántékát fogta, hogy vadul röpködő vastag, barna hajfonatai a szemébe ne csapjanak, mintha tüzet nyelt volna . . .” (I/127.).

A hétköznapok bemutatását is érdemes megemlítenünk, mert itt is a szavaknak van korfestő erejük: „. . . az udvarosok ellátták a felügyelet dolgát, a parasztok dolgoztak. Időről időre behordták a gabonát, szénát, árpát, komlót, a vágni való állatot, a méhészek a mézet, a halászok a halat, a pákászok a csíkot, rákot, gyékényböngyöt, télen a nádat, a kanászok a malacot, szalonnát, sódart, a gulyások a sajtot, túró, a lovászok a kancatejet, igáslovat, fiatal csikót . . .” (I/25.).

A hitvilággal, a szokások egész sorával is megismerkedhetünk. Megtudjuk, hogy pl. rossz jel, ha a „béka vertyegett”, de jó jel, amikor a pók ereszkedett le a sátor szarufájáról (I/23.); az áldott állapotban levő Csillagot tanácsokkal látják el: kenje meg mellét vajjal, hogy ki ne sebesedjék; ne hagyja magára a csecsemőt, mert a vadlány ellopja hangját, nyelvét; ha vézna lesz a gyerek, fürdesse diólevél főzetében. „Varjat, baglyot ne tőrjön a ház körül, hiszen tudja, hogy ezek Kuj fejedelem madarai”, ezeket el kell zavarni, de nem szabad őket megölni, mert „Kuj fejedelem megbosszulja” (II/327.). És olvashatunk a regényben a Világügyelőről, a Világvigyázó férfiről, ez „nyilván a vogul hitvilágból való motívum”,²⁰ meg van egy motívum, mely ismert a dél-dunántúli mese- és mondavilágban is: a Hétszűnyű Kaponyányi Monyók. „Ha most előbújna Hétszűnyű Kaponyányi Monyók, táncra perdülne vele. Hogy lengne hosszú, fehér szakála a kisistennek” (I/168.). Apsa, a táltos is mesélt róla: „És szólott az alsó világról, ahová lyukon lehet leszállni egy rengeteg kellős közepén, s odalent Menkük, elátkozott vén banyák, kővé vált fejedelmek és gyönyörű lányok laknak, s ott uralkodik Hétszűnyű Kaponyányi Monyók” (I/231.).

Pogány szokások szerint Eribülsü lelkének áldoznak, Bülsü bálványánál „megölt ló fehérre tisztogatott koponyája” található (I/213.). A „táltosok ruhája, eszközei, viselkedése, révülése ugyanolyan, mint a

jakut, karagassz vagy a szojot sámánoké. A híres dob bőrfelületének rajzai is a mitikus világmagyarázat jelképei, csak fémkarikák vagy színes kavicsok helyett Kodolányinál békát tesznek a bőrre . . . A *kalim* vagy a küszöbkultusz szintén ismert szokás a primitív-nomád népeknél . . . a pogány szellemvilág hierarchiája is ismerte a főisten fogalmát. Neveztek öregistennek is, Tengrinek is, Ukkonnak is. Ám az a lényeg, hogy implicite adva van itt az egyistenhívés lehetősége. Fontos kapocs *Küldis akszin*, hiszen a keresztyén *Boldogasszony-kultusz* tapadhat hozzá”.²¹ (Eredeti kiemelés.)

A pogány világban játszanak is az emberek, „találós kérdéseket dobálgatnak egymásnak . . . »Egy likon bé, kettőn ki, s amikor bent van, akkor vagyon kint, mi az?« – kérdi Kücsid . . . »Gatya!« – kiáltja a fiatal Mogd harsányan. S nevetnek” (I/354.). Az urak kedvelt játéka az asik, melyet báránylapockákkal játszottak (II/377–78.).

A X. század hangulatát idézik a kor politikai eseményeiről, valamint a történelmi múlttól szóló részek is. Történelmünk hőseit és gyászos eseményeit sokszor emlegetik a szereplők is, és az elbeszélő részekben is gyakran van rájuk utalás. Pl. „Legelőbb is meg kell várunk, míg Gyécs úr meghív Atil városába, hogy tanácskozzunk. Ha Toksuny úr átadja neki a fejedelmi kardot, ez nem történhetik tanácskozás nélkül . . . Választhatunk rátermett kánokat is, olyanokat, akik méltók legyenek Eribülsü, Lél, Edü, Botond vagy Árpád kagán emlékéhez. Új sereget állíthatunk, s alkalmas időben rámehetünk a vén Ottóra . . . Vissza lehetne fizetni az augsburgi gyalázatot” (I/286.). „Türje úr igen jó családból származott. Hét őse közül egy Álmucs fejedelem kedves híve volt, egy másik pedig elveszett a besenyőkkel vívott harcban. Ugyancsak egyik őse hősködött a dunai bolgárok földjén is a rúmiak ellen, majd teuton földön járt követségben, s része volt a morvák elleni szövetség megkötésében. Apja Lél úr seregében pusztult el Merseburgnál” (I/178–79.).

Arra is van több megjegyzés a regényben, hogy a magyarokkal együtt más népek is éltek: vannak itt szlávok, türkök, besenyők, kazárok is, és volt olyan alkalom, amikor „türk meg magyar dalok keveredtek össze az egyre forróbb levegőben . . .

Khora kirzene

Khora korgaba szira barasz,

Khirle kirzene

Khirle korgaba szira barasz!” (I/243.)

És a nyelvek keverednek is: „Mind magyariek voltak, mind egyetértettek abban, hogy ezen a földön csak magyariek uralkodhatnak, de

hogyan? Ebben már nem vallottak egy véleményt. Harsogó vitatkozásuk betöltötte a környéket. Kozárul beszéltek, de sűrűn vegyítettek közé magyeri szavakat, főképpen szidalmakat” (II/387.).

3. 1. Az archaizálás (nyelvi régiesítés) a stílusárnyalás egyik eszköze. Az archaizmusnak (régieségnek) különleges értéke van. Olyan kifejezőeszköz, „amely a kérdéses korban csupán vagy túlnyomólag meghatározott céllal, éppen régies színe miatt használatos” – írja Tompa József.²² Majd a továbbiakban így folytatja: „A művészi stílusban mindig régies hatású lehet minden bármikor élő zölég – vagy legalább az alkotás idején – egészen vagy jórészt elavult, a természetes használatban már nem vagy alig-alig élő hangtani, szókészleti, továbbá alak- és mondattani eszköz, ha a szerző éppen saját ságánál fogva alkalmazzá stílusinformációinak kifejezésére”²³ (eredeti kiemelés). Nyelvünkben sok olyan szó és nyelvtani szerkezet volt és van, mely – mivel ma már nem (vagy nem mindenütt) használatos –, alkalmas eszköze lehet művészi árnyalatok kifejezésére. Az archaizmusokat alkalmazó íróknak jól kell ismernie annak a kornak a nyelvét, amelyben művének története játszódik, mert „bármely időben elavult kifejezőeszközöket kelt is életre a szerző egy meghatározott múltbeli világot, neki az archaizmusokat valamiképp az alkotás korának nyelvi szinkroniájába kell átemelnie”²⁴ (eredeti kiemelés).

Minél régebbi korba megy vissza az író, annál nehezebb a régiesítés. Kodolányinak sem volt könnyű dolga, mert a X. századi magyar nyelvről nincs sok hiteles adatunk.

3. 2. A *Pogány tüzek*ben, mint a XIII. századot bemutató történelmi regényeiben is, a *réginek* és a *népinek* az azonosítását látjuk. A *Pogány tüzek* olvasójának azonnal feltűnnek az ö-ző nyelvjárási alakok, továbbá szembetűnik, hogy a Kodolányi rekonstruálta nyelv zártabban hangzik, mint a mai nyelv, de vannak nyíltabb magánhangzós szóalakok is a regényben, elbeszélő múltat is használ, ma már furcsának ható képzőkkel él, és felismerünk jó néhány szláv jövevényszót is (ezek „szlávok” alakúak, még nem „idomultak” nyelvünkhöz). És mint a fentebb idézett részekben láthatjuk, sok, számunkra ismeretlen szó is található a regényben.

A régiességek (és álrégiességek) a párbeszédés részekben vannak, tehát Kodolányi csak szereplőit beszélteti a „régii” nyelven, és ez mindenképpen dicséretre méltó. Az elbeszélő részekben csak elvétve vannak archaizmusok.

Kodolányi archaizálásának bemutatása előtt lássunk néhány példát a *Pogány tüzek* párbeszédese részeiből:

„– Örvendözünk, uram, mindnyájan.

– Osztán mit akar az pap?

– Megmondá, uram, hogy valakik pagányok ez helyön, az igaz útra s Jézus urunk vízére vezérli űköt.

– Engöm es, hé?

– Nyilván tégöd es, uram.

Bese úr kevélyen mosolygott.

– Valék én má Nyugoton es, azhol annyi a krösztýén egyház, mint ett a szőlőtúke. Annyi a kreszt, mint ett a karó. Annyi a füstölő, mint ett a szőlőfürt. Valék Keletön es, rúmi földön, ott meg annyi a palástos pap, mint ett a bukor. Annyi az arany egyházi edény, mint ett a kúdarab. Bülcsü urat es vízbe meríték. S én mégsem levék krösztýén” (I/18.).

„– Isten éltessön, uram, sokáig.

– Kettőt veszök.

– Adjon nekik Ukkon bő gyermekáldást.

– Te lányaidat. Játékot meg Szeretőt.

– Ó, uram – hajlongott Szereda. – Ránk tekénte az Nap!

– Ott lakoznak majd – mutatott Balsam sátrára. – Mond meg nékiek. Te kedég – fordult Csépánhoz – ügyelj, hogy mindönük meglegyön. S ki-ki második s harmadik feleségömnek tekéntse űket” (I/147.).

Kodolányi utal arra is, hogy ez a nyelv nem olyan, mint amilyen korábban volt. Bese úr „legszívesebben azon a régi, kemény nyelven beszélt volna ma is, amin apái, de hát ki értené ma már azt a nyelvet a fiatalok közül?” (I/13–4.).

Ö-ző alakok a regényben: sömmi, sönki, mönnek, töhettök, löhet, öhetnék, röggel, szörént, szöröncsétlen, mönyecske, kögyetlen, vödd; embör, Péntök, szégyön, fejedelöm; kényös, jelönti, segödelme, terömtévé, érdömiért, derökam, gerönda, gyermeköt, hiszöm; nyelvön, helyön, rendöt, népöt, kettödöt, űköt, vermöt, érzöm, menjön, szántson-vessön, megnézöm; veteködhetik, mívelködnél, kresztölködének, emböremléközet stb.

Zárt magánhangzós alakok: ű, űköt, űnagysága, bűr, kúdarab, túle; bülcs, bülcsesség, sütét, ürdüng; gondol, ulyan, hun, táltus, bukor, bár-suny, menyasszun; íjjel-nappal, szegín, ítel, szeríncsítlen, bíkín, felesíg; hitit, emberit stb.

Nyílt magánhangzós alakok: velág, másvelág, kénjában, kémél, sért (sírt), megszóledül, tekéntsed, kénozd, ordét, ett (itt), mennél (minél) stb.

Labiális magánhangzós alakok: mü, münk, tük (ti), ügön-ügön, küsed, kücsit-nagyon, ügün, dücsősége, üdő, üsmerik; csiripol; rendülé (rende-lé) stb.

Illabiális magánhangzós alakok: mível, földmívelő, izen, iget (üget), feredőház; tebbet, geder stb.

Diftongusos alakok: jaó, saó, szaó, szeép, Jeézus.

L nélküli alakok: bódog, Bódogakszin, bódogtalan, dógodra, vónál, erkőcsös, föld stb.

Hasonulás nélküli szavak: házval, zsírval, lányaidval, ékszerszámokkal.

A hiátus megmarad a magánhangzók között: küet, küetség, réülsz.

A vonatkozó névmások alakjai: azmi, azki, azkik, azhol.

A *be* és *bele* igekötők hosszú magánhangzósak: béhinti, béüle, béjutni, béjárék, belévoncsolni stb.

Van a regényben affrikálódott és anélküli mássalhangzó is: gyütt, jüttment.

Van, ahol nincs dezaffrikálódás: gyisznó, térgy.

A régiesség hangulatát keltő képzett szavak: fütözni, tanogat, futosgált, megrészegszik; gyógyejt, fordejt, tanejt, szabadejt, vezejt; számadoltatás, gyönyörvetős, kicsinység (kicsit), küesség (kissé).

Rövidített szóalakok: valamék (valamelyik), tám (talám = talán).

Az esetragok: -bul, -bül, -tul, -tül, -rul, -rül, a mai -nak helyett az eredeti -nek található a *világnek* szóalakban.

Kodolányi az igeragozásban sokszor a hosszabb alakot részesíti előnyben: állasz, szólottál, szólani, de van rövidebb alak is: elfuttam; archaikus a visesz, leszesz igealak is.

Az elbeszélő múlt gyakori a befejezett múlt mellett: érkoze, beüle, üte szállást, mondá, befödé, látám, kimenék, megnézém, kapánk, elválánk. Van folyamatos múlt idejű igealak a regényben, mely a múltban befejezetlen vagy rendszeresen ismétlődő cselekvést fejezi ki: szürok vala, alétja vala.

Ugyancsak régies hangulatot keltenek a következő szavak: műte (mióta), puzdra (tegez, nyíltok), idnap (ünnep), ravasz (róka jelentésben), singnyi szakáll (a sing német eredetű szó, hosszmérték neve, a XIV. századból van rá adatunk), turgul madár (turul), abajgat, arculat (arc), bihal (bivaly), szokmány, kalánszömű, lányecska, akszin, dambora (tambura), pénza (péNZ), jonkább (inkább), jobadzi (jobbágy), hódnap (hónap), nyevolya (nyavalya), sögkele, szabados, bacsa (tiszántúli tájszó, számadó juhászt jelent), dacs (darázs), jorgalmatos, tőtikélő, uruszág, szuárvány, fiódum, térdi kalácsa stb.; a tisztség- és méltóságnevek: kán,

kagán (csakán), horka, kende, folnagy, száznagy, ezernagy; a szláv jövővényyszavak: kreszt, kresztyén, miloszt, krácsun, proszt, szluga, pagán (a szlávból vettük át, de a latinból ered). Szláv szó is van a regényben: a pomiluj például („Jaj, jaj, Isten bulcsássa meg büneinket! Jézus, segélj! Mária, Boldogakszin, könyörülj rajtunk! *Pomiluj, pomiluj!*” (I/312.), eredeti kiemelés).

3. 3. Kodolányi nyelvének forrása a népnyelv és a régi nyelv, de vannak saját „találmányai” is. Abban a korban, ahova a *Pogány tüzek* vezet vissza bennünket az író, még nem alakultak ki a nyelvjárástípusok, de egy-egy törzsre jellemző lehetett nyelve/nyelvjárása. A Balaton környéke azonban nem ö-ző nyelvjárású, igaz, van a mai dunántúli nyelvjárásnak egy kis része (az északnyugati részen), amelyre jellemző az ö-zés. Kodolányi ö-zése inkább az ormánságira emlékeztet, s ez nem véletlen. A korábban írott *Sötétség* vagy a *Szép Zsuzska* című elbeszéléseinek az Ormánság parasztságának rettenetes állapota volt az ihletője, és ezekben a műveiben (is) az ormánsági tájszólás sajátosságait, az ö-zést használta fel, és diftongusokat is alkalmazott. A *Süllyedő világban* pedig elragadtatással ír az ormánsági tájszólásról: „. . . gyönyörködöm találó kifejezéseikben, különös szavaikban, eddig sohasem sejtett nyelvünk szépségében. Olyan lágy, olyan zenei és édes ez a nyelv, hogy még az apám tiszta, szabatos magyarságát is szegényesnek érzem mellette.”²⁵ A *Pogány tüzek*ben azonban jócskán vannak eltérések ettől a nyelvjárástól.

De ennél fontosabb az a tény, hogy az ómagyar kor elején a magyar magánhangzórendszerből hiányzik az ö hang! S ekkor még nincs *dzs* hangunk sem (a regényben viszont jobadzsik vannak, és az egyik táltost Dzsídnak hívják!), viszont volt egy *dzsj*-féle hangunk. A korai magyar mássalhangzók közül hiányzik a *c*, *zs*, *dz*, *v* és kétes a *ty* megléte (de ezeket a hangokat nem lehet mellőzni, ezt nem is kérhetjük számon az írótól).

Az Ormánság sok ősi szóalakot őriz, ezek közül a regényben többek között a következők találhatók meg: műte (mióta), hutyon (Kodolányinál: hutyán vagy hutyun), ű, űk, főd, dógozik, kokas, gyükér, üsmer, üdő (de ezek más nyelvjárásokban is megvannak). Nincs viszont az Ormánságban *szuvárvány* (de van a XVI. század nyelvében), gondol, nyevolya, ordét (a XV. századból van ordeit szavunk), ulyan, kémél, teként, sükerült (a régi nyelvben az i-s alak a korábbi, az ü-sre a XVIII. századból van adatunk) stb.²⁶

A régi magyar nyelv szavai közül való pl. az angyal, sér, bársuny (régén *n*-nel), bulcsát (bocsát), volt bülcs szavunk, lehetett tehát bülcsesség is (?), félszer, bin (bün), uruszág, ürdüng, mível, bihal (ez nyelvjárási

szinten maradt). A mai *is* helyett *es* szavunk volt, a *mü* (mi) hosszú magánhangzós volt (miü > mű vagy mí), és volt *szernyű* alakú szavunk, a *magyar* egyik alakváltozata – Bárczi Géza szerint – a *magyer*.²⁷ Boszurkán alakú azonban nem volt a boszorkány (de a votjákban a második magánhangzó valóban *u*), a *pedig* régi alakja a *kedig* volt, ahogy Kodolányi is használta, és van adatunk arra is, hogy volt *jonkább* szavunk (inkább) – a Huszita bibliában is megvan, az *édes* helyett *ézös*-t használ Kodolányi (az Ómagyar Mária-siralom módján). Régi szóalak a *menyasszun* (XVIII. századi adat), az *íjjel* (XV. századi adat van róla), és volt *szüv* (szív) alakú szavunk is, meg kénoz is (de *ë*-vel). Az *asszony* szavunk alán jövevényszó, eredetileg fejedelemasszonyt, királynét jelentett, és a Halotti beszéd olvasata szerint *achszin*, és nem *akszin*. A szó eredeti jelentését azonban jól ismerte Kodolányi. A X. századinál későbbi szóalak a *tindér*, a már említett *nyevolya*, a *környös-környül* stb. A *csalma* pl. 1718 óta ismeretes nyelvünkben. A *gyön* szóalak is későbbi, mint a *jön*, mert affrikálódás csak a XVI. században következik be.²⁸

3. 4. Kodolányi tehát válogat a tájnyelvi és régies hangtani és szókészleti eszközökből, „helyenként nem is okvetlenül egy rendszerre jellemző elemekből kombinálva össze a végső stíluseffektust” – írja Tompa József.²⁹ A szavak hangalakja nem mindig tudományos forrás értékű, régiesítése „nyelvtörténeti szempontból téves vagy túlzó”.³⁰

Kodolányi teljes nyelvi rekonstrukcióra törekedett a XIII. századot bemutató regényeiben is. Ezekben is megtalálhatjuk azoknak a szavaknak egy részét, melyek előfordulnak a *Pogány tüzek*ben is: ilyenek például az *ézes*, a *fiod*, a *miloszt*, az *akszin*. A *vas fia*iban olvashatjuk, hogy „az asszonyt ők akszinnak mondják” (I/241.). A *Pogány tüzek*ben pedig ez áll: Bese úr „túlzott tisztelettel, szinte hízelgéssel nevezte Balsamot *akszinnak* – asszonymak –, noha nem fejedelmi személy. De már másfelé is ez volt a szokás, a szállások urainak házában mindenfelé asszonymak szólongatták az úrnőt” (I/16.). Kodolányi tehát azt is tudta, hogy miként változott e szavunk jelentése.

Mert Kodolányi készült, tanult. 1942 februárjában ezt írta: „... ne hívjatok. Hagyjatok magamra. Lássátok, nagy fába vágtam a fejszemet: hatkötetes történelmi regényen dolgozom. Ismernem kell az ezer évvel ezelőtt élt élet minden ága-bogát. Ismernem kell a vogul istenidéző énekeket és a csuvasz áldozati imádságokat. Tudnom kell, milyen volt az eke, a lakóház, a sátor, mely lófajtákat, szarvasmarhákat, juhokat tenyésztettek, hogyan főzték az ételt, s miként házasodtak. Tisztában kell lennem az ország akkori földrajzi viszonyaival, a vadakkal és halak-

kal, a fegyverekkel és a hadi taktikával. Benne kell élnem egy világban úgy, mintha a fülemmel hallanám, szememmel látnám, kezemmel érinteném.”³¹ És a régi nyelvet is tanulmányozta, mert a nyelv felfogása szerint „a nemzeti kultúrát, a népi egyéniséget jelöli meg, ezért tartotta oly fontosnak, hogy regényalakjainak nyelve a magyar középkor vagy éppen a Volga menti előmagyarok gondolkodását és beszédmódját idézze fel”.³² Németh László írta 1941-ben a középkori regényekkel kapcsolatban, hogy „ahol adat van: az autodidakta tudja; ahol nincs adat: a költő kitalálja”.³³

3. 5. Kodolányi történelmi regényeinek archaizálására felfigyeltek a nyelvészek. A *Julianus barát* archaizáló nyelvhasználata ellen emelte fel szavát a korszak tekintélyes nyelvtudósa, Mészöly Gedeon. 1941-ben két közleményben bírálta Kodolányit, az egyik cikkének címe *Régieskedhetnemség*, a másiké: *Kodolányi János olyat mond, ami nincs*. Többek között ezt írja a nyelvtudós: „Ő nem csupán nyelvtörténeti fejtegetéseiben botladozik, ő *szépírónak* is vétkezik a magyar nyelv, a szép stílus ellen . . . ízléstelenül összekever bár valóságos, de ma már furcsaság ómagyar szavakkal soha nem is volt álrégiességeket és nyelvjárási gyártmányokat és újszerű germanizmusokat és pesti aszfalton díszlő stílusvirágokat.”³⁴ Bárcki Géza is elmarasztalja az író: „Tudjuk, milyen bántó Kodolányi egyes munkáiban a régieskedés, persze ez méghozzá teljesen hamis, az átlagolvasó számára csak fárasztó, a nyelvész számára bosszantó és illúziórontó.”³⁵ Tompa József is hasonlóan vélekedik: „Kodolányi is melléfogott némelyik említett esetben a maga merész régiesítése során.”³⁶

A koholt nyelvi elemeket felhasználva Bárány Tamás irodalmi karikatúragyűjteményében Kodolányiról is torzképet alkot. Tompa József idéz ebből, pl. a következőket: „Ketu keritu elmengyen átal sátorunak figgenyin, is szaólétsa Unguzut, oz Tengri istenös tátosátut!” „Oz jaónak szerivel kajátom Tengri üsten röttönötösu átkát fejedre, dzsíkó uru, hahogy nem oz Tengri türvinye szerintu veszs akszint mogudhu”³⁷ stb. stb.

4. A goromba támadásokat nem hagyhatta szó nélkül Kodolányi, a kialakult vita csúnya hangneme sem eshetett jól neki. Hogy mi volt a célja az archaizálással, az illúziókeltésnek eme módjával, neki magának kellett megmagyaráznia: „A szerző célja és szándéka csupán az volt, hogy éreztesse az olvasóval az idő távolságát, dimenzióit, gyűrűzéseit. Hogy ne csak egy letűnt kor archeológiai, néprajzi, földrajzi stb. eszközökkel való rekonstruálását lássa, a terekét, ahová az embereket állíthatja, hanem az idő távolságait, rétegződéseit is, amikben az emberek

éltek. Nem nyelvészetileg pontos és tévedhetetlen rekonstrukciót akartam tehát végbevinni, hanem művészi eszközökkel illúziót elővarázsolni, mintha az ábrázolt emberek s az elmondott események valamikor a XIII. században szerepelnének.”³⁸ Amikor *A vas fia* 1961-ben ismét megjelent, Kodolányi utószót fűzött hozzá, s ezt írta: „A nyelvtudomány lombikjából elővett nyelvvel az író semmit sem kezdhet. Ez csupán holmi naturalizmus. Művészi illúziót azonban nem kelt. Kérek tehát mindenkit, ne folytassa a nyelvészeti bolhászkodást (. . .) Nem nyelvészetileg pontos és tévedhetetlen rekonstrukciót akartam végbevinni, hanem művészi eszközökkel illúziót elővarázsolni . . . , a tér koordinátái mellé az idő koordinátáit, hogy világuk teljes kerek világ legyen, s az ábrázolt élet halhatatlan.”³⁹

5. Kodolányi névadásáról külön kell szólnunk, mert névadását igazán nem érheti elmarasztaló bírálat. A *Pogány tüzekben* előforduló nevek jó része megtalálható Kálmán Bélának *A nevek világa* című könyvében (is).

Régi neveink egyeleműek és kezdetben motiváltak voltak. Kodolányi néhány esetben meg is adja a motivációt: a Csimasz női név, a nő kis vakarcs volt, csúnya és sovány, „ezért nevezték el Csimasznak”; Kara „feketébb Bösnél, ezért nevezték Karának”; Csillag „tulajdonságát jelentette: szeretett tiszta éjszakákon kóborolni”; Gomba „tömzsi gyerek-lány” volt; „– Nyulacsának neveznek. A név illik is reá, mert olyan lábszára van, mint a nyúlnak”.

A regényben magyar és nem magyar eredetű nevek egyaránt vannak.

Kazár eredetű nevek: Bese, a Sas (Kálmán Bélánál kánya), Barsz, a Párduc, Altin, az Aranyos, Bulán, a Bölény (a török totemisztikus névadásban nagy szerepük volt a ragadozó madaraknak és egyéb állatoknak).

A szláv keresztény rabszolgák: Szereda, Péntök, Szombat, és nem véletlenül, mert a napokat jelentő köznevek szláv eredetűek.

Hiteles név a Melegdi is (a veszprémvölgyi apácák alapítólevelében is megtalálható – 997 előtti adat).

És persze a többi név is beleillik a kor névadási rendszerébe.

Óvó nevek: Nemvaló, Nemvagy, Mavagy, Névtelen.

Bóknévek női névként: Gyöngy, Balsam, Virág, Kedves, Ojcs, a Holdacska, Szerető, Örömes.

Testalkatra vonatkozik: Kücsid, Kücsüm.

Állatnév: Arslán (oroszlán), Farkas, Hölgy, a Menyét, Karvaly.

Növénnyel kapcsolatos: Mogd, Árpád, Gomba.

Méltóságnevekből alakult személynevek: Bős (vagy török eredetű, vagy eredeti magyar szó, jelentése: gazdag), Gyécse (ebből lett hibás olvasással a Géza nevünk).

Testrésze utaló nevek: Boka, Files.

Haj vagy a bőr színe: Piros, Fekete.

Jellemre valló nevek: Ravasz, Kevély, Tompa, Játék (aki játszik, vagy akivel játszanak).

Testi tulajdonságra utalnak: Csipás, Hosszú, Tar.

Foglalkozásra utaló név a Keve (molnárok neve volt).

Csepánból lett az István nevünk. Az Attila atyuskát jelent.

Egyéb nevek a regényből: Kanocs, Patádi, Emelő, Túrje, Mikule, Güzü, Erdim, Tarhocs, Brokát, Pöttönd, Gyécs stb.

Történelmi és mondabeli nevek is vannak a regényben, sokszor a régi alakjukban: Bülsü (Bulcsu), Toksun (Taksony), Lél (Lehel), Álmuca fejedelem (Álmos), Ajtony, Emesü, Botond, a Géza a regényben Gyécsa ~ Gyécse ~ Gyüecse.

A többi történelmi regényben is – Tompa József szavaival élve – elhíphetően kavarognak a hagyományos ízü névtípusok.

6. Végezetül hangsúlyoznunk kell, hogy Kodolányi korfestésének és nyelvének illúzióeltű ereje vitathatatlan. Annak ellenére, hogy a szigorú nyelvészek más szemmel nézik a regények nyelvi adatait. S ha vannak is a történelmi regényekben, és a Pogány tüzekben is nyelvi „lehetetlenségek” vagy későbbi korokban megjelenő szavak, ezeknek is – a hibás alakoknak is! – van hangulati értékük, és fogadjuk el, hogy Kodolányi archaizálása hangulati természetű. Ne folytassunk tehát „nyelvészeti bolhászkozást” – ahogy ő mondja, élvezzük inkább színes tájleírásait, kifejező szóképeit – szép hasonlatait, felsorolásait. Bár néha fárasztóan hatnak a párbeszédes részek, feloldóan hatnak a leírások, s ha az olvasó igazán akarja, elmerülhet az emlékek, a látomásos világában. És ne feledjük el, amit Eco mondott: vegyük komolyan ezt a világot. De ne keressünk benne – a nyelvi adatokban sem – tudományos igazságot.

JEGYZETEK

- ¹ Fülöp László: Egy regényről és az életműről (A Boldog békeidők olvasása közben), *Alföld*, 1983/12. 7.
- ² Miklós Róbert: *Magyar irodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 656–57.
- ³ Fülöp László: uo.
- ⁴ Csűrös Miklós: *A magyar irodalom története 1945–1978*, A próza, III/1, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 412.
- ⁵ Csűrös Miklós: i. m. 423.
- ⁶ Csűrös Miklós: uo.
- ⁷ Kovács Kálmán: Kodolányi János: Pogány tüzek, *Kritika*, 1969/6. 45.
- ⁸ *A magyarok krónikája*, Glatz Ferenc (szerk.), Officina Nova, Budapest, 1995, 44–47.
- ⁹ Kovács Kálmán: i. m. 46.
- ¹⁰ Kovács Kálmán: uo.
- ¹¹ Kovács Kálmán: i. m. 47.
- ¹² Kovács Kálmán: uo.
- ¹³ Kovács Kálmán: i. m. 49.
- ¹⁴ Kovács Kálmán: i. m. 49–50.
- ¹⁵ Csűrös Miklós: i. m. 411.; Csikesz Sándor (1886–1940) református lelkész és egyetemi tanár
- ¹⁶ Umberto Eco: *Hat séta a fikció erdejében*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995. 109.
- ¹⁷ Umberto Eco: i. m. 149.
- ¹⁸ Umberto Eco: i. m. 105.
- ¹⁹ Umberto Eco: i. m. 123.
- ²⁰ Tompa József: *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 129.
- ²¹ Kovács Kálmán: i. m. 48.
- ²² Tompa József: i. m. 166–67.
- ²³ Tompa József: i. m. 168–69.
- ²⁴ Tompa József: i. m. 169.
- ²⁵ Kodolányi János: *Süllyedő világ*, Magvető, Budapest, 1965. 151.
- ²⁶ *Ormánsági Szótár*, Kiss Géza hagyatékából szerkesztette Keresztes Kálmán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952
- ²⁷ Bárczi Géza: *Magyar szófajító szótár*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1941
- ²⁸ *A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I–IV*. Benkő Loránd (főszerk.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984
- ²⁹ Tompa József: i. m. 240.
- ³⁰ Tompa József: i. m. 130.
- ³¹ Idézi: Kornyané Szoboszlay Ágnes, *Alföld*, 1983/12. 29.
- ³² Pomogáts Béla: Kelet és/vagy Nyugat, Julianus barát, *Alföld*, 1983/12. 24.
- ³³ Pomogáts Béla: uo.

-
- ³⁴ Idézi Pomogáts Béla: i. m. 25.
- ³⁵ Bárczi Géza: *Nyelvjárás és irodalmi stílus*, In: A magyar nyelv múltja és jelene, Gondolat, Budapest, 1980. 395. (A tanulmány előadásként hangzott el 1958-ban.)
- ³⁶ Tompa József: i. m. 104.
- ³⁷ Tompa József: i. m. 221.
- ³⁸ Idézi Pomogáts Béla: i. m. 25.
- ³⁹ Idézi Kornyané Szoboszlai Ágnes, *Alföld*, 1983/12. 30.

A SZERB TÖRTÉNETÍRÁS MAGYARSÁGKÉPE I.

Két történész – két szemlélet

Ó Z E R Á G N E S

Minden nemzet történelmi tudatának egyik fontos része az őt körülvevő szomszéd népekről alkotott vélemény, hiszen egy nemzet sem tudja megírni saját történelmét a szomszédos népek történelmének és a kettő érintkezési pontjainak a vizsgálata nélkül.

Ez a történelmi tudat természetesen koronként, társadalmi rétegenként, ebből következően pedig a műveltségi foktól függően változó, de nem kis hatással van annak alakulására az időszerű, abban a pillanatban lejátszódó esemény, a politika is. Ennek a jelenségnek a működését a közelmúltban a vajdasági magyaroknak is volt alkalmuk tapasztalni.

A történelmi egymásrautaltság jelenségéről beszélünk tehát, mely a magyar és a szerb nép esetében két sorsdöntő történelmi esemény folytán, a közönséges szomszéd nemzeti viszonyt és ezáltal a történelmi tudatban elfoglalt helyét is elmélyítette és többsíkúvá tette.

Az egyik (időrendben haladva) a szerbek 1690-ben történt, a török ellentámadás elől, a visszavonuló osztrák seregekkel együtt a Magyar Királyság területére való menekülése, majd letelepedése. A másik pedig az első világháború befejeztével, a vesztes hatalmak oldalán való hadviselés eredményeként, az újonnan létrejött európai rendszer, melyben az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával Magyarország déli területei, az akkor létrejött közös délszláv állam kereteibe kerültek, nem jelentéktelen számú magyar lakossággal.

Érdekes módon a magyar honfoglalás tényét a szerb történészek, a szerbek kora középkori történetének a tárgyalásakor figyelmen kívül hagyják. Ez talán természetes is, hiszen a honfoglaló magyarság által elfoglalt terület és a szerb törzsek történelmi-földrajzi elhelyezkedése

távol esett egymástól, és így tulajdonképpen nem is volt rá ok, amiért a magyar honfoglalás ténye a szerb nép tudatába negatív előjellel épült volna be. A későbbi történelmi események azonban egészen más irányba terelték ennek a történelmi képnek az alakulását, és a fent említett két, mindkét nép újkori történetére vonatkozóan sorsdöntő esemény visszamenőleg is befolyásolta a szerb történészek legnagyobb részét, pszichózisként nehezedve mind a történészekre, mind az egész szerb népre. Az adott történelmi helyzetet pedig, amely a már említett történelmi egymásrautaltságot eredményezte, kétkedésekkel és állandó félelemérzettel telítette. Ez a fonál lesz az, ami alapvetően meghatározza a szerb történetírás egész fejlődését és a magyarokról alkotott történelmi képüket.

Így van ez az újabban igen nagy népszerűségnek örvendő Stanoje Stanojević esetében is, akinek *A szerb nép története* című művét, annak 1925-ben, Zágrábban megjelent harmadik kiadását használtuk. A magyarokat először Časlav szerb fejedelem halálával kapcsolatban említi meg. „Časlav uralkodásának idejében állama és népe sokat szenvedett a magyarok támadásaitól, akik a IX. század végén vetették meg lábukat a Dunát és a Tiszát övező síkságokon. Innen indultak rablásaikra könnyű kis lovaikon, minden irányba, így délre is a szerb területekre, Časlav államába, de különösen Boszniába. Hogy ezeket a támadásokat megakadályozza, Časlav ellenük indult, visszaszorította őket, és Szerémségbe is betört, de itt, a hagyomány szerint, a magyarokkal vívott ütközetben meghalt (960 körül).”

Különös jelentőséget ez a kora középkori esemény csak akkor kap, ha tudjuk, hogy Stanojević Časlav uralkodásának eredményeként könyveli el „a szerb törzsek nivellálódását, mert a szeparatista törekvéseket, a heterogén elemeket likvidálta, és arra kényszerítette őket, hogy úgy és olyan irányban tevékenykedjenek, ahogyan azt a már egy évszázada a központi szerb törzs tette”. Tehát Časlav halálával a szerbek néppé kovácsolódása szakadt meg, mert állama halála után szétesett.

Minőségi változást a szerb–magyar viszonyban azonban Stanojević csak a XII. században érzékel. Bodin szerb fejedelem halála után, aki szintén a szerb államocskák egyesítésén dolgozott, felülkerekedtek a szeparatista elemek, legyengítve így azokat az erőket, melyek hatással lehettek volna a közös és egységes középkori állam kialakulására. Ebben az időben foglalták el a magyarok Horvátországot és Dalmáciát, és így szorosabb összeköttetésbe kerültek a szerbekkel. Ezzel Stanojević vé-

leménye szerint sok tekintetben alapjaiban megváltozott a helyzet a Balkán-félszigeten. „A magyarok ebben az időben erejük teljében lévén rákényszerültek arra, hogy terjeszkedjenek, új területeket keressenek, munkára és hódításokra valókat. Horvátország és Dalmácia megszerzésével új látóhatárok és lehetőségek nyíltak meg előttük, hogy hatalmukat sikeresen kiterjesszék.” „Ezenkívül Horvátország és Dalmácia megszerzésével a földrajzi helyzet arra utalta őket, hogy terjeszkedési irányukat a Balkán felé összpontosítsák.” Stanojević véleménye szerint Magyarország összetűzése Velencével és Bizánccal elkerülhetetlen volt, de ezt lényegesen másnak tartotta a kalandozások idejében történt bizánci rablóhadjáratoknál.

Szinte törvényszerűnek véli, hogy Horvátország és Dalmácia megszerzése után Magyarország Boszniára is szemet vet, és ez azért vált lehetségessé, mert kivált „a többi szerb állam közösségéből”, el is veszti önállóságát, hosszú időre passzív és defenzív sorsra kényszerülve így.

A fent említett történelmi események ilyen szemszögből való vizsgálata és magyarázata Stanoje Stanojević művének jellemző vonása, és a sorból nem marad ki az egyik legnagyobb szerb vereség, a rigómezei csata következményeinek az ismertetése sem. A szerb államokat egy uralkodásnyi időre egyesítő Dušan cár halála után a törvényszerűen jelentkező szeparatizmus legyengíti, s így Stanojević véleménye szerint könnyű prédája lett a „fiatal és erős török államnak”, amelyet „egy ember akarata és parancsai irányítottak”. Így a vereséges csata után a Lazar cár halálával még súlyosabbá vált helyzetet kihasználva, Zsigmond magyar király területszerzési akciói „rákényszerítették Lazar cár özvegyét, hogy békét kössön Bajaziddal”, és ilyen módon tulajdonképpen török vazallussá vált.

Ezért szinte természetes, hogy a török hódoltság idejét tárgyalva Stanoje Stanojević sajátos magyarázatot ad a török uralom nyomorúsága elől menekülni kényszerülő, egy más ország és nép természetes etnikai területére letelepülő nemzetének. Olyan fogódzót kínált, mellyel bizonytalanságát és esetleges kételyeit történelmi eseményekre hivatkozva oszlathatja el, történelmi jogot formálva azokra a területekre, amelyekre a Dunát és a Szávát átlépve Magyarországra az osztrák hatalom letelepítette őket.

Ennek a folyamatnak a kezdete (az állandó dél–észak irányú tömeges szerb migráció) Stanoje Stanojević szerint a XV. és XVI. század elejére esik. Szerinte ekkor a szerbek tömegesen települtek Dalmáciába, Hor-

vátországba, Szlavóniába, Szerémségbe, a Bácskába, messze föl a Duna és a Tisza mentén, Bánátba, a Maros mentére, Erdélybe és a Havasalföldre. „Sok elnéptelenedett terület volt itt – véli Stanojević –, melyeket a szerbek a török elől szökve, saját akaratukból vagy hívásra benépesítettek, hogy műveljék a földet, és harcoljanak a törökkel.” De már ezek a szerbek is, akik Dél-Magyarországra települtek, ott *őshonosokat*, saját törzsbelieket találtak, akik az avar uralom alatt a VI. és a VII. században a Közép-Duna mentén éltek. A szerbek és a szlávok Dél-Magyarországon az avar hatalom bukása után kisebb államokat szerveztek, melyeket a magyarok a IX. és a X. század elején meghódítottak. A szerbek száma Magyarországon ezután több kisebb arányú migrációval is növekedett. Raška és Bizánc háborúzásakor, a XIII. században, majd Dragutin uralkodásának idején. De feltehetően a magyar uralom ideje alatt is jelentős szerb terjeszkedés lehetett a Macsói bániságból és Bosznia egyes részeiből. Ezen túlzott és máig be nem bizonyított, ellentmondásos állítások sorozata után Stanojević rámutat azokra az ellentétekre, melyek szerinte az újonnan betelepülő szerbek és az akkorára már őshonos lakosság között fennálltak. Sajnos, a szerző itt sem egyértelmű. Nem tudni ugyanis, hogy ezen a területen Stanojević a magyar földesurakat és azok jobbágyait tartja őshonosnak, amelyek között voltak szlávok is, vagy az avar kortól kezdve itt lakó szlávokra gondol, akik szerinte magától érthetően szerbek, kiknek száma a folytonos és szerinte nagyszámú szerb betelepüléssel állandóan nőtt.

A szerbek északi irányú migrációját a modern történettudomány nem vitatja, de annak arányairól és tömegességéről Stanojević megtévesztő képet fest, ellentmondásokba esik, amikor pedig a szerbek ügyességéről, üzleti és kereskedői érzékéről értekezik, a XIX. századi képet vetíti ki mintegy három évszázaddal korábbra. Állami támogatásokat és kereskedelmi cégeket emleget, melyek a későbbi korokra jellemzőek, de még akkor sem bírtak az általa feltételezett jelentőséggel.

Ellentmondások terhelik az 1690. évi szerb betelepülés leírását is. Így arról a döntésről írva, hogy a Belgrádnál gyülekező menekülő szerbek átlépjék-e a határt, és átkeljenek-e az osztrák fennhatóság alatt lévő területre, a következőket állítja: „Világos volt számukra többek között az, hogy a vallásukért és nemzeti szabadságukért vívott harcot sokkal könnyebben megússzák Ausztriában, ha jogilag egy közösséget alkotnak azokkal a szerbekkel, akik korábban költöztek osztrák területre.”

Majd így folytatja: „A magyar és a horvát hatalom ellenséges álláspontját a szerb kiváltságokkal (Lipót-féle adománylevél) szemben még

jobban súlyosbította a magyar és a horvát őslakosság gyűlölete is. Ennek a gyűlöletnek inkább gazdasági, mint nemzeti a jellege. A szerbek azokban a falvakban, ahol letelepültek erdőt irtva és a földet művelve, nemsokára kiszorították az őslakókat. A szorgalmas és vállalkozó szellemű kereskedők és kézművesek minden településen meghódították a piacot, és így az őslakók elvesztették a versenyt.”

Az a megállapítása pedig, amelyben azt fejtegeti, hogy a magyarok, különösen a királyi kancellárián keresztül, szokatlanul tudatosan és nyakasan védték azon álláspontjukat, hogy a szerbeknek magyar állami területen nem jár semmilyen különleges státusz, sem pedig külön terület, Stanojević arra használja fel, hogy megindokolja a későbbi, folytonosan az osztrákok politikájára játszó szerb állásfoglalásokat, amelyektől a szerb nép megmaradását is remélték.

Annak ellenére, hogy könyve először 1908-ban jelent meg, a szerb történelemnek a szintézisével Stanojević még mindig a XIX. század képviselője. Könyvének harmadik, bővített és javított kiadásában már örömmel könyvelhette el, hogy a szerbek nemzeti államának, a közös államban való együttes életének 1918. december 1-jén megteremtődtek a feltételei. Azt azonban már nem tudhatta, hogy ugyanannak a századnak a végén a mások kárán megszerzett közös állam a stanojevići indokokat és okokat példaként használva, azokat az agresszióig radikalizálta, és így a számukra kedvezőnek hitt államkeret felbomlását idézik majd elő. Így Stanoje Stanojević könyve ismét a szerb történelmi köztudatba került, érveléseivel és módszerével megfelelő és kézzelfogható példaként. Követői ma is akadnak. Egyenes ági leszármazottai között is: Pavle Stanojević az *Újvidéki füzetek* címen megjelenő helytörténeti folyóiratban közzétett írásában *Újvidék előtt a szerb Bistrica* címen arról értekezett 1992-ben egy szláv toponim vagy hidronim alapján, hogy a város mai területén a II. és a III. században létezett egy szláv település, amely a XVI. és XVII. századi térképeken fel is van tüntetve Bistrica néven. Ez szerinte elég bizonyíték arra, hogy ezt szerb településnek tudja, de az 1990-es évek szerb történelmi publicisztikája számtalan példát produkált a stanojevići módszer és szemlélet alkalmazásáról.

Nem egész három évtized választotta el Stanoje Stanojević könyvének megjelenését attól a dátumtól, amikor egy másik szerb történész, Vladimir Ćorović befejezte a szerb nép történetéről írt összefoglalóját, mely a szerző életében nem jelent meg. Vladimir Ćorović azonkívül, hogy a belgrádi egyetemen adott elő nemzeti történelmet, szellemiségével és

világnézetével, valamint aktív politikai szereplésével maga is egy történelmi esemény áldozata lett. Jugoszlávia német megszállásával, 1941-ben Ćorovićnak szöknie kellett az országból, műveinek sorsa pedig hányatottá vált. A *Szerbek története* című művének kéziratát Ćorović 1941 márciusában adta kiadójának, aki rossz előérzettől vezérelve nem adta nyomtatásba a kéziratot, hanem elrejtette. Ćorović a jugoszláv kormánnyal menekülve tűnt el. Belgrádi lakását a Gestapo kutatta át, és elkobozta kéziratait. A háború befejeztével családja hosszas gyűjtögetés és nyomozás után tudott csak kéziratainak nyomára jutni. Így kerülhetett sor 1989-ben ennek a szerb történelmi összefoglalónak a megjelenésére is.

Tulajdonképpen Ćorović műve bizonyos szempontból ellenpólusa a stanojevići történelemszemléletnek. Ćorović esetében a látószög szélesebb, mint Stanojevićnál, és ez a művén is meglátszik, de nemzeti elkötelezettségéből így sem vesztett semmit.

A magyarokat először Ćorović könyvének ötödik fejezetében, *A szerbek Bizánc, Horvátország és Bulgária között* cím alatt, Simeon bolgár cár és Bizánc ellenségeskedései kapcsán emlegeti. „VI. Bölcs Leó bizánci császár a veszélyes bolgár ellenség ellen egy új finn-hun népet hívott segítségül, a magyarokat, akik Ugriából (Ugrije), mely a Közép-Uráltól keletre volt, Besszarábiába ereszkedtek le. A magyarok alacsony növésű, sötét bőrű, borotvált, varkocsos fejűek, állatbőrökbe burkolóztak, nagy számban lovasok, teljesen ázsiai török típusúak voltak. Ezért a bizánciak gyakran törököknek is nevezik őket. Nomád vadászattal és állattenyésztéssel foglalkozó nép. Kegyetlenek. Szó szerint vért ittak, nyers és félnyers húson éltek. A Dunánál először 838-ban jelennek meg, a bolgárok szövetségeseiként a görögök ellenében, akikkel bizonyos faji rokonságban álltak. 892-től gyakran jelentek meg a Duna-medencében is, előbb a frankok szövetségeseiként, majd Bizánc oldalán. Simeon azonban új szövetségesekre talált ellenük a besenyőkben, akik ugyanolyan ázsiai eredetűek voltak Dél-Oroszországból, mint ők. Előlük költözödvé, a magyarok előbbi lakhelyüket elhagyván, 895-ben és 896-ban végleg a Duna és a Tisza közti területre települnek. Ideköltözésükkel megfékeztek a bolgárok további előrenyomulását a Duna bal partján és pannóniai hatalmuk terjeszkedését. A magyarok ideköltözésével és a Pannon-síkságra való letelepülésével megszakadt a közvetlen összeköttetés a déli, északi és északkeleti szlávok, a lengyelek, szlovákok és ukránok között.”

Ćorović figyelmét sem kerüli el a magyarok bizánci kalandozása kapcsán a Dukljai Krónikában felbukkanó és Stanojevićnál is leírt esemény, mely szerint a magyarok ölték meg az első jelentőséggel bíró szerb uralkodót, Časlav fejedelmet. A két szerző magyarázata azonban lényegesen különbözik, ami módszerbeli és szemléleti különbségekről is tanúskodik. Ćorović ugyanis ezt aényt nem arra használja fel, hogy megnevezze azt a külső ellenséget, amely magvában hiúsította meg egy erős kora középkori szerb államalakulat megerősödését. Tehát nem hibáztat, hanem azt állítja, hogy Časlav államának a keletkezése nem egy „megalapozott” és „átgondolt” államalkotó munkának az eredménye, „nem természetes történelmi folyamat”, hanem a véletlen körülményeket sikerült egy ügyes és aktív embernek kihasználnia, kinek halála állama megsemmisülését is jelentette.

Időrendben haladva, kiegyensúlyozottan és arányosan szövi mondanivalóját Vladimir Ćorović. Természetesen nála is érezhető a szerb nép egységét meghiúsító, széthúzó törekvések bírálata. Ennek okát nem külső tényezőkben keresi, de ezeket is szem előtt tartja, és aszerint, hogy mit tart döntőnek, szélesedik ki figyelme egy-egy eseményre vagy korszakra, de a személyiségek szerepének közelebbi jellemzése sem idegen tőle. A szerbek történelmének összegező áttekintése Vladimir Ćorovićnál elveszti Bizánc-központúságát, nem a vallási rokonság az, ami mércéül szolgál neki, hogy definiálja a szerb nép státusát. Sokkal szélesebben szemlélődik. Így amikor olyan magyar uralkodó tevékenységéről értekezik, természetesen szerb vonatkozásaiban, akinek döntő szerep jutott a szerb nép történelmében is, fejezeteken keresztül foglalkozik vele anélkül, hogy túlzottan részrehajlóvá válna. Így van ez Zsigmond vagy Mátyás király esetében. Nem tartja bűnnek sem a magyar aspirációkat, sem pedig a szerb nemesség esetleges, a magyar uralkodóval vazallusi viszonyba kerülését. A rigómezei csata utáni eseményekre is egészen másként tekint, mint Stanojević: „A szerb katasztrófát elsőnek a magyarok használták ki. Zsigmond király, aki egész életét merész tettekkel töltötte el, inkább kalandor lovag volt, mint távolba tekintő államfő. Haragudott Lazar kenézre és Tvrtko királyra, amiért segítették a lázadó horvát nemeseket, és ellenjelöltjüket, Nápolyi Lászlót. Annak ellenére, hogy a rigómezei csata előtt kiegyezett a szerbekkel, és Vuk Branković személyében hű hívére talált, egészen lovagiatlanul 1389 őszén Lazar özvegye, az okos Milica ellen indult.” „A Milicát körülvevő nemeseknek úgy tűnt, hogy a törökökkel könnyebb kiegyezni, mint a magyarokkal; úgy látta, hogy a török felől kisebb veszély fenyegeti

őket. A török és Szerbia között volt még néhány keresztény vazallus állam, amelyeket a török megtűrt. Úgy gondolták tehát, ha a szerbek hasonló viszonyra lépnek, ez egyben védelem is lesz a török ellen. Magyarországhoz a szerbek voltak legközelebb, és teljes volt kiszolgáltatottságuk . . .” Tehát a törökkel kötött egyezmény megfontolás és mérlegelés tárgya volt, nem pedig reménytelen utolsó húzása. Čorović tehát mondanivalóját nem a hűbéri rendszertől akkor még idegen nemzeti ellentétre építi, hanem annak szellemében, az uralkodó és a vazallus viszonyaként tárgyalja.

Természetesen ő is foglalkozik a szerbek szinte folytonos, de különböző intenzitású északra való költözködésével. Itt is objektivitásra törekszik, tényeket, számadatokat közöl akkor, amikor a Mátyás korabeli betelepülésekről beszél.

A nagy szerb beköltözésnek 1690-ben külön fejezetet szentel, és külön tárgyalja a szerbeket Magyarországon. Párhuzamot von a szerb egyházi körök óhajai és az osztrák császári kiváltságok között. A szerb óhajokról így ír: „Számára (ti. a pátriárka számára) nem léteztek történelmi hátrások, csak a betelepült, a nép által birtokolt pillanatnyi helyzetet ismerte el . . .” Magyarázataából és az azt követő események leírásából kitűnik, hogy Čorović tisztázta magában a helyzetet. Azt, hogy egy idegen állam területén szerettek volna a szerbek megtelepülni. Az osztrákoknak tett szolgálataikért vallási különbözőségüket és a magyar államtól és a magyar társadalmi rendtől független helyzetüket és különállóságukat kapták. A Rákóczi-féle felkeléssel példálódzik, ecsetelve, hogy a szerbek osztrákpárti politikája milyen következményekkel járt. „A magyarok bosszút álltak a szerbeken, haragudva rájuk, mert mint jövevények ellenük fordultak, a bécsi kormányt segítve. A magyarok félték, hogy a szerbek jutalmazása az ő létük és nemzeti érdekeik számlájára megy majd.” Vladimir Čorovićnak ez a megfogalmazása is történelmi tisztánlátásról tanúskodik. Ez különbözteti meg nagymértékben a magyarságképét a Stanoje Stanojević által felvázolt ábrától. Míg Stanojević művében a szerb nemzetet állandó vész helyzetben folytonosan nagy nemzetmentő feladatok végzése közben látja, hirdetve, hogy a környező, egyben más vallású nemzetek, köztük a magyarok is, évszázadokon keresztül ellenük dolgoztak, addig a Vladimir Čorović által megrajzolt magyarságkép, annak történelmi fejlődéséről is tanúskodik. A nyers húst evő, ázsiai lovasokból fejlett középkori nép és újkori nemzet képét tárja elénk. Egy szomszédos népét, amely a szerb nemzet migrációjának

---

eredményeként nem egy irányban ható nemzeti érdekeket produkált, és amelynek természetesen voltak és lesznek történelmi következményei.

Érzésünk szerint napjaink szerb történettudományának a napi politikai célok elérésében az újabb nemzeti frusztrációk és bizonytalanságok gyógyítására szüksége van a hungarofob stanojevići képre. De a óorovići történelemszemléletnek és módszereknek is akadnak követői. Szerencsénkre!

SZÁZÉVES A ZIMONYI MILLENNIUMI EMLÉKMŰ

KALAPISZOLTÁN

Az első világháborút követő impériumváltással a mi tájainkon is mód-
szeresen eltüntettek minden köztéri szobrot vagy emléktáblát,
amely az előző államalakulat történelmére vagy pusztá jelenlétére em-
lékeztetett. A „csisztka” során, amely olykor spontán volt, de legtöbbször irányított, több vajdasági város főteréről egyik napról a másikra „eltűntek” az aradi vértanú tábornokok bronzalakjai: Zomborban Schweidel Józsefé, Nagybecskereken Kiss Ernőé, Törökbecsén Lein-
gen-Westerburg Károlyé. Az első hullám elérte a '48-as szabadságharc
csataemlékeit is, de az 1872-ből való Pannónia-szobrot is, amelyet Türr
István emelt abból az alkalomból, hogy Kisszapárnál megkezdődött a
kiskanális, azaz a Ferenc József-öntözőcsatorna építése.

Az átmeneti korszakot követő, békésnek mondott évtizedekben eltá-
volították a még megmaradt magyar és vallási, főleg katolikus vonatko-
zású emlékműveket, így elenyésztek a zömmel a XVIII. században emelt
Szentháromság-szobrok is.

Valamilyen csoda folytán azonban néhány átvészelt minden eddigi
veszedelmet: az ittabéi Kossuth-szobor ma is ott áll – a falu központjában,
a református templom mellett –, ahol 1904. május 14-én leleplezték.
Egy borgőzös atyafi ugyan átlátta, de ezzel nem sokat ártott, csak a
„névjegye” maradt rajta. A moravicai Kossuth-szobornak már furcsább
sorsa volt: hol elrejtették, hol újra leleplezték – először 1941-ben, majd
legutóbb 1993-ban.

A megőrzött emlékművek közé tartozik a zimonyi Árpád-torony.
Akárcsak a moravicai Kossuth-szobor, ez is egy évszázados múltra tekint
vissza, ami már egymagában is szép teljesítmény ebben a „szeizmikus
zónában”, függetlenül attól, hogy neve és jellege megváltozott: Hunya-

di-, Zimonyi-, Gárdosi-toronnyá szelődült, illetve Kula 96 a neve a rajta levő tábla szerint.

Hogyan maradhattak fenn, van-e rá magyarázat? Ésszerű okokra nem tudunk hivatkozni. A moravicai, tudjuk, „bűjtatással” vészelté át a veszélyes időket, az ittabéi alighanem a vakvéletlennek köszönheti létét, a zimonyi pedig feltehetően azért került el az ilyen jellegű emlékek sorsát, mert nem az eredeti elképzelések szerint jött létre.

A hivatalos millenniumi program szerint „Zimonyban, az ország déli határán” 1896. szeptember 20-án szobrot kellett volna felavatni Árpád-nak, a honalapító fejedelemnek, a horvát tartománygyűlés és a horvát hatóságok jelenlétében. A koncepció azonban menet közben megváltozott, s az Árpád-szobor helyett egy 37 méter magas, három csúcsban végződő Árpád-tornyot emeltek a zimonyi Cigány-hegyen (ma: Gárdos), az egykori négyszögletes középkori váruvar közepén. A legmagasabb középtorony tetejére az Árpád-ház kifeszített szárnyú, vert rézből készült, csőrében aranykardot tartó totemállata, a turulmadár került, mintegy jelképezve a honfoglalás tényét, a korabeli állameszmét pedig a két oroslán közé helyezett Hungária kőszobor személyesítette meg. Ezeket a historizáló nacionalizmus jegyében fogant szobrászati díszeket 1918-ban egy „dobrovoljac” segítőtársával együtt ledöntötte, mint a vesztes állam itt felejtett szimbólumait. A darabokra tört kőszobor meg az egyben maradt turulmadár egy ideig a váruvarban hevert, majd nyoma veszett . . .

Hogy miért esett a választás Zimonyra? Manapság ez történelmi okokkal, azaz a honfoglalás eseményeivel nehezen magyarázható, mivel a források erről jórészt hallgatnak, az archeológiai ásatásoknak pedig a XX. század nagyobbik részében nem az volt a célja, hogy honfoglalás kori leleteket tárjanak fel. Száz évvel ezelőtt azonban még hiteles forrásként is nagy becsben állt Anonymusnak, Béla király jegyzőjének regényes gestája, amelyben elmesélte a honfoglalás vélt történiáját. A későbbi kutatások mutatták ki, hogy az ott elbeszélte történet valójában szabadon szárnyaló irodalmi mű – költött alakokkal, kitalált történelmi környezettel, képzelte eseményekkel –, s így nem szolgálhat hiteles forrássul a történelemnek.

Az egyik helynévből életre keltett „történelmi személyiség” Salán fejedelem volt, a kárpát-medencei térségek ura, akitől a honfoglalók csellel megszerezték a Duna–Tisza közét, mire ő fővárosából, Titelből Árpád ellen indult, de csatát vesztett, s meg sem állt Zemplénig, azaz a zimonyi földvárig, majd Bolgárfehérvárban, a mai Belgrádban, a bolgár fejedelem

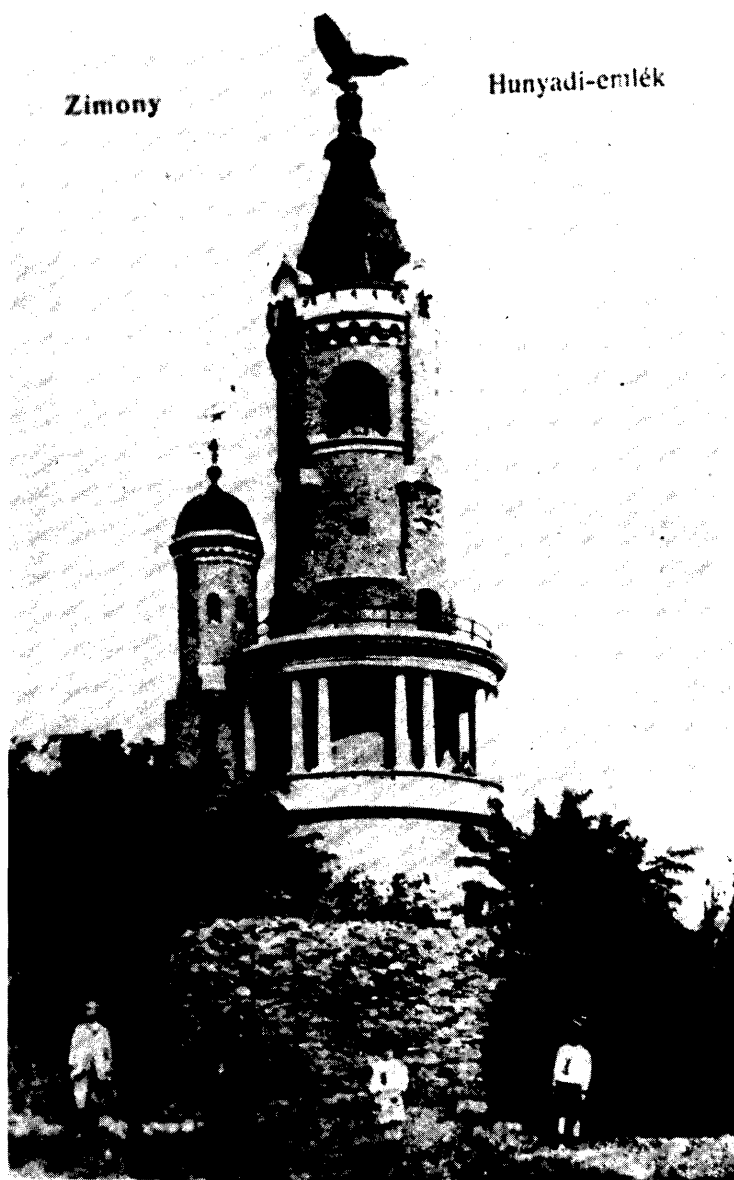
székvárosában keresett menedéket. Árpád Titelen ütött tanyát, s Salán ellen három vezérét – Lélt, Bulcsút és Botondot – irányította, akik aztán Belgrád alatt szétverték a Salán segítségére siető, egyesült bolgár–görög hadat, Salánt pedig kényszerítették, hogy hódoljon be Árpádnak, és évi adót fizessen neki. Ez a tudósítás azonban az egykori írott forrásokkal nem támasztható alá, s a régészeti leletek sem szólnak mellette.

A magyarok tartós jelenléte Szerémségben Szent István idejére, azaz az államalapítás korára tehető. A Duna–Száva közét 1009 óta két egyházmegye, a pécsi és a kalocsai osztotta ketté, az egész terület viszont Marchia (határispánság, örgrófság), majd Bolgyán marchia (Budanovci település után) néven határőrvidék volt, ahol nagy számban éltek mohamedán vallású izmaeliták. Ők mint csatlakozott segédnépek látták el a határvédelmi feladatokat, később pedig soraikból kerültek ki a királyi vámszedők, pénzváltók és a sókamara tisztviselői. A XI. század végén ez az igazgatási forma megszűnt, s helyette az általánossá vált vármegyei szervezet jött létre, mégpedig úgy, hogy a Szerémséget megosztó egyházmegye nyugati oldalára Baranya megye, keleti felére pedig Bács megye terjesztette ki fennhatóságát.

Kristó Gyula történész kutatásai alapján (*A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Bp., 1988) az önálló Szerém megye létének első jelét abban látja, hogy 1096-ban a keresztésekkel szemben Zimonyt egy Guz nevű ispán védte (comes et principes Mallevillae, azaz Zimony várispánja), a vitathatatlanul szerémi ispánokkal (Comes de Sirmie) azonban az oklevelekben csak későn, 1255 óta találkozunk. A Duna–Száva vidék korai igazgatástörténetére tehát csak néhány adatból következtethetünk, múltja nincs megbízható módon tisztázva.

Az viszont már eléggé közismert tény, hogy Szerémség a középkori Magyarország egyik legnépesebb és leggazdagabb vidéke volt, európai hírű szőlészetével, borászatával, jelentős mezővárosaival (Kamanc, Újlak), monostoraival (Dombó, Kő, Szávaszentdemeter) emelkedett ki, meg a messze földön híres társadalmi, kulturális mozgalmaival (huszitzizmus, eretnekmozgalmak, Tamás és Bálint pap bibliafordítása).

Ezt a kultúrtáját, a sokszor megénekelte „Szerém szigetét”, a török terjeszkedés árja sodorta el. Hunyadi János 1456. évi nándorfehérvári győzelme még adott némi reményt, hogy az oszmán hódítás megállítható, de az elkövetkező évek eseményei ezt a bizakodást teljesen elsorvasztották: a napnál is világosabbá vált, hogy a belső bajoktól, a széthúzástól

*A zimonyi millenniumi emlékmű 1905 táján
(Korabeli levelezőlapról reprodukálta Németh Mátyás)*

teljesen legyengült középkori Magyarország képtelen a szultán hadait megállítani, önálló és egységes állami létét megőrizni.

Szerémség esetében az agónia jelei már a XV. század vége felé jelentkeztek, de maga a haláltusa a Mohács előtti években lépett fel. 1521-ben a végvári védelem két kulcsfontosságú erőssége került török kézre: július 7-én Szabács (Šabac), augusztus 28-án pedig, négyheti ostrom után, Nándorfehérvár.

Ezzel teljesen szabaddá lett az út Szerémség felé, s persze ennél tovább is.

Az ezt követő öt évben a ruméliai beglerbég, a szendrői (smederevói) pasa és a boszniai bég portyázó hadai teljesen letarolták, felperzselték a virágzó vidéket: az ellenálló városokat felgyújtották, a falvak lakosságát rabszjóra fűzték, az elhanyagolt, gyengén felszerelt várakat bevették, védőit kardélre hányták. A titeli helyőrség csodával határos módon megvédte ugyan a magaslati erődítményt, de a török eltakarodása után mind a védőrség, mind a lakosság szétszéledt, mert reménytelennek tartotta a helyzetet. Tomori Pál kalocsai érsek, a déli végek főkapitánya kétszer is lemondott tisztségéről, mert a központi hatalomtól úgyszólván semmilyen katonai támogatást nem kapott, s azt a néhány száz zsoldost sem tudta kifizetni, akikre a délvidéki várak védelmét bízta, jobb megoldás híján.

1526 tavaszán, nem sokkal a mohácsi katasztrófa előtt ez a szomorú valóság: Szerémség hadszíntér és átvonulási terület, javai elpusztultak, lakossága megsemmisült vagy elmenekült.

A Duna–Száva köze az oszmán birodalom része lett, s az is maradt két évszázadig. Szerémség ekkor veszett el a magyarság részére, úgy is mondhatnánk, hogy örökre.

A néptelenné vált területet – miután az országhatár jóval északabbra helyeződött át –, a boszniai szerb és a hercegovinai horvát telepések ülték meg, azaz az akkori jogállás szerint az egyik vilajetből, illetve szandzsákból a másikba költöztek. Szerémség tehát a török uralom alatt újra benépesült, sőt fel is virágzott. Evlija Cselebi török diplomata és utazó írja 1664-ben (*E. Cs. török világutazó magyarországi utazásai*, Bp., 1908), hogy a szerémi szandzsák síkjának temérdek kertje van, népe szőlőművelő, „szőleje ízletes, édes, csípős ízű, fehér méze és meggye híres”. Leírja várait, mezővárosait is. Újlaknak – közli – „12 iszlám és 5 keresztény városrésze van, 1160 alacsonyabb-magasabb téglalapítkésű, deszkaszindelyes tetejű, csinos, tágas ház van benne . . . Van két medreszeje (egyházi főiskola – K. Z. megjegyzése), hat elemi

iskolája, egy fogadója, százötven raktára és mintegy hatvan boltja . . . Különösen kertjei világhírűek, s szilvája még a pozsegai szilvánál is ízletesebb . . .”

A török kitakarodása után a szláv lakosság a helyén maradt, sőt tovább növekedett a határőrvidék megalakítása után. Az osztrák telepítési politika következtében a lakosság még főleg németekkel gyarapodott, továbbá szlovákokkal, csehekkel és ukránokkal (ruszinokkal) is.

A XVIII. és a XIX. században a dunántúli és a bácskai kivándorlás eredményeként több magyar szórvány is keletkezett (Maradék, India [Indíja], Ürög [Irig], Nikince, Herkóca [Hrtkovci]). A török után, a szórványos letelepedés ellenére, a magyar jelenlét elenyésző maradt. Az 1891. évi népszámlálás adatai szerint Szerémségben 155 291 szerb, 93 707 horvát, 57 508 német, 20 854 magyar, 9224 szlovák, 3452 ruszin, 1117 román és csaknem 6000 egyéb nemzetiség élt.

Zimonynak az 1891. évi forrás szerint 6046 német, 2841 horvát, 2716 szerb, 648 magyar lakosa volt. „Egyike Horvát-Szlavónország legjelentékenyebb városainak” – fogalmaz a Pallas lexikon.

Szerémségre azonban nemcsak az jellemző, hogy a lakosság gyökereken kicserélődött, hanem az is, hogy területileg sem csatolták vissza az anyaországhoz, legfeljebb bizonyos ideig, csak formálisan.

Közvetlenül a török elvonulása után a Száva lett a két birodalom határa, úgyhogy a folyótól északra határőrvidéki kerületek jöttek létre, amelyek közvetlenül Bécs fennhatósága alá tartoztak. Magyarország csaknem egy évszázados küzdelmet folytatott az úgynevezett szlavóniai „magyar” megyék (Pozsega, Verőce azaz Virovitica, Szerémség) visszacsatolásáért, de a francia forradalom hatására felébredt horvát nemzeti mozgalom érvei erősebbeknek bizonyultak „az ősi jognál”, s így a három megye Horvátország része lett, de ideiglenesen le kellett mondania Fiuméről, amelyet viszont „külön testként a magyar koronához csatoltak”.

A horvátok 1848-ban nagy reményeket tápláltak nemzeti céljaik elérésére, szembehelyezkedtek a magyar szabadságharccal, de végül is ők jutalmul kapták azt, amit a magyarok büntetésül: Horvátország a Habsburg Birodalom koronatartománya lett, a határőrvidéket nem polgárosították, Dalmácia osztrák fennhatóság alatt maradt, Szerémséget pedig a Szerb Vajdasághoz csatolták.

Az osztrák–magyar kiegyezést követően, 1868-ban, létrejött egy többé-kevésbé kieroszakolt horvát–magyar kiegyezés is, amellyel egy közös államalakulatot hoztak létre, magyar hegemoniával. Ettől kezdve Hor-

vátország „belső életében a meghatározott tágas ügykörökben autonómikus különállással és ennek megfelelő autonóm alkotmánnyal rendelkezett”. A horvát Szábor a magyar országgyűlésen „kollektív képvislettel” vett részt. A horvát autonómia tényleges állását az a magyar jogi felfogás is tükrözte, hogy Horvátország valójában államtörödék, félállam, a horvát források viszont reálunióként tüntették fel, olykor még szövetségi államnak is, amit a magyar szakirodalom nem ismert el, a politikai gyakorlat még kevésbé.

Az autonómiának, „a különállás hagyományának” két korlátot is szabott a megegyezés: az egyik a király volt, a másik pedig a magyar kormány újonnan alakított horvát–szlavón–dalmát minisztériuma, amelynek élén egy horvátországi tárca nélküli miniszter állt. Minden szábori határozat, minden báni döntés csakis a király, illetve a miniszter ellenjegyzésével emelkedhetett törvényerőre, azzal, hogy a döntő szó minden esetben a központi szervet illette meg.

A kiegyezés híve és támogatója Zágráb részéről a Horvát Unionista Párt volt, amelynek tagjait, de különösen vezető személyiségeit a „magyarón” gúnynévvel illették, azaz a magyar érdekek szószólóinak és kiszolgálóinak tartották. Csak a hatalmi háttér biztosította nekik a vezető szerepet, úgyhogy már Deák Ferenc is megállapította, hogy az Unionista Párt, „úgy látszik nem képviseli híven a horvátok közvéleményét, nem ura otthon a helyzetnek”.

A magyar orientáció az elkövetkező időszakban még inkább gyengült, s helyette két irányzat eresztett mélyebb gyökeret: az egyik csoportosulás hívei a teljes önállóság mellett szálltak síkra (horvát nemzeti királyság), ők olykor-olykor még trialista terveket is melengettek (osztrák–magyar–horvát királyság), a másik pedig a délszláv egység megteremtésére törekedett (illírizmus, jugoszlavizmus), amelyeknek hívei abban különböztek egymástól, hogy az egyik csoport ezt a célt egy föderatív szerkezetű Habsburg-monarchia keretei közt kívánta megvalósítani, a másik pedig a Szerbiával való közösség, illetve egyesülés megteremtésével.

A horvát nemzeti mozgalmak sok kellemetlenséget okoztak mind Bécsnek, mind Budapestnek, úgyhogy megfékezésük közös gond volt. A megoldás rendszerint az volt, hogy a fontos tisztségekre olyan horvát főurakat vagy szlavóniai birtokosokat szemelt ki, akik feltétlen hívei voltak a monarchiának, a fennálló dualisztikus rendnek. 1883-ban ilyen értelemben különösen sikeres volt a választás: horvát bánnak gróf Khuen-Héderváry Józsefet, Ferenc József egyik kedveltjét nevezték ki,

aki teljesen beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Ezt a tisztséget húsz évig töltötte be, azaz egészen 1903-ig, amikor Magyarország miniszterelnöke lett. Ez idő alatt egyértelműen a magyar kormány politikáját követte, s „pacifikálta” a nemzeti mozgalmakat, két évtizedes nyugalmi periódust teremtett Horvátországban. Hol erős kézzel, olykor nyílt erőszakkal, hol ügyes taktikával, a nemzetiségi pártokkal való manőverezéssel kormányzott. Így a lehető legnagyobb mértékben kiaknáta a szerb–horvát ellentéteket is. 1867-ben a szábor ugyan kimondta a Horvátország népességének egynegyedét alkotó szerbek teljes egyenjogúságát, de már a hetvenes években megtiltotta a szerb név (elfajzott horvátoknak tekintették őket), a zászló és a cirill betűs írás használatát, s korlátozni igyekeztek a szerbek iskolai önkormányzatát is. Khuen-Héderváry ravaszul a szerbek védnökeként lépett fel, szövetségre lépett velük, gyakran alkalmazta őket az autonóm kormányzat különféle posztjaira, sok gazdasági előnyhöz juttatta őket. Szerbia egyetértett a horvátországi szerbek orientációjával, mert akkoriban Milan Obrenović király is monarchiabarát politikát folytatott.

Nos, az ilyen történelmi előzmények ismeretében és az adott feltételek között született meg a döntés, hogy a hét Árpád-korra asszociáló emlékmű egyikét Szerémségben, illetve Zimonyban emeljék fel – az országhatár legdélibb részén, kifejezetten nemzetiségi környezetben, Horvátországban! A beszélgetések során felmerült még egy délibb város, a „magyar tengerpart” központi kikötőjének, Fiumének a neve is, de az ötletet mindjárt el is vetették, mivel semmilyen történelmi megalapozottsága nem volt, meg aztán valamelyest tekintettel kellett lenni a társország népének nemzeti érzékenységére is.

A földrajzi fekvés s részben a történelmi indokok elfogadtatása mellett a zimonyi emlékműnek demonstrálnia kellett az „ősi jogot” ezekre a tájakra, s érvényesíteni „a magyar állameszme követelményeit” a társország területén.

A magyar politika tragikusan nem ismerte fel, hogy ezek a területek a török hódoltsággal véglegesen elvesztek a magyarság számára, mint ahogy napjainkban a szerb uralkodó körök sem látják, hogy Kosovo bukott ügy. (Minden magyarosítási törekvés ellenére az elkövetkező években tovább csökkent a magyarság aránya a Duna–Száva közén. Az 1910. évi népszámlálás adatai szerint Szerémségben 177 456 szerb, 161 527 német [!], 103 998 horvát, 27 523 magyar, 13 706 szlovák, 4634 ruszin élt. Nem tartozik szigorúan ide, de talán nem árt elmondani, hogy

a második világháború után a németiség tűnt el ezekről a területekről, a legutóbbi beháború pedig a horvátságot tizedelte meg.)

Visszatérve dolgainkhoz, leszögezhetjük: az a politika, amely az egyenjogúság helyett a szupremáciát tűzte zászlajára, törvényszerűen Trianonba torkollt.

Akkoriban, mindössze két évtizeddel az összeomlás előtt, az elvakultság teljes volt: egy ilyen lehetőség, vagyis az egyenjogúság politikája, a kiegyezést követő nagy fellendülés éveiben, fel sem merült, vagy ha igen, akkor mélyen a politikai élet háttérébe került, távol a közvélemény szeme elől.

A hatalom erősen kézben tartotta a gyeplőt, és mint egyébként minden korban és időben, örök érvényűnek hitte magát.

Az egyik vezető budapesti hetilap (*Vasárnapi Újság*, 1896. 18. szám) pont a zimonyi emlékmű kapcsán írta, hogy „beláthatatlan időkre” épült.

A zimonyi Árpád-torony építését 1896 áprilisában kezdték meg, s tekintettel a záros határidőre, igen gyorsan haladtak vele. Szeptember legelején már készen állt a középkori várrom udvarának közepén – ez az erősség egykor a Hunyadiak tulajdona volt, az egyik feltevés szerint Hunyadi Jánossal pont itt, falai között, végzett a pestis a nándorfehérvári csata után –, úgyhogy hozzáfoghattak a környék rendezéséhez, parkosításához.

A Khuen-Héderváry-éra alatt fel sem merülhetett valamilyen szervezett tiltakozás az emlékmű építése ellen, mivel az „oszd meg és uralkodj!” elv ebben az esetben is olajozottan működött a gyakorlatban. Az itteni németiség képviselői lojálisan támogatták felépítését, ezt tették a szerb városatyák is, inkább hallgatólagosan, csakhogy borsot törjenek a horvátok orra alá, a horvátok is, elszigetelten és kényszeredetten, szintén bólogattak, jóllehet közülük jó néhányan lelkük mélyén erősen berzenkedtek az ellen, hogy „horvát földön magyar emlékművet” emeljenek. A titkosrendőrség korabeli jelentéseiből még az is kitűnik, hogy a szerbség nagy számban vett részt az avatónnepségen, ami újfent kiváltotta a horvát patrióták neheztelését, mondván, hogy ők „újra elárulták a horvát államiság eszméjét”. Néhány szerb hazafi viszont az emlékmű tetejére került turulmadarat a Habsburgok fekete sasával tévesztette össze, amely – így látták – Belgrád felé tárta ki szárnyait, mintegy jelképezve a Monarchia terjeszkedési szándékát Szerbia felé. Mellékesen jegyezzük meg, hogy a szerb–horvát ellentét szításához – ezt napjaink is igazolják –, nem okvetlenül szükségeltett a harmadik.

Mivel a 37 méter magas, háromágú, a régi várak díszes lakótornyaira emlékeztető épület a Cigány-tetőből nőtt ki, a városnak csaknem minden részéből látható volt, s így felkeltette a lakosság érdeklődését: építés közben, de közvetlenül befejezése után is sokan megtekintették a Berczik Gyula (1853–1933) tervei alapján emelt emlékművet. A ma már csaknem ismeretlen műépítész és minisztériumi műszaki tanácsos munkájában a francia reneszánsz és a bécsi barokk formajegyeinek ötvözetét teremtette meg, a már alkalmazott és bevált eszközök felhasználásával törekedett a fennköltiségre, az emelkedettségre. A hét honfoglalásra utaló országos emlékmű közül egyébként öt az ő tervei szerint készült.

A zimonyi torony zománcozott téglafalának pirosa, az almási kőből faragott párkányzatának, oszlopos loggiájának, fedett erkélyének fehére ma is kissé erőszakolt ünnepélyességet áraszt, majdhogynem hivalkodóan válik ki környezetéből.

A zimonyi Árpád-torony egyáltalán nem tartozik a kimagasló építészeti teljesítmények közé – egy szolid mesterember munkája –, de a tervezőmérnök nevét az imént mégis nyomatékkal írtuk le. Nemrég ugyanis megjelent Branko Najhold helytörténész tollából egy képekkel gazdagon illusztrált füzetecske az emlékmű századik évéről (*Stoleće milenijumske kule*, 1996), amelyben csaknem negyven fényképen mutatja be a Zimony szimbólumává vált tornyot minden lehető szögből, de tervezőjének nevét nem közli. Nem történt említés a kor két másik divatos művészéről sem: Róna Józsefről, aki a Hungária-szobrot alkotta, és Bezerédy Gyuláról, aki a kifeszített szárnyú turulmadarat mintázta meg, viszont közli azoknak a nevét, akik ezeket a szobrászati díszítéseket ledöntötték! Mintha a rombolás – gondolhatnánk – még ma nagyobb becsben állna a bárminemű alkotó munkánál. Persze a kérdés mégsem olyan egyszerű, hogy egy ilyen szónokias megállapítással le lehetne zárni. Valójában arról lenne szó, hogy a régi – kölcsönös! – sérelmeket félre kellene már tenni, a múlt eseményeit is illene már önkritikusabban felmérni, s átadni a helyet az objektív, vagy legalábbis az elfogulatlanabb látásmódnak, amely a tények kölcsönös megismerésére, a vitás kérdések tisztázására alapozódna.

Szerzőnk, munkájának címe után ítélve (*Stoleće milenijumske kule*, azaz A millenniumi torony évszázada) ezen az úton indult el, de a szándékot nem követte szakszerű munka – a két ország idevágó forrásainak tanulmányozása, egybevetése, esetleg szembeállítás –, így aztán az egyoldalúság elkerülhetetlenül rányomta bélyegét a munkára. Vajdaságban nehezen képzelhető el komolyabb helytörténeti vállalkozás a

magyar, a szerb (esetünkben még a horvát) és a német források ismerete nélkül. Ha mégis így készül, akkor az olyan képtelenségekre is számíthatunk – talán a szerző intenciója ellenére –, hogy fontosabb egy emlékmű megcsonkítójának a nevét megörökíteni, mint az emlékmű építőjét.

A zimonyi Árpád-tornyot egyébként a tervezett időben, 1896. szeptember 20-án leplezték le, fényes külsőségek között. A zágrábi és a pesti különvonat vendégeit diadalkapu várta, az utcákat fellobogózták, zömmel horvát zászlókkal – a magyar zászlót csak a vasútállomáson és a gőzhajózási vállalat kikötőjében tűzték ki –, az épületek ablakain pedig kilimeket lengetett a kora őszi kóbor szellő. Ez volt valójában a hivatalos Horvátország millenniumi ünnepe, a központi program is a zimonyit külön említette, nem a többi tervezett hasonló jellegű emlékmű építése között. A társország így kapcsolódott be az anyaország nagy ünnepébe, úgymond leróta kötelességét.

Az avatóünnepség díszszónoka Josipovich Imre horvát–szlavón–dalmát miniszter volt, aki előbb horvátul beszélt, azaz a hivatalos nyelven, aztán magyarul is. Ez hozzátartozott az itteni közéleti szertartáshoz, bár maga a miniszter, egy Khuen-Héderváry, jelenség volt a horvát és a magyar politikai életben, az egész család magyarbarátságáról volt nevezetes (a horvát források szerint hírhedt), valamennyi tagja az unió feltétlen híve volt. Apja, Josipovich Antal túrmezei (Turopolje) birtokosként a magyar szabadságharc oldalára állt, s többezres szabadcsapatával a Magyarországra törő Jelačić bán hadait nyugtalanította. 1851-ben birtokait elvették, őt magát pedig halálra ítélték, de kegyelmet kapott: az ítéletet tízévi várfogságra változtatták. A konfiskált családi vagyont az imént emlegetett fia, Josipovich Imre nyerte vissza, s mellé még miniszterséget is kapott. A család harmadik nemzedéke, Josipovich Géza sem „vallott szegényt”, ő századunk első két évtizedében két ízben is betöltötte a horvát–szlavón–dalmát tárca nélküli miniszter tisztségét, aki, ugye, a horvát autonómia felett állt, annak ellenőrzésével volt megbízva a magyar kormány részéről, aláírása nélkül egy „önkormányzati” döntés sem emelkedhetett jogerőre. Így aztán érthető, hogy a középső Josipovich is zimonyi ünnepi beszédében azokról a „széttéphetetlen” szálakról beszélt, amelyek Horvátországot Magyarországhoz fűzik.

A többi vendég közül – márpedig sokan voltak: horvát miniszterek, a szabor szlavóniai és szerémségi tagjai, a szomszédos és távolabbi megyék főispánjai – talán még csak Khuen-Héderváry helyettesét, a szerb szár-

mazású Danilo Stanković albánt emelnénk ki, aki Josipovich mellett a legmagasabb közjogi méltóság viselője volt.

Az ünnepséget követő években az emlékművel nem sok gondja volt a városnak: új volt, tatarozásra még évekig nem szorult. A fotósok is hamar felfedezték: 1897 óta a Zimonyról készített képeslapok állandó motívuma lett. Az anzikszlapok szövegszerkesztői azonban már az első világháború előtt sem tüntették fel egyszer sem az Árpád-torony nevet, de még millenniumi emlékműnek is csak kivételesen nevezték, hanem – akárcsak a város lakói – egyszerűen Hunyadi-toronynak keresztelték el, nyilván az emlékmű színhelye, a Hunyadi-várrom után.

Száz évvel ezelőtt a *Vasárnapi Újság* már idézett száma azt írta, hogy az emlékmű belső helyiségeinek „ez idő tájt még nincs különös rendeltetése”. A városatyák végül is itt szervezték meg a huszonnégy órás tűzoltó-ügyeletet, az állami ünnepek alkalmából pedig innen sütötték el a mozsárágyút.

Az emlékmű kálváriája az első világháborúval kezdődött: 1914-ben a szerb erők elfoglalták Zimonyt, mire az osztrák monitorok tüzet nyitottak a városra, s a bombázás közben a torony is lövést kapott. Ilyen állapotban várta be az impériumváltást, ám 1919-ben gazdátlan maradt, a város nem tartott rá igényt, azaz, más szóval, esetében kimondta hatásköri illetéktelenségét. Egy 1922-ben hozott törvény értelmében mint egykori kincstári vagyon a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság tulajdonába ment át, de jobbulást ez a változás sem hozott. A belgrádi Nemzeti Múzeum 1928-ban felhívta a művelődési minisztériumot: ne hagyja tovább veszni az emlékművet, s egyúttal gondoskodjon a középkori vár maradványainak restaurálásáról is. Mivel semmi sem történt, a zimonyi polgármester felkínálta az épületet a belgrádi halotthamvasztó egyesületnek krematórium céljaira. Erre azonban nem volt alkalmas, s így minden maradt a régiben. A második világháború után sem fordult jobbra sorsa: a még ép ablakait betörték, a bejárati szárnyas ajtót feltörték, a huligánok egy csoportja a réztetőt leszerelte, s a lemezeket ócskavasként értékesítette.

Végül a városatyák kimondták, hogy ez így nem mehet tovább: az emlékművet, a város ismertetőjegyét 1961-ben Josip Sloboda és Miodrag Milašinović tervei alapján helyreállították.

Több mint negyvenévi hanyattatás után a Hunyadi-torony többé-kevésbé visszanyerte régi fényét, s a középkori vár romjait is restaurálták.

Ezzel azonban újabb gondok kezdődtek: mi legyen a rendeltetése, ki viselje gondját? Erre a kérdésre a mai napig nincs megnyugtató felelet, talán éppen az emlékmű jellege miatt is. Hol a Művelődési Otthon, hogy az Idegenforgalmi Szövetség, hol a vendéglátóipari vállalat, hol a helyi közösség kezelésére bízták, s ettől függően más-más szerepkörrel ruházták fel: falai között volt étterem, falatozó, ajándékbolt, múzeum, műterem. Ezek a kezdeményezések sorra balul sülték el, így a télen zárva tartott éttermet 1965-ben a hajléktalanok vették birtokukba, berendezését tönkretették, a fűtést pedig a padlón gyújtott „tábortűz-zel” oldották meg.

1990-ben egy magánbérelő próbálkozott azzal, hogy az épület három szintjén kávézót, talponállót, könyvesboltot, képtárat, gyermekjáték-boltot, műtermet, nyári nyelviskolát, divatáru-kereskedést nyisson, a torony előtt pedig gyermekjátszóteret rendezzen be, afféle vidámparkot. Ebből az utóbbiból nem lett semmi (kérdés persze az is, hogy egy magyar látogatóban milyen érzéseket váltott volna ki, ha a hajdani millenniumi emlék körül vurstlit talál), de a többiből is csak a kávézó (kafić) maradt meg, amely a zimonyiak egyik kedvenc találkozóhelye.

Időközben lezajlott egy vita is a torony elnevezéséről. Az értelmiségiek egy csoportja nem tartotta alkalmasnak sem a Millenniumi-, sem a Hunyadi-torony elnevezést (az Árpád-toronyról szó sem esett), s javasolták, hogy kereszteljék át Zimonyi-toronyra. A magánbérelő a maga részéről Kula 96-nak nevezte el kávézóját. A lakosság a „keresztelőkről” nem nagyon vett tudomást, változatlanul Hunyadi-toronynak nevezi.

Az emlékmű századik évfordulója alkalmából újra felmerült rendeltetésének kérdése. Gazdasági felhasználhatóságát nem igazolta az idő. A városatyák egy csoportja, a működőképes kávézó mellett, városi kilátótoronyként képzei el jövőjét, ehhez azonban meg kellene nyitni az erkélyhez vezető lépcsőházat, gondoskodni kellene örről, jegykezelőről, netán még felvonóról is.

A torony azonban így is, ahogy ma öröködik a város felett – már azzal, hogy megmaradt, és ott áll – betölt néminemű funkciót, amit talán nem ártana hangosabban is megfogalmazni.

Dióhéjban talán így: a mutatóujjként a magasba nyúló építmény, a Millenniumi-, Zimonyi- és Hunyadi-torony arra figyelmeztet, hogy az itt élő népeknek közös múltja van, s ha bizonyos korokban nem is viselkedtek egymással feddhetetlenül, továbbra is egymásra vannak utalva, s hol többségben, hol kisebbségben szomszédok maradnak.

Történelmük is többé-kevésbé azonos síkon mozgott, sok az érintőpont, a kapcsolat, a közös hős, s ennek a közös, még meg nem írt történelemnek – hol vagyunk még egy közös közép-európai történelmi olvasókönyvtől? – alighanem az a legnagyobb tanulsága, hogy az egyik nép, az egyik nemzet nem volt sem jobb, sem rosszabb a másiknál.

A kölcsönös szemrehányással, fitymálással és elhallgatással nem sokra mentünk eddig sem, a jövőben pedig éppenséggel semmire sem megyünk . . .

A MILLENNIUM BÁNÁTBAN – BÁNÁTIAK A MILLENNIUMON

*Hogyan ünnepelték 1896-ban, Torontál megyében a honalapítás
ezredik évfordulóját*

N É M E T H F E R E N C

Többéves előkészület után, tetemes anyagi befektetéssel, kellő fényűzéssel s némi késéssel került sor 1896 májusában a honfoglalás ezredik évfordulójának megünneplésére. A gondosan szervezett, országos jellegű ünnepségsorozatban a megyék is részt vettek, méghozzá kettős vonatkozásban. Egyrészt minden megyének a saját területén kellett az ezredéves évfordulóhoz méltó ünnepségeket szerveznie, másrészt valamennyi megyének a budapesti központi ünnepségen (az ezredéves kiállításon és a díszfelvonuláson) is képviseltetnie kellett magát. E kettős feladat hárult a többi között az egykori Torontál megyére is.

Már egy évvel a millennium előtt, 1895-ben serényen dolgozott „az ezredéves országos kiállítás Torontál vármegyei kerületi bizottsága”, amely nemcsak a helyi bizottságok munkáját volt hivatott egyeztetni, hanem együttműködni is az ezredéves kiállítás budapesti igazgatóságával. E megyei bizottság vállalta magára a Torontál megyei kiállítók toborzását, minőségi szelektálását, de anyagi megsegítését is. S tette ezt annak érdekében, hogy a bánátiak minél színvonalasabban mutathassanak be Budapesten. Bársony István korabeli jellemzése szerint a látogató ott megtekintheti mindazt „amit a magyar állam mai területén 322 310 négyzetkilométeren, az ország 18 millió főnyi lakossága a magyar haladás és műveltség dokumentumaiként összehordhat egy nagyszabású nemzeti közkincstárba”. Ebbe a közkincstárba 1896 májusában Torontál megye is elhelyezte, illetve közszemlére tette jellegzetes termékeit: a híres torontáli szőnyegeket, egyéb háziipari termékeit, de helyet szorított a kis- és nagyiparnak is, amellet – mint kimondottan többnemzetiségű vidék – a millenniumi faluban egy szerb és egy német házat mutatott be a jellegzetes lakberendezéssel és népviselettel egyetemben.

Ugyanakkor 1896 júniusában, a budapesti ünnepi díszmenetben, a „nagyszabású történelmi színjátékban”, amely Árpádtól kezdve korhűen megjelenítette a magyar történelem valamennyi jeles alakját, s amelyben minden megye képviselve volt, felvonult a torontáli nábobok egy válogatott csoportja is.

1896 májusában Torontál megyében a millenniumi ünnepségek megünneplésében, jellemzően a nemzetiségek is részt vettek. Helységtől helységtől különböztek ugyan a rendezvények, meg az ünneplés színvonala, de szinte mindenhol megemlékeztek a jeles évfordulóról. Német-Elementen május 9-én „alig hogy megvirradt, mozsárdurrogatás és harangzúgás hirdette a nap jelentőségét. Kilenc órakor a nemzeti színű szalagokkal díszített iskolai gyermekek zeneszó mellett vonultak több utcán végig”. Egy német ajkú fiú szavalta el a *Talpra magyart*, az ünnepség fénypontja pedig az volt, amikor három fehér ruhába öltözött leányka jelképesen megkoszorúzta Magyarország térképét, azzal a kívánsággal, hogy „úgy éljen és virágozzék, mint a kezükben lévő szép élővirág-csokor”. Román-Écskán az alkalmi díszelőadást egy „díszhá-zasságkötés” előzte meg. Az ünnepségen Molnár János körjegyző magyar, román és német nyelven tartott hazafias szellemű ünnepi beszédet, miután taracklövések következtek, amelyek egyben jelezték a „millenáris dísz-istentisztelet” kezdetét. Solturon, a millennium emlékére meg a község fennállásának 125. évfordulójára az iskola előtt egy emlékeresztet emeltek. Ürményházán, az állami iskolában tartották meg a központi ünnepséget, pontosabban az iskolaudvarban. Azt követően a több mint 300 diák hálaadó istentiszteleten vett részt. A jeles ünnep emlékére Kocsis Ferenc, a község jegyzője egy 100 forintos alapítványt létesített, amelyből minden év május 9-én egy-egy ürményházi születésű szegény tanulót ösztöndíjaztak. (1896-ban kivételesen nem egy, hanem hat szegény sorsú diákot részesítettek segélyben). Dolován is az iskolában tartották meg az ünnepséget, s a *Torontál* szerint „különösen tetszetek a szépen hangsúlyozott, tősgyökeres magyar kiejtéssel előadott magyar szavaltok és beszédek, ami annál meglepőbb volt, mert a szereplő gyermekek csupán szerb és román anyanyelvűek, akik magyar nyelvbéli ügyességüket csak az iskolában szerezték meg”. Az ünnepség befejeztével a diákok között süteményeket osztottak szét, a szerb templomban pedig istentiszteletet tartottak. Oroszlámoson május 9-én és 10-én ünnepeltek. A korabeli újságíró szerint „a legszebb egyetértéssel ülték meg magyarok és szerbek a millenniumot. (. . .) Mindkét napnak délutánján majális volt, hol egymást érték a hazafias szónoklatok, melyek

közt a legsikerültebbek egyike volt Milosevics szerb plébános magyar szónoklata, melyben a magyar királyt és magyar hazát élte. Farkasdon „a méltóan feldíszített és fellobogózott iskolában a gyermekek magyar szavakat mondtak, mire Jovánovics András görögkeleti lelkész szép szavakban ecsetelte a nap jelentőségét, majd Zsivkovic János tanító felolvasást tartott”. Kanakon Tomasich János római katolikus plébános magyar és bolgár nyelven mondott beszédet. A közönség az iskolák látogatása után a bolgár és szerb diákokkal egyetemben a Montag-féle erdőbe rándult, ahol Krsztics Iván szakaszmérnök és Montag Ákos nagybirtokos vendégelték meg az egybegyűlteket. A *Torontál* írja, hogy „a bankett alatt az itt időző melenczei szerb plébános emelte poharát őfelsége és családjára”. Beodrán „este a község gyönyörűen ki volt világítva, különösen Karátsonyi Andor kastélya úszott fénytengerben, annak ablakán és erkélyén 4.000 láng fénylett, erkélyén pedig a nemzeti színű görögtűz és magnézium fáklyák messze bevilágították a környéket. A helybeli zenekar az utcákon végigmenve a Himnuszt és a Szózatot fújta. Vasárnap délelőtt az összes felekezeti templomokban ünnepélyes Te Deum volt, amelyeken részt vett a község előljárósága és a környék intelligenciája”. A kumáni iskolában Munkácsy *Honfoglalás* című festményének másolatát állították ki, amellest „ő felsége a király és ő felsége a királyné magyar zászlókba és szerb szőnyegekbe bevont arcképei voltak láthatók; az egybegyűlt közönség ennek láttára lelkesülten egyhangúlag »éljen a haza«, »éljen a király« és »zsvivio« kiáltásokkal adta lelkesültségének tanújelét”. Csókán, május 9-én „délután egy még a török hódoltságból nevezetes helyre, úgynevezett »Kremenyák«-ra két zenekar kíséretében kirándult az egész gyermekserg. Lederer Arthur és neje a gyermekeket gazdagon megvendégelte. (. . .) 10-én délelőtt a róm. kath. templomban hálaadó istentisztelet volt, melyen főtisztelendő Hoffmann János fennkölt és tartalmas egyházi beszédet mondott; innen a hatóság és az egész közönség a szerb templomba vonult, ahol a pápa egy rövid imát mondott az ezeréves magyar államra”.

Voltak olyan bánáti helységek is, amelyekben maradandóbb emléket állítottak a millenniumnak. Módoson például 1896. október 19-én hármas ünnepség volt: az ottani járási közkórház átadása, az új községháza zárkóltétele, meg a millenniumi emlékoszlop leleplezése. Ez utóbbit a szépen ápolt módosi sétány közepén állították fel. Apatelki márványból készült obeliszk volt, tetején az elmaradhatatlan, széttárt szárnyú

turulmadárral, s az alábbi szöveggel: „*A magyar állam ezeréves fennállásának emlékére 896–1896*”.

Nagyjából hasonló módon ünnepeltek a többi bánáti helységben is. Néhol két, néhol három napig, mozsárágyúk hangja mellett, körmenettel vagy díszfelvonulással, hálaadó istentisztelettel, hazafias beszédekkel, lelkes szavalatokkal. Több helyütt emlékfákat is ültettek. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy a millennium megünneplése nem volt mindenhol lelkes és egyértelmű. Ezt a *Torontál* cikkírója is bevallotta a megyebeli ünnepségekről írt összefoglalójában. Többek között így fogalmazott: „Sok nyelvű és felekezetű nép lakja e megye délibábos rónáit. S ha előfordultak is – sajnos – oly jelenségek, melyek arra engedtek következtetni, hogy némelyek kicsinyíteni szeretnék a magyarság nagy múltjához méltó magasztos ünnepséget, ha meg is történhetett az, hogy némely »vezéralakok« tüntetőleg távol maradtak a hálaadó istentisztelettől s a közgyűlési teremtől, melyben ékes szavakkal adtak kifejezést a lakosság hazafias érzelmének; s ha nem is láttuk a magyar nemzeti lobogót mindazon templomokon és iskolákon, melyeken látni szerettük volna –, ha mindez meg is történhetett, jólesik szívünknek rámutathatni arra, hogy az csak néhány békebontó műve, mely a nemzetiségi lakosság szívéből távol áll, s azok helyeslésére sohasem számíthat.”

Torontál megye központi ünnepsége Nagybecskerekben, a megyeszékhelyen volt. Az ünnepségsorozat 1896. május 9-én kezdődött a nagybecskereki főgimnáziumban. A gazdag rendezvényen többek között dr. Kiss Sándor kegyesrendi tanár szavalt el *Ezer évre* című, „remek, ódai szárnyalású költeményét”.

Egyébként 1896-ban se szeri se száma nem volt a millenniumi ihletettséggű költői és prózai műveknek, alkalomszerű szépirodalmi dolgozatoknak, melyekből a *Torontál* is tekintélyes számban közölt.

A becskereki gimnáziumi mellett a polgári iskolában, a zárdában, a községi népiskolában, az izraelita népiskolában meg a szerb elemiben is ünnepeltek. Másnap, május 10-én a városi közigazgatás tartott emlékezetes díszülést. A városi előljáróság a községházán ünnepelt, ahol Krsztics János polgármester tartott ihletett szónoklatot az ezeréves jubileumról. A *Torontál* tudósítója, az egyébként jól sikerült, fényes ünnepélyről szólva kötelességének tartotta megjegyezni, hogy „a szerb párt vezérffiai ezúttal is tüntetőleg távol tartották magukat a nemzeti együttérzés fényes ünnepélyétől”.

A városi előljárók azt követően testületileg részt vettek a hálaadó istentiszteleteken, amelyek az evangélikus templomban kezdődtek, és

az izraelita imaházban fejeződtek be. Este a város főterét és főutcáját fényesen kivilágították. A szenzációs újdonságot a villanyvilágítás jelentette. Mint a korabeli lapok írták, „az egész város fényben úszott, a legpompásabb látvány a városháza fedélzetén kínálkozott, ahol az e célra bevezetett villanyos gömbökből hatalmas számokkal volt felírva: 896–1896. A mint pedig sötétedni kezdett, mindegyre hatásosabban nézett ki úgy a felirat, mint a többi kivilágított ház. A főutcának majdnem minden ablakából szőnyegek függtek alá, a szebbnél szebb virágdíszeken kívül a hatalmas karos gyertyatartóktól és lámpáktól kezdve le egészen az egyszerű mécsig mindennemű világítás képviselve volt”. A főutcai üzletek kirakata is fölöttébb pazar volt. Rósa Béla, Wehner György és Deutsch Zsigmond üzletének kirakatában például élővirágból készült magyar korona pompázott. Ugyanakkor Weisz Izidor házának ablakában helyezte közszemlére a király és a királynő mellszobrát, izléses virágfüzerekkel díszítve.

Lampionos, fáklyás felvonulás volt a becskerekai főutcán mozsárdurrogás közepette, amelyet a díszmagyarba öltözött Rigó István vezetett, remekül feldíszített násznagyi bottal a kezében. Amikor a menet a megyeház elé ért, s miután a Himnuszt is elénekelték, „előlépett dr. Várady Imre, a rokonszenves, fiatal ügyvéd és remek, költői fordulatokban gazdag beszédet intézett Rónay Jenő főispánhoz. Beszédét folyton félbeszakította a közönség harsány éljenzése, amire mintegy visszhangul felharsant a távolból a »zsivió«!” Váradyt követően még néhány beszéd hangzott el, s a tömeg csak este fél tíz tájban oszlott szét, amikor szemerkélni kezdett az eső.

1896. május 11-én délelőtt Rónay Jenő elnökletével Torontál megye tartotta díszülését. Az ünnepi beszédek után Lauka Gusztáv ünnepi ódáját ífj. Demkó Pál szavalta el. Lauka alkalmi műve annyira hatásos volt, hogy dr. Dellimanics indítványára az óda teljes szövegét is a jegyzőkönyvbe írták.

A becskerekai magyar olvasókör is aznap délelőtt ünnepelt, délután pedig a vásártéren volt népünnepély. Annak keretében csacsiversenyt is tartottak, a szervezők pedig a közönségnek zsemlét és szafaládét osztogattak. A jókedvről a katonazenekar gondoskodott.

A bánátiak azonban nemcsak saját körükben ünnepeltek, hanem Budapesten, a központi millenniumi rendezvényeken is megállták a helyüket. Amikor 1896. május 2-án a Városligetben megnyílt az ezredéves kiállítás, ott többek között helyet kaptak a bánáti háziipar legszebb termékei: a híres torontáli szőnyegek. Bemutatásra kerültek Kovalszky

Sarolta németeleméri műhelyének legszebb darabjai, Láng Nina szőnyegek, de a nagybecskereki szőnyeggyár remekei is. A szőnyeggyár árubódéjában helyezték el a melencei Kata Lončarski szerb hímzéseit, és az alibunári parasztasszonyok román varrottasait is. Az úgynevezett „fonó- és szövőipari csoportban” a kiállításon többek között látható volt „a torontáli szőnyeget szövő asszony a szövőszékével”. Közvetlenül a tárlat megnyitása előtt szállított le a becskereki szőnyeggyár több nagyméretű, díszes szőnyeget a királynak és az új országháznak. Így nem volt véletlen, hogy amikor 1896. május 15-én Ferenc József megtekintette a becskereki szőnyeggyár pavilonját, élénk érdeklődést tanúsított annak termékei iránt. Kérdéseire dr. Végh Lajos becskereki ügyvéd válaszolt. A közöttük lefolyt párbeszédet a *Torontál* így hozta:

„– Hány éve áll fenn a gyár? – kérdezte ő felsége.

– Két év óta, Felség – felelt dr. Végh, hozzátéve, hogy ez az egyetlen szmyrna-szőnyeggyár Magyarországon. – A szőnyegek, melyek Felséged történelmi szobáit díszítik, szintén a mi gyárunkból valók.

– Azok valóban nagyon szépek. És kizárólag a gyárban szőnek? – kérdezte a király.

– Nem, Felség. A gyár vezetősége súlyt helyez a háziipar fejlesztésére is, s főleg szerb községekben igen szép eredményt mutathat fel.

– Nagy öröömre szolgál ezt hallani – mondá a király.”

A budapesti kiállításon a nagyszámú érdeklődő megtekinthette még a millenniumi falut, amely voltaképpen néprajzi falu volt. 23 megyéből 24 házát mutatott be lakberendezéssel, népviselettel együtt. Torontál megye volt az egyetlen, amely 2 házát mutatott be: egy szerbet és egy németet. Mint Jankó János, a millenniumi falu atyja fogalmazta, e két objektummal szemléltetni szeretnék „I.) a régi határőrvidéki szerbség építkezési modorát és házberendezését, II.) ugyanannak népviseletét, III.) a torontáli németek építkezési modorát és házberendezését, IV.) ugyanazoknak népviseletét”. Jankó János ez ügyben még 1894-ben Torontál megyében járt tanulmányúton, és ottani munkájában Streitmann Antal, Jablonszky Miklós, Chemer János és Friedlinger Antal segédkezett neki. Közös fáradozásuk eredménye volt a két autentikus, Torontál megyei ház a millenniumi faluban. Ezeket a kiállítás befejeztével (a többi alkalmi épülettel együtt) lebontották.

Végül az 1896. június 8-ai nagyszabású ezredévi ünnepi felvonuláson, amelyre a Vérmező–Vár–Országház útvonalon került sor, a torontáli nábobok egy csoportja is részt vett. Ők alakították a díszes torontáli bandériumot. Az élen Karátsonyi Andor lovagolt, Rónay Jenő főispán

az „inzurrekciós zászlót” vitte, mögöttük következett Balázs Iván, Botka Béla, ifj. Csávossy Ignác, gróf Csekonics Iván, Damaszkín Arzén, ifj. Dániel Pál, Dániel Tibor, ifj. Demkó Pál, dr. Jagodics Bogumil, Jankó Ágoston, Jenovay Zoltán, Koronghy Gyula, dr. Perisits Zoltán, Rónay Ernő, Rónay László, Solymos Gusztáv és dr. Vinczehidy Ernő. Ezt az úri bandériumot követte egy „népies bandérium”, amelyet módosi parasztagdák fiai alkottak. Ők régi perzekútori díszruhában vonultak fel. A menetben, fogaton vett részt gróf Csekonics Endre és gróf Karátsonyi Jenő. E felvonulás olyan pompásan sikerült – főképpen a festőien szép viseleteknek köszönhetően –, hogy Torontál megye elhatározta: festményen is megörökítteti a torontáli bandérium felvonulását. Ezt a munkát 1897-ben Vágó Pálra bízták, aki nemcsak hogy elkészítette a festményt, hanem becskerekai tartózkodása során valóságos művésztelepet is szervezett. Vágó 1898-ban fejezte be a 2,66 x 1,46 méteres képet (*A bánáti földbirtokosok díszmenete I. Ferenc József császár előtt*), amely ma a zrenjanini múzeum tulajdonában van.

Nos, így ünnepelték meg a bánátiak a magyar millenniumot, amely – Laurenčić Gyula szavaival élve – „rövid kor az idő soha meg nem pihenő folyamában, és mégis mily óriási időszak egy nemzet fejlődés-történetében”.

KÉT HANG

N É M E T H I S T V Á N

*„A honfgalalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör”*

József Attila

I.

Az élete párja szerint a sokszor nehezen mozduló apám, ha hosszas „spekulálás” után mégis ráadta a fejét valamire, azt aztán úgy meg tudta csinálni, hogy született mestere se talált volna benne kivetnivalót. Lett legyen az a munka bármi: udvarfelseprés, kazalrakás, útegyengetés, kertfölasás, kertkapu megjavítása, kerítésoszlop leállítás, ólépítés. A legegyszerűbb munkától kezdve a legösszetettebbig, ha egyszer már hozzáfogott vagy elvállalta, nem tudta csak úgy összezsapni. Így járt el azzal a nevezetes három mezsgyekaróval is.

A több száz földigénylő közül senki se faragott olyan akkurátusos, a kívánalmaknak és a rendeltetésének tökéletesen megfelelő, de a szemet is meggyönyörködtető mezsgyekarókat, mint éppen ő. Tudom, mert ott voltam, láttam, s nagyon megjegyeztem magamnak. S azokat az akácfa karókat vagy inkább cölöpöket nem azzal a föltett szándékkal faragta ki olyan tetszetősre, hogy a földigénylő társaival versenyezzen, akkor is ugyanúgy faragta volna meg őket, ha ő lett volna az egyetlen „agrárérdekelt”.

Ezek az „agrárérdekelték” a meghirdetett napon a községháza udvarán gyülekeztek. Hej, ha ott lett volna akkor a tévé (még nem is létezett), természetesen rejtett kamerával, vagy akár egy jó szemű fotográfus is! Nem volt ott, csak férfiak és nők, főleg azonban az előbbieket, a falu nincstelenjeit, persze nem mindenki. A távolmaradottak közül volt, aki nyíltan visszautasította a „megtapsikolt” földet, mások félelemből, meghunyászkodásból cselekedtek így, mert „visszafordulhat még a világ a

régibe”, és számon kérhetik a „hangoskodókat”. A többség azonban ott tolongott. Nem csoda; földosztás oly ritkán fordul elő a faluban.

Aznap én is lementem apámmal a „községházára”, azaz a községháza udvarába. Bizonyára nem a kíváncsiság vezérelt, feltehetően apám akaratára, hogy ott legyek. Talán a mezsgyekarókat segítettem neki levinni. De hogy a tulajdonképpen célja mi lehetett velem, azt csak jóval a történelmi események után sejtettem meg.

Mire leértünk a történelmi mezsgyekarókkal, már nagy volt a nyüzsgés és izgalom a községháza udvarán. Hiszen valóban történelmi esemény előtt állottak az egybegyűltek. Nem mondhatom azt, hogy ezer éve erre a pillanatra vártak, mert ilyesmit csak a költők mernek magukból kiénekelni, a levegőben mégis benne volt ama ritka, nagy, igenis történelmi sorsfordulók feszültsége. Én megilletődve álltam apám mellett. Természetesen nem a „történelmi pillanat nagyszerűségétől” illetődtem meg, hanem magától az ott egybegyűlt, ott ácsorgó, várakozó tömegetől. Hogy ennyien vagyunk, s mindnyájan ugyanarra várunk.

Emlékezetem szerint az emberek fegyelmezetten várakoztak, a tömegben nem voltak az új hatalom által beépített hangulatkeltek, hangadók, betanított parolabekiáltók, tömeglelkesítők és hasonlók, akiknek pedig a mesterséges kitenyésztése már országszerte megkezdődött. Fegyelmezetten, de érezhető izgalommal várták, hogy a községháza lépcsőjén megjelenjen a földosztó bizottság. A megannyi nyújtott nyakon ezt leste a lépcsőfeljárt felé fordult kalapos meg kendős emberfej-erdő.

Végre ez a pillanat is elérkezett. Hogy volt-e szónoklat, vagy nem volt, nem tudom már. Csak arra emlékszem, hogy egy hosszú listáról a neveket szólongatták. Akié elhangzott, az hangosat kiáltva kifurakodott a sűrű tömegből, s a saját nevével megjelölt mezsgyekaróit lerakta a bizottság színe elé. Miután az apám neve is elhangzott, a hónom alá nyomta a három szép, akácfa mezsgyekarót, s egy mozdulattal elindított a lerakodóhely felé. (Ő maga röstellt volna kiállni velük, vagy eleve nekem szánta ezt a szerepet? – sose fogom most már megtudni. Vagy miután a helyszínen maga is meggyőződhetett, hogy épp az ő mezsgyekarói a legtakarosabbak, hát úgy gondolta, ha már kéznél a gyerek, vigye ki ő azokat, nehogy valahonnan hallania kelljen a mindig és mindenütt jelen levő gúnyos megjegyzést: Nézd csak, a Csülkös János hogy kihegyezte és kicirkalmazta a mezsgyekaróit! . . .)

A történelmi mezsgyekarók leverésénél már nem voltam jelen. Nem maradt róla emlékem. Arról se, milyen volt a hangulat az „új honfoglalók” között. Csak nagyon homályos az ún. földkiszajátfítási gyűlésekről. Ahol a tömeg közt el voltak hintve a beépített hangadók, a hangulat-keltők. Persze a zsenige hatalom részéről. Nagyon homályosak és zavarosak ezek az emlékfoszlányok. Nem tudom már megmondani, hogy részt vettem-e ilyen gyűlésen – ugyan mit keresett volna ott egy gyerek?! –, vagy a mesékből maradt meg bennem valami. De ami ennél most fontosabb volna számomra: nem tudom, hogy hányta-vetette meg magában az új gazda a dolgokat, amikor hazaérkezett a határból, ahol kimérték neki az agrárföldet. Boldog volt-e? Átérezte-e, hogy a számára kiosztott parcella ettől a pillanattól kezdve csakugyan az övé? Mert el-elhangzott a faluban, hogy bizony korai az öröm: visszatérhetnek még, akiktől most elvették a földet. Visszajöhetnek? El se mentek! Nálunk nem voltak hercegek, grófok és bárók. Nálunk csak nagygazdák voltak (most, megfosztva birtokuk java részétől, egyszerűen „kulákok” lettek), meg kisparasztok és föld nélküli nincstelének. Származhatott-e a „megtapsikolt” földből igazi öröm? Az emberek el tudták-e hitetni magukkal, hogy az ingyen kapott földhöz igazi jussuk van? Arról nem is beszélve, hogy már másnap a nyakukba szakadt a kijózanító valóság: van most már ugyan földünk, de nincs mivel megművelnünk! Nincs iga, nincs mezőgazdasági felszerelés. Hát ha egyénileg nem tudunk boldogulni, próbáljuk meg összefogva. Alakítsunk szövetkezetet. Ez a zseniális ötlet eszükbe se kellett hogy jusson, ingyen súgta a fülükbe az új rendszer. S nemcsak az új gazdák fülébe, a régiekébe is. Sebtiben meg is alakították külön a „kulákok”, s külön a „proletárok” szövetkezetét. Azok is vonakodtak, fáztak tőle, akikre a szervezés hárult: az agitátorok. Ezek egyike épp apám volt.

Annyi haszna volt az „agitátorkodásból”, hogy a falu határának egyik legszebb, legkedvezőbb részén „mérethetett ki” magának agrárföldet: az érvényben lévő törvények szerint négy holdat. (Mert, úgy látszik, most is érvényes volt a régi mondás: aki közelebb van a tűzhöz, jobban melegszik.) A kihasított táblának nemcsak szép fekvése volt, de ezek a szántók számítottak a legjobboknak is a határban: a Krivaja völgyében terültek el, s ennek is azon részén, amely már nevében is a kiválóság jegyét sejtette: a Kaszálóban. Ha erre a völgyre, a Kaszálóra, kék trónusáról letekintett az Úr, egyszerűen kisimult barázdás homloka. Mert még Neki is nagyon tetszhetett. Árpád apánk érezhetett valami

hasonlót, miután átverekedte magát a Vereckei-hágón, s elébe tárult a széles és szépséges Kárpát-medence.

Hát itt mutatta meg apám a világnak és földszomszédainak, tulajdonképpen mire képes, ha valamire istenigazából ráadja a fejét. Már nem tudnám megmondani, rögtön a négy hold elsődleges „birtokbavétele” után történt-e a dolog, vagy évekkel később, miután föloszlatták a szövetkezetet, s ki-ki újra birtokba vehette a szövetkezetbe bevitt „vagyonát”, így apám is. Különbözik ez az apróság semmit se változtat a lényegen.

Apám külön, igazi, egyszeri honfoglalása volt ez. És annyira sajtáságos, mint amilyen ő maga volt.

Megfordította a négy holdnak jó egynegyedét, kapott vagy visszakapott földjének a folyócskára szolgáló végét teljes szélességében. Pusztát két kezével, azaz egy ásó meg egy kapa segítségével.

S azzal a föltett szándékával, hogy „birtokának” ezen részéről gyökereztül kiirtja a tarackot. S ez a művelet nem történhetett másként, mint hogy leásott olyan mélyre, amilyen mélyre a tarack lefúrja tűhegyes gyökerét. Vagyis jó hatvan centire.

Azok számára, akik ilyet vagy ehhez hasonlót még nem láttak, márpedig a szőlő alá fordítókon, kubikosokon kívül szépeken láthattak, elképzelhetetlen, mekkora munka ez. Közönséges kéziszerszámokkal. Mindenekelőtt ki kellett ásni egy széles, jó hatvan centiméteres mély árkot a föld teljes szélességében, hogy aztán szépen, elképesztő türelemmel, minden marék földet átgúrva, araszolva haladva előre átfordítsa az iszonyú mennyiségű földet, óvatosan és figyelmesen, külön ügyelve a legvékonyabb tarackgyökérre is, nehogy véletlenül egy letört pórcét is visszafordítsa a földbe, mert az ott tudvalevőleg gyorsan újra meggyökereszik és elterjed. Mondhatnám, hogy hatvan centi mélységig átrostálta az egyholdnyi talajt, hogy tökéletesen megtisztítsa a taracktól. Emberfeletti munkára vállalkozott, de megcsinálta. A „földrostálás” hónapokig eltartott. Ennek az egyedülálló, valóban heroikus munkának, úgy gondolom, a gyakorlati célján túl – hogy a kiszemelt tábláról az írmagját is kiirtsa a taracknak – lehetett apám számára valami mélyebb, nehezen felfedhető oka is. Többek között talán az, hogy ha már ingyen jutott a földhöz, legalább utólag, ilyenformán megdolgozzon érte. Hogy attól fogva valóban a sajátjának érezhesse. Jóllehet a tarackos földet nem szerette, de annak a kiirtása csak ürügy lehetett. Mit szándékozott azon az egyholdnyi megfordított, taracktalanított, jó alföldön létrehozni? Dinnye-bosztánt? Termesztett is ott olyan sárgadinnyét, ami csak

jóval a szüret után, odahaza a padláson, búzarakásba beásva ért be a téli hónapokra. Nagyon finom volt. De ez már nem tartozik ehhez a kései honfoglaláshoz. Meg az sem, hogy nem sokáig örülhetett meghódított birodalmának, meg kellett tőle válnia, hogy visszacsússzon oda, ahol annakelőtte volt, s ahonnan többé már nem tudott felkapaszkodni.

*

Már deresedő fővel döbbsentem rá, amit addig is tudtam, úgy, mint ahogy sok mindent felületesen elraktároz magában az ember, de soha el nem gondolkozik fölötte: apám nem csupán a falu legjobb határrészének számító szántóföldből hasított ki magának a fennálló törvények szerint neki járó négy holdat, hanem itt is mind ez ideig a doktor Tóth Árvai Márk jogos tulajdonát képező birtokából. Mert neki is, a közkedvelt, de különösen a falu szegénysége, tehát a lakosság túlnyomó többsége által tisztelt és szeretett községi orvosnak is csak annyi földet hagytak meg, amennyit a földreform engedélyezett, a többi, ahogy akkor mondták, konfiskálták. Alighanem a Kaszálóban lévő földjét teljes egészében. Ilyenformán nemcsak apám részesülhetett belőle, hanem azok közül mások is, „akik közel voltak a tűzhöz”.

Doktor Tóth Árvai Márknak nemcsak a neve volt szép, az egész lényé tekintélyt sugárzott. Tipikus falusi orvos volt, aki még kijárt azokhoz a betegekhez, akik nem tudtak az ágyból fölkelni. Ezekhez, persze, ma is „kijárnak”; kijár az egészségház ügyeletes orvosa, de abban az időben a falunak még nem volt egészségháza orvosok és ápolónők hadával „felszerelve”, akkor még egyetlen és állandó, éjjel-nappal ügyeletet tartó orvosa volt, a jóságos Tóth Árvai Márk. A falu sáros, havas vagy poros utcáit nem gépkocsival futotta be – abban az időben még az egyetlen főutcán kívül mindegyik örökké sáros vagy poros volt, mert egyik se volt kikövezve –, tehát nem gépkocsin vagy motorkerékpáron robogta be ezeket az utcákat, hanem saját fekete fiákerén, amelyen egyetlen kísérője, hű kutyája volt. Ott ült mindig mellette a bakon, s őrizte a fiákert, míg ő betért a betegéhez. Hozzánk, pontosabban hozzám is többször kijárt: megkopogtatni a hátam, meghallgatni a szívem tájkát, a nyelvemet kanál nyelével leszorítva – mondjad: á! –, bepillantani a torkomba. Megjelenése mindig szorongást és tiszteletet keltett bennem. Komoly és tartózkodó volt, ruhájából idegen illat, valamiféle tömény orvosság, jobban mondva patikaszag áradt, gyerekszemmel korosnak, megtermettnek láttam, s ha valójában nem is volt ősz kecskeszakálla,

csakis így tudom felidézni. Befejezve a vizitet, a tisztára sikált lavórban már előre ott volt a langyos víz a kézmosáshoz, s a szék támláján ott fehérlett a vasalt vászontörülköző, édesanyám sápadt arca figyelte a doktor úr minden mozdulatát, s miután a doktor úr mindennel elkészült, s már a receptet is átnyújtotta, hogy elbúcsúzzék, anyám remegő hangon föltette a kötelező kérdést: Doktor úr, mivel tartozunk? Doktor Tóth Árvai Márk mindenkinél jobban ismerte a helyzetet, a családi körülményeket, amelyben hasonzorú betegek éltek, könnyedén legyintett, s távozott. Anyám csak később fedezte fel a párnám alá csúsztatott bankót, az orvosság árát. Tóth Árvai Márk nemcsak minket tüntetett ki illetén való önzetlenségével; sokéves praxisa alatt szokásává vált ebben a hőtt-szegény környezetben, így hát tudott róla az egész falu, szó nélkül tudomásul vették az emberek, végül némelyikük talán már, ha nem is várta el a doktor úr efféle segítségét, de megjegyezte magának, hogy a doktor úr ezúttal nem dugott a beteg feje alá dinárt. A falu akkor róttá le az iránta való háláját, amikor néhány évre a háború után elhunyt. Romló emlékezetem úgy őrizte meg, hogy minden épkeztláb ember kikísérte utolsó útjára. A gyászkocsi előtt vagy közvetlenül utána az immár megüresedett fekete fiáker haladt, s mindenkit nagyon meghattott, hogy a kocsi bakján ott ül egymagában a megboldogult magára maradt hű kutyája. Többen megfigyelték, talán jómagam is, hogy az árván maradt kutya a fiáker ülésén végigreszkette volt gazdájának ezt az utolsó útját. Doktor Tóth Árvai Márknak a falu határában lévő földje akkor már föl volt osztva a falu azon nincstelenjei közt, akiket hosszú és nehéz éveken át ingyen gyógyított. Nem tudom, hogyan érintette, amikor megtudta, hogy az ő földjét is kisajátították – elvették tőle –, s odaadták azoknak, akiken a legnehezebb pillanataikban segített. Ez a felismerés lassította le lépteimet egyszer odahaza járva, évtizedekkel az események után, őszülő fejjel, amikor már doktor Tóth Árvai Márk rég elporladt, amikor már azok a szépen kifaragott akác mezsgyekarók is rég elporladtak, amikor a „megtapsikolt” földek, ki tudja, hányadszor cseréltek gazdát, amikor apám is rég halott volt, s jóvátenni már nem lehetett semmit. S Tóth Árvai Márknak se megköszönni, amit a falu betegeiért tett. Sem megkövetni azért, amit a falu – az új hatalom – ellene vétett.

II.

Ezerkilencszázkilencvenöt október 8-a, Nemzeti Történeti Emlékpark, Ópusztaszer.

A hetvenes évek végén jártunk itt először, amikor M.-ékkal araszolva, tervszerűen fölparcellázva bebarangoltuk Magyarország tájait, városait, váromjait, nevezetes helyeit. Talán épp Ópusztaszer volt számunkra a legkiábrándítóbb. Ha jól emlékszem, a messi Göncről tartottunk hazafelé, ahol igen barátságos fogadtatásban volt részünk, s ahol nemcsak abba az ablakmélyedésbe, cellaszerű fülkébe ülhetünk le egy percre, hogy magunkba szippanthassuk a történelmi levegőt, ahol Károli Gáspár a magyar bibliával birkózott, de ahol még egérillatú borocskával is megkínált bennünket szíves kalauzunk és házigazdánk, a helybéli tiszteletes úr. Sajnos, Vizsolyt nem ejthettük útba, pedig nincs messze Gönctől, tiszta időben idehallatszik harangjának a szava, s már Károli Gáspár idejében is idehallatszott, állítólag ezzel jelezték neki, a fordítónak, hogy elindulhat az újabb nyomdakész levelekkel, mert a leszállított részt már kiszedték. Így gyarapodtak a Károli-féle biblia ívei a vizsolyi nyomdában, ahol szinte még gyerekképpel Szcenzi Molnár Albert sündörgött és segédkezett, hatszáz évvel a honfoglalás után.

Most, Göncről hazatérőben – ismét feltöltődve az önmagunk számára meghódított haza csendes örömeivel, ama elmondhatatlan jó érzéssel, hogy megérinthettük Károli Gáspár lába nyomát, s messziről hallhatuk Vizsoly harangszavát, tehát feltöltődve valamiféle szellemi csempészárúval, s egy másfajta hazafisággal, mint amilyen akkortájt régiószerte tartós hiánycikk, sőt tiltott portéka volt a nem mindenki számára elfogadható szovjet, jugoszláv vagy általánosságban a szocialista hazafiassággal szemben, szóval Göncről hazatérőben, s mi tagadás, talán egy kicsit el is bódulva az ottani élmények és elfogyasztott borocskák hatásától, utunk vége felé bekanyarodtunk Ópusztaszerre.

S ott mintha egyszeriben pofon vertek volna bennünket. Ez az a szent hely, ahol a hét vezér „*döntő karján sebet vágott*”? Ez a szürke semmisség? Ez a szomorú, megkopott Árpád-emlékmű? Ez a letarolt pusztaság? Ez a temetői csend? Ez az elhagyatottság, sőt elhanyagoltság? Hova rak-tározzuk el magunkba ezt a „hazát”? Mert ez nem ugyanaz, mint amelyik Göncon fogadott bennünket. Több lehet belőle? Melyik az igazi? És hol van az igazi? A „magasban”, ahová a költők álmodják?

Letörten folytattuk az utunkat hazafelé. A valós, az egyetlen lehetséges „haza” felé. Oda, ahol nemcsak meggyötör a meghódoltak kínja, de mi magunk vagyunk a meghódoltak.

*

Jó másfél évtized elteltével, második ópusztaszeri látogatásunkkor merőben más kép fogadott bennünket a vérszerződés színhelyén. Akkor rajtunk kívül talán még a madár se járt itt, most tarkállik, hullámszik a látogatók sokasága. De most már akad is látnivaló bőven. A föltárt sok száz éves romok, a szabadtéri múzeum, a meghökkentő formájú pavilonok, a mesterséges tó, a hatalmas, parkosított terület, mindenekelőtt pedig a csak néhány hónapja megnyílt Feszty-körkép monumentális csarnoka.

Illetve amit ez a csarnok magában rejt.

A képzőművészet eme 18. század végén született műfajának, a panorámafestészetnek jeles egyetlen honi alkotását most nyílik alkalmunk szemügyre venni. Most, a huszadik század végén. Érthető izgalommal ballagunk hát föl a lépcsőkön a kupola alá, ahonnan majd egyszeribe magunk elé tárul a Feszty Árpád által elképzelt és vászonra álmodott történelmi esemény, a magyarok bejövetele.

Nemcsak a csoportok létszáma, de ezek látogatási ideje is pontosan meg van szabva: addig tart, míg belülről, a körkép központjából körüljárható a műalkotás, illetve ameddig a kísérőzene tart. A zenét abban a pillanatban kapcsolják be, ahogy a kupola alá ér a csoport, abban a pillanatban, amidőn a néző belép a képbe. Ezáltal a néző egyszeriben a régmúlt események tengelyében találja magát, s nemcsak látja Árpád fejedelmet és vezéreit, de hallja is a vezérek előtt vágató, győztes sereg lavinyszerű morajlását, orrában érzi a felkavart por szagát, a vérszagot, az üszkös gerendák keserű füstjét, hallja a legyőzöttek halálhörgését, az elrabolt nők kétségbeesett sikolyát, a barmok bőgését, a vágató lovak patáinak dübörgését. A hatás tökéletes, a látvány lenyűgöző, megborzongató. „Mindenütt a csata nyomai, amelyen lassan áthömpölyög a tarka sokaság. A csata sorsa szemmel látható módon eldőlt. A lándzsával, fejszével védekező őslakosok bátor és önfeláldozó védekezése ellenére sem tudják már megállítani ezt a Keletről jött, szokatlan harcmodorú lovasrohammal támadó, óriási sereget.”

Így volt és ilyen volt?

Ilyennek álmodta vászonra ezer év távlatából a festő. Hatalmas méretű, körbefutó vásznán nemcsak Árpádot örökítette meg vezéreivel, harcosaival, népével együtt, de a legyőzötteket is, Latorccal az élükön. „Latorc leánya kétségbeesetten öleli át ősz apját, féltve őt a rájuk váró szomorú sorstól.”

Milyen sors várhatott a meghódítottakra, akiknek a házait a betolakodók felperzselték, szentélyeiket lerombolták, leányaikat elrabolták? Akik vad seregeikkel a Vereckei-hágón át a valóci völgybe betörték, nem ismerik a földművelést, nem szántanak, nem kapálnak, *„házakat sem építenek, sem falukat, mert nincsen semmi bizonyos lakóhelyek. Csak a barmoktól élnek, mellyeket a nagy pusztában legeltetik és őrzék. A szekerekre ernyőket csinálnak és kasokat, ezek őnékik házak, és ezeket mindenfelé vontatják az ő kívánságok szerint. És ezekben hordozzák feleségeket és gyermekeket”*.

Idegenek. Barbárok. Félelmetesek. S ennek rögtön megérkezésük pillanatában látható jelét adták. A drága völgy feldúlva. A meghódolt *„Szerte nézett s nem lelé Honját a hazában”*.

Zúgó fejjel ballagok le a lépcsőn az elnémult kupola alatt a néma sokadalomban. Mert mindenki magába merülve hallgat, még senki se tud megszólalni, az emberek nem találnak szavakat annak a kifejezésére, amit az imént látták és hallottak. Gyászmisékről vonul ki így a megrendült sokadalom ó katedrálisokból. Részvevői voltunk mindnyájan egy olyan kivételes eseménynek, amelyről már annyit hallottunk és olvastunk, de amely csak most vált számunkra igazán láthatóvá, hallhatóvá és tapinthatóvá, most vált egyszeriben érzékelhető valósággá olyannyira, hogy ennek a valóságnak nem csupán hűvös szemlélői lehettünk, hanem remegő résztvevői is. Gyászmisét említettem az előbb, mert annak van ilyen megrendítő hatása. Mert megrendítő a csata vérgőzében együtt látni a győzteseket és a legyőzötteket, a hódítókat és a meghódítókat. Akikből, a hódítók győzelmi jogán, honfoglalók válnak, a honvesztőkből pedig a meghódítottak. Latorc, aki tegnap még itt kőházakat, kőszentélyeket épített s földet művelt, mára a barbár betolakodó sátorlakó Árpád szolgája, véres áldozata lett. Árpád diadala elfeledtetheti-e velünk Latorc kínjait? Vagy ez csak azokban jajdul fel újra és újra ezer év után is, akik Latorc sorsát nem kerülhették el? Vagy csak a kivételesen nagy szellemekben, akikben együtt szólal meg a hódítók vad kurjantása a meghódítottak zokogásával? A költő ezer év távlatából is tisztán hallotta ezt az olyannyira különböző két hangot.

EMLÉKEINKRŐL

B O R I I M R E

Történelmünk első századairól kell beszélnem, történelmünk első századainak története tele van fehér foltokkal, akár a vidék is az ember nem lakta nagy kiterjedésű területeivel, erdőekkel, pusztákkal. A magyarság a honfoglalás első századaiban szigetmagyarság volt tehát, errefelé az Alföld déli vidékein is, s itt különösképpen, hiszen az ország határai itt szilárdultak meg a legnagyobb viszontagságok közepette, s tartottak a határvillongások mind a Duna, mind a Száva folyamhatárai mentén előbb a már ideköltözöttekkel, utóbb a római birodalom leteményesével, Bizánccal, amely éppen olyan joggal tartotta magát rómainak, mint az a Nyugaton született és Rómából kormányzott. Nem feladatom e véres századok minden harcát és viszályát elősorolni ünnepi megemlékezésünkben. A történész dolga ez, akinek térképei az igazán eligazítók a sok megválaszolásra váró kérdésünkre. Szigetlét, szigetkultúra a szívünkhöz oly közelálló területeken e térképek szerint is. Szent István vármegyéinek térképén Bodrogvár, Bácsvár, Bolgyán, Szerém és Kevevár neve olvasható. Száz évvel később már Bodrog, Kanizsa, Bács, Becse, Titel, Szalánkemén, Nagyolaszi, Zemplén, Szávaszentdemeter és Szerémvár, a Tiszán túl pedig Oroszlámos és Keve, míg a XII–XIII. században új névként ott van Kő, Valkóvár és Aracs. Ne csodálkozzunk, hogy ilyen szigeteken halványan világítottak a művelődés mécsesei! Véletlen-e, hogy Szerémi György a XVI. század első felében Szerémet is nagy szigetnek látta és siratta el, a szerémi szigeténél messzebb látva immár. A következő századokban benépesül a táj, hiszen amikor 1525-ben a Török fiúk, a nagyhatalmú bácskai földesurak, mozgósították jobbágyaikat, hogy foglalják vissza a szabadkai kastélyt, huszonöt falu és Futak mezőváros mintegy 1420 jobbágya indult ostromra, és vette be

a kastélyt háromnapos harc után. Legyen szabad annyira személyesnek lennem és közöljem, hogy Telek faluból (körülbelül a mai Szivác közelében) egy Philippus Bory nevű jobbágy is harcba indult még 84 falujával együtt.

Az agrártörténész pedig azt állapíthatja meg, hogy a mi sík vidékünkön (kérdés természetesen, mennyi volt a vizenyős-mocsaras, vízjárta terület, és mennyi az erdő) külterjes gazdálkodás folyt ugyan, de abba már belejátszottak a honfoglalás után szerzett tapasztalatok. Hoffer Tamást idézhetem, aki arról beszélt e korszak gazdálkodásáról szólva, hogy egy dézsmalajstrom szerint az „akkori Dél-Magyarországon, a mai jugoszláviai Vajdaságban, a Duna melletti falvakban olyan adatokat jegyeztek, amelyek az országos vagy európai szokásoktól eltérő módon a kérébe kötött és keresztbe rakott gabonán kívül széna módjára kaszált, kicsiny boglyákba gereblyézett és villázott őszi, nem különben tavaszi vetésű kalászosokról is tanúskodik”.

De a múlt ránk maradt hagyománya arról is tanúskodik, hogy nem kell kisebbségi érzéseket dédelgetni azért, mert nem találunk ősi kolostort, évszázados kollégiumot, hírhedt lovagvárat, legendás templomot, nem idézhetjük az egykori dalos ajkú igriceket vagy a szépen szóló humanistákat. Voltak, de az évszázadok nemcsak lerombolták, mit lerombolni lehetett, hanem kimosták az emlékezetből is, hiszen akik az emlékeket őrizhették volna, és emlékezhettek volna, rabszíjra fűzve gyalogoltak török rabszolgapiacok felé vagy húzódtak mind északabbra s mind nyugatabbra vagy keletebbre az egymás után török kézre kerülő várak védelmét elveszítve. Nem a semmiről kell azonban így sem számot adnunk ezen a nevezetes évfordulón – ezerszáz év után sem üres kézzel kell megállnunk a lét eme szép pillanatában. Idézzük tehát nyomban a mitológiát, és e mitológiával talán a magyarok ideérkezését megelőző időket, az avarokét is. Említsük az ún. „pörösi bogozót” és a „mokrini leletet”. A magyar mitológia két fejezete olvasható le e nem művészi kézzel megdolgozott két tárgyról. A pörösi bogozón a kozmikus párviadal – majdan a Szent László legendában megőrzött jelenetet látjuk, a mokrini leleten pedig az életfa ábrázolását. S a Pörös–Mokrin éppen olyan limese múltunknak, mint a román kori, az Aracs–Horgos–Monostor vonal. Időzőn emlékezetünk most Aracs romjainál, hiszen ezek a romok a bánáti kukoricásokban jelképi erővel is bírnak. „Ha Aracs maga nem, de az ún. »aracsi kő« lényegében társtalan, mint minden kezdeti alkotás” – állapítja meg a magyar művészettörténet-írás. És nem is maga a kő, hanem az oldalán a faragott dombormű: zsúpfedeles templom,

szalagfonatba foglalt kiterjesztett szárnyú sas, egy felszerszámozott ló és természetesen a felirat, latinul, aminek magyar fordítása hangzik ekképpen:

*Akik e betűket olvassák,
A mindenható Istent áldják.*

Szerémségben pedig ott van Dombó, amely Nagy Sándor ásatása nyomán vált közkincsünnké, vidékeink román kori emlékeként, de ott van Bélakút is, amelynek pompáját már csak elképzelni lehet, de dokumentálni már nem, vagy pedig alig. Falai között királyok nyaraltak egykoron!

Szerémség különben a középkori Magyarország virágzó szigete volt. A gazdaságtörténészek azt állítják, hogy itt előbb tértek át a pénzgazdálkodásra, mint másutt Magyarországon a rómaiaktól örökölt szőlőművelés következtében. Visszhangozta ezt a kultúrát még 1555-ben is dal, pontosabban „ama régi dal”, amelynek négy sora hangzik a következőképpen:

*Hozd el, gazda, hozd el
Az Szerémnek borát!
Ha nincs is pénzem,
Vagyon emberségem . . .*

Hogy milyen méretű szőlőművelés folyt, azt nemcsak a szerémségi szőlők birtoklásáért folytatott küzdelmek adatai bizonyítják, és nemcsak a szerémségi bort dicsérő szavak, hanem az az 1521-ből származó adat is, amely szerint amikor egy török csapat éppen szüret után Kamoncot pusztította, több ezer hordónak verte be a fenekét, és ömlött a jó nedű a Dunába! Városiasodott vidék volt egykoron Szerémség, s ezt Újlak város státútuma dokumentálja a legfényesebben!

Biztos alapja lehetett a szellemi érdeklődésnek, ezen túl pedig a szellemi életnek ez a szőlőkultúra. Az érdeklődést a külföldön egyetemi tanulmányokat folytatók jelentős száma bizonyítja. Főképpen Prága a tudásszomj zarándokhelye, egyúttal pedig az eretnesség egyeteme is ott működött. 1420-ban három újlaki (András, Jakab, Bálint) tanult Prágában, Zalánkeménről ketten: Miklós és Jakab. Szinte természetes, hogy Kamoncon gondoltak a megvalósítás szándékával a biblia magyar nyelvre fordítására. Hogy a biblia szövegének mekkora hányada készült el

Kamoncon, s mennyi a messzi Moldvában, nyilván felderíthetetlen. De elkészült a fordítás, amelyet mi Huszita biblia néven emlegetünk Tamás és Bálint nevéhez fűzve a fordítás érdekében végrehajtott nagyarányú helyesírási reformot, nyelvújítást, a magyar prózastílus megformálásában vállalt szerepet. Véletlen-e, hogy a magyar próza XVI. századi fejleményei között is ott van Zay Ferenc elbeszélése és Bornemisza Tamás elmondása is! Szerémi György sem tudott szabadulni anyanyelve hatásától, holott ő az ország romlásáról latin nyelven próbált beszélni.

A biblia magyar nyelven való megszólaltatásának igénye Kamoncon kétségtelenül a huszitizmus szélesebb körű elterjedésének idején, a XV. század első évtizedeiben ösztönözhatta a fordítók munkáját, hiszen 1435-ben már megérkezik Marchiai Jakab Ferenc-rendi szerzetes, inkvizítor, hogy ha kell, tűzzel-vassal irtsa ki a „délvidéki” eretnokséget. Az egykori feljegyzések szerint vagy 25 000 embert térített meg, de hogy hányan voltak, akiket máglyára küldött, nem tudjuk. Bizonyos azonban, hogy alapos munkát végzett, mert a huszitagyánusnak tartottak sírját is felforgatta, és csontjaikat tűzre vetette. A nép ellenállt, Bácsi Simon pécsi kanonok például Újlakon Jakabot egyházi átokkal sújtotta. Az egykori ferences krónika így emlékezett ezekről az eseményekről: „Ezen inkvizíció alkalmával Jakab Kamonicbe, a Duna két partján fekvő városcsücskébe és falvakba érkezvén, ott sok huszita eretneket megtérített, sírjából kiásott és elégetett.” 1439 nyarán a polgárok fellázadtak inkvizítoruk ellen, a kamonci szabómester, Magyar Balázs vezetésével megkergették a bírót. De azután jöttek a király katonái, és leverték a lázadást. Ezért indultak el a messzi Moldvába éjnek idején, s vitték a biblia magyar nyelvű szövegének egy részét is, ahogyan feltételezni lehet.

Megszólalt a világi líra is magyar nyelven a XV. század végén és a XVI. század elején. Délvidéki lehetett az a Gergely, aki Jaksics Demeter veszedelmét énekelte meg, és Szabatkai Mihály, akinek a neve nem hagy kétséget eredetéről. Gerézdí Rabán, aki a magyar világi líra kezdeti időszakát tanulmányozta, azt írta, hogy Szabatkai Mihályé „Délvidéken szerzett ének, amely a török elleni harcra tüzelt, és a vitézi élet szépségeit magasztalta megkapó erővel, és Beriszló alakjában a keresztény vitéznek állított emléket”. *Cantio Petri Berizlo* címen emlegetjük e verset, amely 1515. április 23-án, Szent György napjának előestéjén kelt, és a versfők őrzik a szerző nevét: Mikhael De Zabatkke. Világi ember verse ez, nagyúr familiárisa, mint volt ama Gergely is. A mi Mihályunk nem volt tehetségtelen versszerző, az első magyar nyelvű helyzetdalt is versébe szötte a „szancsák vajda énekével”. S mondjuk, hogy igaz, még

dadogva, de már azt mondja, amit Tinódi Lantos Sebestyén mond majd, és Balassi Bálint énekel ki a „Vitézek, mi lehet . . .” kezdetű katonanékekével már nagy költői tehetséggel. Amikor az ilyen verseket olvassuk, akkor a közköltészet hétköznapiságát figyeljük, de azt halljuk ki abból a két sorból is, amit egy Pominóczky Fülöp nevű szerzetes jegyzett fel kódexébe:

*Bátya, bátya, mely az út Becskerekére?
Uram, uram, ez az út Becskerekére.*

Dúdolta is a becsei kolostor szerzetese e dalt, mert dallamát is odajegyezte a sorok alá.

Eretnekséget, anyanyelvűséget, de humanizmust is dajkált szülőföldünk egykoron. Amikor a magyarországi reneszánsz történetét írják, a Bácsban felvirágzottól is szót ejtenek. Tudjuk, Bácsott volt érsek Váradi Péter, de szerémségi volt Brodarics István, meg az a Gregorius de Sirmio is, aki Janus Pannonius verseit szerette.

A bácsi vár védelmében kibontakozó magas műveltség a nagyvilág szellemi jelenségei iránti nyíltságot is jelenti. Bács vára Váradi Péter érsek gondoskodása nyomán vált reneszánsz központtá – példázzák épületei és az érsek könyvtára, nemkülönben maga az érsek, aki a humanista levél műfajának a kedvelője. Ez a könyvtár nyilvánvalóan nem versenyezhetett Mátyás király vagy Vitéz János könyvtárával, de a nagyvilággal való kommunikációnak így is nélkülözhetetlen eszköze volt. Az újplatonizmus ideavilága volt a kódexben, amelyek közül egyikében a kevés számú fennmaradottnak maga az érsek jegyezte be: Bachie XII. októbris 1496. Rokonszenves humanista arcél a Váradi Péteré! Nagyváradon született 1450 táján. Itáliában tanult, majd hazatérve gyorsan emelkedett a pályán: a királyi kancellária írnokából hamar válik Mátyás király minden politikai tervének tudójává. 1480-ban lesz bácsi érsekké, de azután – egyik napról a másikra kegyvesztett, Árva várának rabja. Mátyás halála után szabadult csak, mert félt tőle a király, s írta: „Rossz nyelvével romlást akart hozni rám és országomra. De az Isten verjen meg, ha a halálát kívánom. Csak nyelvétől félek, a császárra vonatkozó titkok miatt, amelyeket reábíztam. Inkább meghalnék, hogyszem azon titkok köztudomásra jussanak.” 1490-ben végérvényesen Bács falai közé költözik, hátat fordítva a hatalmi harcoknak, az udvari intrikáknak, de hadakozva, nem kisebb személyiséggel, mint VI. Sándor pápával, a Borgiák legnevesebbikével, aki Péterváradot bírta Mátyás

ajándékából, és Váradi Péter ezt akarta visszaszerezni. Ezt vallotta: „a késő bánat megtanított, hogy mennyire kockázatos tört hajón a viharos Euripusra kimerészkedni”. Sokat olvasott, és sok levelet írt. Természetesen nemcsak vallásos könyveket, hiszen a kor a világias egyháznagyok kora. Így eshetett meg, hogy az olasz humanista Philippus Beroaldus neki dedikálja az ókor nevezetes erotikus regényének, Apuleus *Arany-szamarának* kiadását. Szívesen idézte kedves ókori szerzőit. Jogos lehetett a közvélekedés róla, nevezetesen hogy „híre, egyedülálló tudománya, szellemének eleganciája és eloquentiájának mindenható ereje által nem csupán egész Itáliában terjedt el, hanem az egész világ minden más részére is, ahová csak a latin irodalom eljutott”. Szenteleky Kornél bizonyára nem ismerte Váradi Péter leveleit. A Kálmáncsehi Domonkoshoz 1495. június 23-án keltezett levelét azonban nagy együttérzéssel olvasta volna, Váradi Péterben pedig előképére ismert volna. „Igensak irigylem azonban atyaságotat, amiért Nagyváradon a Szent László-fürdőben fürdőzik (ahol gyermekkoromban én is gyakran lubickoltam), míg én itt a Mosztongánál tengődöm, amelyikből a tűző nap heve meg a nagy szárazság teljesen elpárologtatta a vizet, s ahol már a békák is megszűntek kuruttyolni, mert eltűnván a víz, szárazon maradtak valamennyien . . .” Annál nagyobb a szellemi érdeklődésének humanista „szépsége”, amivel az irodalomnak áldoz. Litterátus ember volt, Janus Pannoniusnak nagy tisztelője. 1483 táján ő gyűjti össze és íratja könyvbe Mátyás király megbízásából Janus epigrammáit. Egy 1496-ban kelt levelében ezzel kapcsolatban a következőket olvassuk a Keszthölci Mihály esztergomi olvasókanonokhoz írott levelében: „Egyébként a tisztelendő váradi Püspök úrtól megtudtuk, mikor a minap beszélgetés közben János, pécsi kanonokról esett szó, hogy az ő epigrammái Atyaságotnál megvannak másolatban, melyeket egyébként Mátyás király parancsára mi gyűjtöttünk egybe. Mi bizony mohó kívánsággal szeretnénk látni őket, egyrészt ama kiváló férfiúra való emlékezésből, azonkívül mivel csak úgy árad belőlük a szellemesség, a változatos tartalom . . . A mi könyvünk, melyet pergamenre írtunk le, balsorsunk ideje alatt elveszett. Kérjük tehát Atyaságotat, ha kis időre nélkülözni tudná a könyvet, intézkedjék, hogy megkapjuk, és mi gyorsan le fogjuk másoltatni, vagy ha Kegyelmeteknek is szüksége volna rája olykor szórakozásul, akkor csak másoltassa le, persze hibátlanul: vele kettős munkától kímél meg bennünket, a másolástól és a visszaküldéstől.” Itt hadd jegyezzük meg, hogy a Janus Pannonius kultuszának apostolai rendre délvidéki érdekeltségűek voltak. Csak nemrég is ismerhettük meg Gregorius de Sir-

miót, aki a szerémségi Szentmártonban, a Mitrovica közelében fekvő mai Martinci faluban született. Péterfy Gergely rejtőzik e név mögött, aki 1511-ben a bécsi egyetemen tanult, 1517-ben pedig Krakóban járt. Az ő tarsolyában volt Janus Pannonius negyvenegy epigrammájának (276 sorának) kézírata. Ebből készült azután Janus Pannonius epigrammáinak első, krakkói kiadása, melynek egyetlen megmaradt példányát Uppsalában őrzik. Janus Pannonius kultuszának kapcsán is szólhatunk Brodarics Istvánról, hiszen ő is azon dolgozott, hogy Janus művei megjelenjenek, és támogatta a Páduában tanuló Fortunatus Mátét, hogy egy Seneca-kiadást készítsen elő. Brodarics István az 1470-es években született vagy Szerémségben, vagy Szlavóniában. Itáliában tanult, és ő volt az, akit II. Lajos, keserű tréfájában, a pápához akart küldeni, eszközölné ki a Mohácsnál elvérző magyar sereg szentté avatását. Részt vett a csatában, de megmenekült, és Mária királynéhoz sietett Pozsonyba. 1527-ben pedig már nyomtatásban is megjelenik *Igaz letrás* című műve, amelyben a szemtanú mondja el a mohácsi csata lefolyását és II. Lajos halálának körülményeit. A pápának a következő sorokat írta: „Nem említettem, hogy szerémi püspökből ismét pécsi prépost lettem: a püspökség minden vára és falva, az egész egyházmegye az ellenség kezén van: hétszáz fegyveresem volt, s egyetlen emberem sem maradt.” Az irodalomtörténészek nem győzik dicsérni művét, s ebben Horváth János járt az élen: „Tömörsege ellenére is teljes tájékoztatásra törekszik – írta. – . . . Térben, időben egyre összpontosítóbban halad célja felé, s tájékoztató modorát fokról fokra élményszerűbb megjelenítés váltja fel. Innen lenyűgöző érdekessége, mely szinte a személyes jelenlét izgalmait önti át olvasójába minden különösebb mesterkedés nélkül.” Különben Brodarics István is már Erasmus magyar barátai között volt – egy új kor ígéretében. Mert Erasmus már így vélekedett a Brodarics Istvánnak küldött levelében: „Azt tanuljuk, meg kell siratni Krisztus halálát, amint megsiratjuk bármelyik ember halálát.”

Ha pedig Mohácsot emlegetjük, a középkori magyar művelődés vég-óráira kell gondolnunk. Az ország, amelyet a honfoglalással szerzett a magyarság, itt veszett el valójában először, mert a tatárjárás az ilyen országos pusztulásnak csak az előjátéka volt.

Nem véletlen, hogy éppen idevalósiak e pusztulás (valójában pusztulás) első és Szerémi György kivételével magyar nyelvű krónikásai. Említsük elsőként Zay Ferencet, aki Valkó megyei kismemesi családból származott, apja Péter, anyja Kamarás Borbála, akitől megtanult írni és olvasni. Huszonegy éves, amikor II. Lajos kíséretében ott van a mohácsi

csataterén. 1526 után ő is, akárcsak a legtöbb bácskai, szerémségi nemes, Ferdinánd pártján áll, és fényes karriert fut be. Egerben Dobó István kapitánytársa, 1553 és 1557 között Verancsics Antallal követségben járt a szultánnál. 1570-ben halt meg. Akkor már az elvesztett szerémségi birtok helyébe kapott Trencsén megyei Ugróc ura volt. Színes, történelmi regénybe illő az élete. Katona, aki humanisták módján könyvszerető, latin auktorok (Ovidius) olvasója, és Erasmus műveit akarta birtokolni. Amikor Verancsics Antal érsek biztatására nekifog történelmet írni, s mert szerémségi volt, a hozzá legközelebb álló történelmi eseményt, Belgrád 1521-es ostromát és elestét örökítette meg, hiszen ez az esemény volt a sorsdöntő: Belgrád elestével megnyílt az út a török hadak előtt, s öt esztendő múltán már Mohácsnál áll szemben egymással a két sereg. Zay Ferenc műve, *Az Nandorfejűvár elveszésének oka e vót és így esött* a cím szerinti módon valóban két részből, egy oknyomozó és egy leíró részből áll – kifejti a vár elveszésének „okát” és elmondja az ostrom lefolyásának a történetét. „Így esött” – mondja. A történelem évszázadain át pedig így hangzik a szava:

„Midőn László király látta vóna, hogy ő hadakozással és fegyverrel Magyarországot a török ellen meg nem oltalmazhatja, ő maga es nem arra való volna, hogy hadakoznék, az magyari urak kedig (kikkel ő semmit nem bírhat vala) nem az ország oltalmára viselének gondot, hanem kik mind őmaga hasznát keresné, és egymást gyűlölséggel és háborúval kergetnék, és ezalatt a török naponkint hatalmaznék, és a végvárakban mind Bosznába s mind Horvátországba és Tótország végébe sokat elvett vóna, kiket király csak költséggel sem tarthat vala az maga-bíratlanságtul, gondolta azt magában: hogy ő törökkel frigyüt tegyen és megbékéljék vele.”

A másik szerémségi, Bornemisza Tamás Buda 1541-es elestét beszélte el, s tette ezt Karomról – Karlócáról – elszármazott budai polgárként. Gazdag ember volt, míg állt Buda: „Isten tanú benne, hogy házomra jüttek: aranyos kupákat, jeles arany láncokat, ezüst mívet, selömmarhát, aranyos atlaszt, kit ajándékba vittenek ki ekkoron császárnak az én házamból, többet tett tizenegyezer forontoknál.” Cím nélküli, nem nagy terjedelmű a szövege, írója pedig nem kis öntudattal vallotta: „Mind-ezeket penig egy örök emléközetért írtam meg, mert ezek mind így voltak, kinek csak fél részét sem írtam ki: ha ki penig kilömben mondaná, bizony vétket tenne az jámbor beszédében.”

Azután elnémult a szó, egy fényes korszak fölé borult a történelem sötét, villámokkal terhes felhőzete. Igazán máig ennek a pusztulásnak az átkát nyögjük. De vagyunk.

Hadd emlékezzek arra, hogy amikor Nagy Sándor, jeles régészünk, Dombót ásta, meghívott egyik nap, nézzem meg, mi van a föld színe alatt Rakovácnál. Akkor mutatta meg, mi a különbség a római légiók gyártotta téglá és az Árpád-korban készült között. A római pengett, mint az acél, az Árpád-kori nem is téglá volt, inkább vályog, és morzsolódott a kézben, hulltak belőle a szalma töredékei, a kalászok maradványai. S mégis – ez az esendő, oly könnyen pusztuló vályog legalább ezer éve dacolt az idővel. Ne csüggedjünk tehát!

Elhangzott Újvidéken, az Újvidéki Színházban Honosságunk első félezer éve című, a magyar millicentenárium alkalmából rendezett ünnepségen.

KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

MONOGRÁFIA FÜZETEK REDIVIVUS

Zentai Füzetek 37–40.

Napjainkban, a huszadik század alkonyán a szépliteratúra már rég elvesztette a felvilágosodás és a romantika korában betöltött funkcióját, azt, hogy – miként Horváth János, minden idők legtárgyalagosabb szemléletű magyar irodalomtudósa mondja – „a nemzeti politikum szószólója és alárendeltje legyen”. Korunkban, a politika megannyi csődje, kudarca s melléfogása után, mégis felvetődik bennünk annak a gondolata, hogy talán nem is maga a funkció lényege változott, hisz a ma is érvényes közfelfogás szerint a költészetnek (az irodalomnak általában) egyik alapvetően fontos szerepe és feladata, hogy kifejezze a társadalom és az egyén kölcsönös viszonyát, hogy tanúságot tegyen a nemzeti közösség és az egyed együvé tartozásáról, így aztán aligha rekeszthető ki belőle a „nemzeti politikum” sem. Közlebb jutunk a Horváth János által megfigyelt jelenség megértéséhez, ha azt nem az irodalom funkciójának a változásában keressük, hanem a *nemzet*, a *nemzeti politikum* fogalmának, mibenlétének, ismérveinek a változásában. Ránk ilyen értelemben ezúttal annak a megállapítása tartozik, hogy az egyre differenciáltabb szerkezetű mai társadalmak szellemi alkatát, lelkiségét, értelmi-gondolati-érzelmi struktúráját, tartalmi jellemzőit (mindazt tehát, ami együtt a nemzet szellemi individualitását teszi) nem is annyira a jobbadán vagy kizárólag az egyedileg megélt élmények tükröztetésének a szintjére redukált szépirodalmi szövegekből, az egyéni és egyszeri nyelvi expressziókból lehet megismerni, hanem átfogó, komplex vizsgálódással, oly módon, hogy megfigyeléseink körét kiterjesztjük a szellemi élet szépirodalmon túli tartományaira, a kultúra tágabb tereire is, mégpedig elsősorban azokra, amelyek a nemzeti kultúra létfontosságú eleméhez, a nyelvhez kötődnek. Meggyőződésünk ugyanis, hogy a kisebbségi kultúra életének folyamatosságát (s egyáltalán: fennmaradását) szinte kizárólag a nyelv (=nyelvhasználat) alkotmányos szabályozása s gyakorlati használatának törvényes eszközökkel való legmesszemenőbb védelme szavatolhatja. Nem a csinált hagyomány: a mondák és legendák, hősök és hőstettek, lovagok és hadvezérek, szentek és vitézek cselekedetei meg a gyarló emberi elme más kitalálásai, képzeletének produktumai tartanak meg bennünket önmagunknak, még kevésbé a nemzetinek deklarált rancos meg piros csizmás rekvizitumok. Még csak a politikai szervezkedés mindig manipulálható „szabadsága” sem, hanem elsősorban az önmagunkról való tudatunk valóságos letéteményese, a nyelv, amely afféle kövületként őrzi a múltunkról, ki- és mivoltunkról, a természetről, az emberi életről, ismereteinkről, képzetvilágunkról stb. felhalmozott rop-

pant gazdagságunkat, s amely által ezek a tartalmak bennünk tovább élnek, fejlődnek, gyarapodnak. Aki korlátozza a nyelv használatát, szűkíti életerét, megnehezíti a fejlődését, az megfosztja a nyelv birtokosát lelki, értelmi, szellemi értékeitől, s attól a lehetőségtől (egyben feladattól is), hogy új értékeket hozzon létre. Ezeket fontolgatva tehát valamiképpen mégiscsak a „nyelvi érdekű irodalmiság” korát látjuk újjászületni, a Kazinczykét, akik a szépirodalom elé nem csupán a „szép mint olyan” megvalósítását tűzték célul, hanem – tisztában lévén jelentőségével – „a magyar nyelvnek polgári nyelvvé emelését” is, tehát a polgár társadalmi eszméinek s a nemzet szellemi individualitásának a szolgálatát, ill. kifejezését vállalták egyidejűleg. Félre nevelt, hamis, elkorcsosult nyelvtudatunk, nyelvünknek majd nyolc évtizede tartó sorvadása (meg persze számos más téveszme és ferde ideológia) e nemzedékcserék során oda juttatott bennünket, hogy a nyelvben (és, sajnos, az általa őrzött, kifejezett, a benne kiteljesedő és a vele együtt lélegző kultúrában is) ne annak valóságos, kultúrahordozó, lényüktől elválaszthatatlan, énünkkel szervesen összenőtt értékét, énünk egy darabját lássuk, hanem egyfajta cifrázkodó, lármás, zajos, ugyanakkor azonban egy beszűkült ideológia kelléktárának egy darabját, amit – alkalmi használatra – úgy tűzünk kabátunk hajtókájára, mint holmi kokárdát szokás, vagy vőfélyszalagot a kalapunk mellé a lakodalmas menetben.

Különös öröm és meglepődés hát számunkra annak a tudata, hogy vannak még tiszta szándékú hiteles műhelyei nemzeti kultúránk fentebb leírt komplex vizsgálatának, ápolásának, sőt, teremtésének. Jó tudni azt is, hogy a sok évtizeddel ezelőtti kezdemény, a Zenta város történetének háromnegyed évezrede alkalmából indított monográfia-munkálatok, illetve a monográfia-füzetek sorozatának a megjelentetése, ha kényszerszünetekkel is, de folytatódik, egyre több és változatosabb nézőpontból világot meg a város és a vidék múltját. Néhai Erdélyi Istvánnak, a Városi Könyvtár egykori, kiváló szervezőképességekkel megáldott vezetőjének a munkája e napokban gazdagon érleli gyümölcsseit, ugyanis a Dudás Gyula Múzeum- és Levéltárbarátok Köre sikeresen folytatja az ő egykor megkezdett munkáját az 1995-ben kiadott négy, 37., 38., 39., és 40. számú füzetével. Az említett sorszám szerint Barta László–Balassy Ildikó: *A zentai csata*; Szloboda János: *A zentai sajtó története*; Tari László: *Zenta villamosítása*, és végül Kalmár Károly: *A zentai elemi iskolák története, II. rész*. A nemzeti kultúráról fentebb kifejtett nézetünk szempontjából elsősorban a sajtó és az iskolák történetét tárgyaló füzeteket tartjuk fontosaknak, messzemenően méltányolva természetesen a többi füzet jelentőségét is, amelyek a város egyetemes fejlődésére nézve fontos egyéb témákat és eseményeket dolgoznak fel.

Mielőtt azonban bárki is a részrehajlás vétkében marasztalná el, a recenzens maga bevallja, hogy „alanyi jogon” szól e füzet sorozatról, már amennyire a jogtudomány e közömbös és rideg kifejezése nemcsak elvont jogviszonyt jelent, hanem a recenzio történelmi jellegű munkák méltatásánál szokatlan „kevésbé mérsékelt” hangnemre is utal, s amit a nyelvtantól kölcsönzött „alany”-fogalom úgy értelmez, hogy a szóban forgó cselekvést végzi (végezte), illetve részese (volt) annak. S ennek az „alanyi jog”-nak nem csupán az a fedezete, hogy e sorok írója volt az 1965-ben megjelent első füzet szerzője (*Zenta írói*), hanem támasztékot nyer azzal is, hogy Kalmár Károly kutatásaiból örömmel értesülhet nagyszüleinek, Szeli Antal és Karvázi Erzsébet tanító házaspárnak mint a város szellemi és kulturális mozgalmal szerény tényezőinek a jelenlétéről Zenta, különösen pedig Felsőhegy és a tanyavilág tanügyi életében.

A szakírók majd kihelyezik a füzetek tömördek adatából a megírandó monográfia szempontjából fontos anyagot, s majd megállapítják, milyen mértékben helytállóak,

pontosak, netán hiányosak vagy éppen tévesek bennük az adatszerű közlések. Ezt nem tartjuk feladatunknak. Azt azonban igen, hogy élesztgessünk s ébren tartsunk bizonyos, jobb önismeretünket elősegítő, szellemi gyökérzetünket tápláló-serkentő-erősítő kezdeményezéseket, s olykor jelenünk elé idézzük egykor vállalt feladatainkat és kötelezettségeinket. Ez alkalommal pl. azt idézzük emlékezetünkbe, hogy kerek harmincöt esztendeje hozta meg Zenta város illetékes szerve az a határozatát, amelynek a szövege a füzet-sorozat korai számaiban még olvasható volt, később azonban – előttünk ismeretlen okokból bekövetkezett koncepcióváltozás következtében – elmaradt, fölöslegessé vált. Az első füzetek belső címlapján az alábbi, szerb nyelven fogalmazott szöveg tájékoztatta az olvasót a sorozat rendeltetéséről: „Zenta 1966-ban fogja ünnepelni fennállásának 750. évfordulóját. Közéleti dolgozók kezdeményezésére a Városi Népbizottság 1961. okt. 28-án 05–7597/1 szám alatt határozatot hozott, hogy ebből az alkalomból megjelenteti Zenta monográfiáját. E kiadvány munkálatainak vezetésével a Művelődésügyi Tanács az alábbi szerkesztőbizottságot nevezi ki: Erdélyi István főszerkesztő, a szerkesztőbizottság tagjai: Danilo Branovački, dr. Burány Béla, Katona Pál, dr. Szeli István, Tóth Horgosi Pál, Nestor Vukov. A nyilvánosság és a Zenta város nagyjai iránt érzett felelősség tudatában a szerkesztőbizottság megkezdte munkáját, s anyaggyűjtésének eredményeit, amelyekre a készülő monográfia épül, e füzetekben adja közre.”

Nyilvánvaló, hogy nem ezt a szerkesztőbizottságot kell megkérdezni, miért nem tett eleget a feladatának már a harminc évvel ezelőtti, 1966-ra kitűzött időpontra. Nem is lehetne kérdőre vonni, hisz még élő tagjai is már rég visszavonultak a kutató-irányító-szervező tevékenységtől, leginkább pedig azért, mert nem az ő odaadó vagy netán hanyag munkájukon múlt a monográfia sorsa, hanem a monográfia-párti vagy az azt ellenző „ideológusok” marakodásán, a „történetbölcséleti” koncepciók és a nemzetinek kikiáltott érdekek ütközésén, amelyekről azonban nem tanúskodnak jegyzőkönyvek írásban rögzített szövegei, pontokba foglalt indoklások, kifejtett érvek és ellenérvek, s legfeljebb ha szóbeliségben fennmaradt emlékek alapján lehet némileg bevilágítani a korabeli lokál-politikusok fejében támadt sűrű homályba és mély szakadékba, amely a várostörténet írása körüli igyekezetet leállította, sőt megbénította. Olyan gyalogszövből serkent gáncsoskodással, amely egy-egy település vagy térszínforma megnevezésében vagy más nyelvi megnyilvánulásban nem egy nép történelmi tapasztalatát vagy észjárását látja, s nem szemléletmódjának, képzeletműködésének jellemző vonásaként fogja fel, hanem mint veszedelmes politikai tendenciát, szeparatista törekvést, urambocsá’ – hazaárulást.

S minthogy mindezt (remélhetőleg) már végérvényesen átadhatjuk a feledésnek, meglegedéssel állapíthatjuk meg, hogy az egykori kezdeményezés nemcsak méltó folytatásra, hanem olyan folytatókra is talált, akik az első füzetek színvonalát meghaladva végzik felelős munkájukat. Leginkább pedig abban bizakodunk, hogy nem kell újabb harminc esztendőt várni arra, hogy e bűvópatak-életű füzet-sorozat egységes monográfiává álljon össze.

SZELI István

ETIKA ÉS MORÁL

Varga Zoltán: *Farkasok és filozófusok*. JMMT, Újvidék, 1994

1995-ben jelent meg, noha (a kiadói tervek alapján) 1994-re datált könyv Varga Zoltán *Farkasok és filozófusok* című, esszéket és tanulmányokat tartalmazó kötete. Szerény küllemét (mint amilyen a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság valamennyi kiadványa) tartalmi gazdagsága, gondolati sokrétősége (sőt, esztétikai-nyelvi megformáltsága) feledtetni velünk. Recenzente, Piszár Ágnes irodalomkritikus, Babits *Az írástudók árulása*, illetve Szerb Antal *A Harmadik Torony* című tanulmányával állítja párhuzamba. Olyan műről beszél, amelyben „egy alapos műveltségű értelmiségi gondolkodik”, s kinyilvánított szándéka szerint „múltunk és közelmúltunk téveszméit és irracionizmusát” igyekszik leleplezni; ezeknek „gondolati úton való legyőzésére” tesz kísérletet.

Varga Zoltán, amellet, hogy esszéivel és tanulmányaival szerepel a magyar folyóiratok oldalain (1960 óta több kötetben is megjelentette e műfajba sorolható alkotásait: *Periszkóp*, 1975; *Búcsú az utópiától*, 1984; *Későn okosan*, 1990), szépróként ismert a magyar irodalomban (munkásságának három és fél évtizede alatt tizenegy kötetben jelentek meg regényei, színművei, elbeszélései). Természetesnek tartom, hogy írói tevékenységének e két területe bizonyos mértékben összefügg, valamilyen szinten mindenképpen kimutathatók az átfedések. Különösen érezhető ez a kapcsolat legutolsó kisregénye, az 1992-ben napvilágot látott *Indiánregény* és jelen kötetének tanulmányai között. *A Farkasok és filozófusok* a maga (nemcsak nemzetiségi, hanem szemléleti értelemben is) kisebbségbe szorult látószögével, úgy is értelmezhető kötet, mint az indiánok (a mindenkori „legyőzöttek” és pusztulásra ítélték) sorstörténetét megfogalmazó kisregény elméleti „lecsapódása”. *Az Indiánregény* főhőse, Kintpuas-Jack kapitány modok törzsfőnök monológjának részletei (pl. a „ne kegyelmez a legyőzötteknek, ne kényszerítsd őket, hogy legyőzöttek tovább éljenek, ne tedd velük ezt, mert a vereséget nem viselik el” vagy a „vesztesek közé születni, istenem, vesztesek közé, micsoda felháborító igazságtalanság”) akár is vethetők (sőt, azonosíthatók) a vizsgált tanulmánykötetben szereplő egyes megállapításokkal, konklúziókkal (pl. a *Rigómezei harangok* vagy a *Délszláv démonok* című esszékben).

Még sohasem jutott eszembe, hogy a vizsgált szépprózai vagy bölcséleti mű elbeszélői pozíciójára, illetve látószögére a szerző fizikai állapotából következtessenek. Most sem tenném (annál kevésbé, mivel az írót nem ismerem, még csak nem is láttam soha), ha az íróról szóló életrajzi jegyzet második mondata nem ez volna: „Hároméves korában gyermekparalízisben megbénult.” S ha az író maga nem vállalná és fejtené ki hangsúlyosan *Devianciáról deviáns módon* című esszéjében ezt az álláspontot: „... . alapján véve nem vagyok keserű ember. Ma, túllépve már az ötvenen, talán még kevésbé is, mint korábban – nem annyira »élvezve« az életet, inkább »érdekesnek« találva. Mintegy a nézőtérén ülve, s egyelőre nem kívánva elhagyni a »theatrum mundi« előadását. Ám ha eszembe jut az a hároméves kisfiú a pesti Stefánia gyermekkorház vizsgálóasztalán, aki négy végtagja közül csak a bal mellsőt képes úgy-ahogy használni, és aki, miután előbb a „kis zöld szobáját” és a „kockás díványát” siratta, a számára örömhírt jelentő „megyünk haza” hallatára a Sárgul már a kukoricaszár-t kezdi énekelni, mit sem értve Hajniss Elemér professzor kellőképpen csomagolt szentenciájából, miszerint az általuk nyújtható kezelést szülei otthon is elvégezhetik – akkor a helyzet kissé módosul.”

Devianciáról deviáns módon című esszéje a „sors-deviancia” és a „magatartás-deviancia”, valamint az (előbbi jelenségekkel, illetve állapotokkal kapcsolatos) euthanázia kérdését boncolgató frás.

Tanulmánykötetek esetében (szépirodalmi műveknél sem mindig) nem követelmény a folyamatos (az első frástól az utolsóig tartó) olvasás. Címek, fejezetek utalásai illetve beosztása, olvasási szokások és meggyőződések döntik el a sorrendet. Varga könyve tematikai (kisebbségi részét műfaji) megfontolások eredményeképp két fejezetre tagolódik. A *Csillagkeresés, szerepkeresés* című első fejezet az értelmiségi léthelyzet, szerep(vállalás) kérdéseire, valamint más intellektuális dilemmákra koncentráló, ezekre lehetséges választ kereső frásokat tartalmaz, köztük a kötet címét adományozó *Farkasok és filozófusok* című tanulmányt. A *Léphetünk-e még?* című második fejezetben sem változik számottevően a szellemi hovatartozás ténye, a látásmód milyensége, ugyanakkor a tanulmányozott kérdéseket konkrét földrajzi és politikai koordináták közé helyezi az író, nevezetesen a válság meghatározta (földrajzilag igen, szellemileg kevésbé Európához tartozó) Balkán világába. Ezek az frások hangsúlyozottabban politikai színezetű esszék.

En ezt a könyvet (a gondolati összefüggés megtalálásának szándékával) folyamatosan olvastam, s csak a címadó frás elolvasását követően tudatosodott bennem, hogy részben tévedtem, hiszen ez a könyv (benne valamennyi tanulmány és esszé) csak a címadó tanulmány, a *Farkasok és filozófusok* fénykörében igazán érthető, értelmezhető teljesebb igénnyel. Visszacsatol, előre utal, a továbbiakra is vonatkozó kulcsfogalmakat előlegez ez a tanulmány. Tehát nemcsak szerkezetileg, de gondolati szinten is a könyv gerincét alkotja. Pl. az első két frás, a *Társadalom és boszorkányper*, illetve a *Devianciáról deviáns módon* című tanulmányok, amelyek valójában a vitához való hozzászólás, a reagálás szándékával íródtak, első olvasásra hiányosnak tűnnek, a primér szövegekkel együtt látszanak értelmezhetőnek. Ám a címadó tanulmány olvasását követően világos elöttünk, hogy az elsődleges, indukáló szövegek elvesztették jelentőségüket, s csak alkalmat adtak arra, hogy a szerző kifejtse véleményét egy-egy jelenségről. Másrészt a kötet valamennyi tanulmánya és esszéje egy-egy domináns fogalom, többértelmű társadalmi jelenség köré szerveződik. Így szinte összeállítható a Varga Zoltán-i bölcséleti próza kulcsszavainak rendszere. Csak egy részlet e hálózatból: hatalom, erőszak, totalitarizmus, deviancia-deviáns (viáns), szerep, erkölcs (erkölcstelenség), norma, kisebbség (többség), nemzet, démonok, nyájszellem (autonóm ember). S persze ezek szinonimái, illetve változatai is ideérthetők: diktatúra, értelmiségi szerepvállalás, közvélemény stb.

Bármennyire is társadalmi, illetve politikai kérdésekre koncentrál, a filozófia módszereivel, terminuskészletével (is) él Varga Zoltán, könyve alapjában véve irodalom-, illetve olvasmányközpontú: olykor ezek inspirálják az frások létrejöttét, másrészt óriási hivatkozásanyag sűrítődik össze bennük. Mindez nem annyira idézet formájában, azaz a bizonyítás, a szerzői vélemények „megtámogatása” érdekében van jelen, mint inkább a szellemi hovatartozás áttételes kijelölése céljából; a gondolkodás szférájára utal vele az író.

A *Farkasok és filozófusok* című (Erkölcösök állapotokról és erkölcstelen gondolkodókról alcímű) tanulmány tárgya egyetlen kérdő mondatral kifejezhető: Mi az erkölcs? A kérdésre természetesen nem adható egymondatos válasz, ugyanakkor – az író asszociációs gondolatmenetét követve – egy sok összetevőjű rendszer, gazdag összefüggéshálózat bontakozik ki elöttünk. Szinonimák, alternatívák, ellen- és végpontok, nélkülözhetetlen építőkövek merülnek fel. A tanulmány irodalmi „alapköve” Konrad Lorenz *Salomon király gyűrűje* című könyve, amelyben többek között szó esik arról, „miképpen kegyelmez

a szerelmi párharcban győztes hímfarkas a megadás jeléül torkát elharapásra kínáló legyőzött ellenfélnek". S Lorenz „állati” példája kapcsán nyer megállapítást, miszerint az „örök emberinek mondott dolgok mindig valami ember előttit jelentenek”. Vagyis a farkas esetében jelentkező „agresszív készítetést leszerelő” gátlás olyasvalami, mint az erkölcs az emberi közösségekben és kapcsolatokban. (Innen az alcím első része: „erkölcsös állatok”.) Varga szerint még nagyon sok dologról kiderülhet (és ki fog derülni), hogy „meg kell osztanunk az állatvilággal”, azaz nem fajunk kiváltsága. Az erkölcs eredetére vonatkozó felfogások közül – az általa elfogadott „állati” (természeti) hovatartozás mellett – még kettőt említ, vizsgál és természetesen ütköztet egymással. Ezek: az erkölcs emberi kategória, illetve isteni eredetű. Az előbbivel kapcsolatosan merül fel egy újabb fogalom: tudatosság. Könnyű lenne két egyszerű, szétválasztható, egymással szembenálló kategóriát alkotni, az állatok „erkölcsét” ösztönösnek, az emberét tudatosnak titulálni. Csakhogy ösztön és tudat nem zárja ki egymást. Az állatoknál is megfigyelhetők bizonyos „tudatosságra” utaló magatartásformák, s az ember lényéből sem vesztett ki teljes mértékben az ösztönösség. Ironikus megállapítása: „Mindenesetre kezdetben vala a gátlás. Kialakulása homályba vész, ám a maga módján megbízhatóan működött, s működik ma is az állatvilágban. Amíg csak az ember áldott vagy átkos tulajdonsága, az értelem, túlfellett szürkeállománya jó vagy rossz voltából, színre nem lépett. Kimozdítva az ember állatósét paradicsomi állapotából. Fel- és kiemelve, vagy éppen romlásba döntve.” Az erkölcs „isteni” kategóriaként való emlegetése kapcsán pedig Hamvas Béla felfogására tér ki: „mintha az erkölcs nem is az ember érdekében létezne, hanem földöntúli hatalomért, mintegy annak nagyobb dicsőségére”.

Az erkölcs szintjeinek megkülönböztetése mellett a szerző a történeti fejlődés vázlatának megírására is kísérletet tesz, az „ösgátlás” kategóriájától az „emberért létezés” állapotáig vezetve a gondolkodás fonalát. Közben egész sor lényegi összetevőjére mutat rá az erkölcsnek. Az önmegtartóztatás, a lemondás, a norma, a közvélemény, a tabu és más fogalmak mellett legérdekesebb az „autonóm személyiség”-ről kifejtett nézete. (Egyébként az erkölcstörténet Szókratészben látja az első ilyen személyiség felbukkanását.) Az autonóm ember fellépése a „betartó hatalom” (apa, nemzetség- vagy törzsfő, király) működésével antagonisztikus, ugyanakkor az „erkölcsi gondolkodás” készsége, s annak előbbre vitele fűződik hozzá. (Szemben a normák betartásának gondolkodás nélküli vak tetteivel.) Varga szerint az állatok mindig, a primitív társadalmak tagjai többnyire betartják a normát, „a mind fejlettebb társadalmak tagjai viszont, a civilizáció előremenetelével lépést tartva, egyre kevésbé, illetve látszólag csupán”. Azaz: „Napjaink embere ne meghatározott tilalmakhoz igazodjon hát, hanem egy bizonyos értékrendhez. Tudva, hogy önmagában semmi sem jó vagy rossz, tettei lehetséges következményeit igyekezzen felmérni inkább. Vagyis gondolkodva legyünk erkölcsösek, cselekvők vagy nem cselekvők, mások érdekeire is figyelve, ahogy a helyzet kívánja.” E bonyolult fejlődésrendszerben különös helyet foglal el a gondolkodó, a filozófus és az író. (Innen az alcím második fele.) Egyformán jellemezhető „erkölcsösként” és „erkölcstelenként” – állapítja meg róla a szerző. A gondolkodó mindenkor „párbeszédet folytat velem”, „szituáció” fűzi az erkölcshez. Az irodalom tárgya ugyanis mindig a történet, a történet. Történet („hír”) értéke viszont csak a rendkívülinek van: a szokványostól, a normától eltérőnek, a deviánsnak. Így az irodalom „mivoltából adódóan” deviáns, normaromboló. Ugyanakkor az író, a filozófus, a gondolkodó „személy szerint” is deviáns, hiszen a „nyájszellem”-ből kivonva magát letért az „útról”, az „átlagosnál racionálisabb” gondolkodásra, egyéni út megrajzolására képes.

E gondolatmenetben nem kerülhet meg egy név. „... ki ne találta volna ki már, hogy itt most a puritán lutheránus lelkészcsaládban zseniként született »Antikrisztusról« lesz szó” – mondja ezzel kapcsolatban Varga. Nietzsche-bírálat az „erkölcs egészének” felfogásán alapszik. Szerinte Nietzsche, amikor hétköznapi morálról, „birkaerkölcsről” beszél („annak máig sem felülmúlt természetrajzát prezentálva”), nem tesz különbséget etika és morál között. Pedig: „az etika filozófia, tudomány, elmélet, emelkedett szellemek fényűzése”, míg a morál „szokásrendszer, közfelfogás, közmegegyezés”.

A Varga-tanulmány végén persze hiába keressük a megoldást: mi az erkölcs? Az az érzésünk, hogy nagyon sokat megtudtunk róla, számos ösztetevője, sőt ellentéte lett világos előttünk. Az „egész” azonban nagyon homályos lett: nem tudtunk meg semmit. Azaz valamit a pluralitásról meg a megoldhatatlanról. „Nietzsche mindenesetre erre a kihívásra egyedül egy művészetközpontú utópiával válaszolhatott.” Varga Zoltán meg egy sokdimenziós, gondolatgazdag, olvasmányos, eredményre nem vezető tanulmánnyal.

Bár számos „jól megírt”, érdekes, gondolati kiterjedésében nagy tanulmányt tartalmaz még a kötet, a címadó írás jelentőségével egyik sem vetekedhet. Közülük nemegy a „műbírálat” szándékával íródott, de így, a kötetegészben lekopott róluk ez a meghatározás, s egy-egy társadalmi jelenséget tárgyaló esszévé, tanulmánnyá lettek. *A cinkos* című Konrád-regényről szóló kritika például a „fausti ember”-ről alkotott nézetének kifejtésére ad alkalmat, az Eörsi-drámák kapcsán pedig a totalitarizmus fogalomkörét tárgyalja. Ír Cseres Tibor *Vízaknai csaták* című, 1988-ban napvilágot látott könyvéről, s a kondukátor-házaspár kivégzéséről (és uralmáról is) izgalmas fejtegetést. Tanulmányokkal válaszol különböző folyóiratok szerepvállalást célzó körkérdéseire: Csillagkeresés, szerepkeresés vagy Léphetünk-e még?

Rigómezei harangok című esszéje szituációs, azaz egy beszélgetés, méghozzá a többségi nemzet tagjával folytatott párbeszéd folyamánya, s domináns kérdése az erőszak: „Itt Európa peremén, ahol Európa megszűnik Európa lenni. És ahol a marcona férfiaság világa kezdődik, a mítoszoké, a pátoszoké, a hisztériáké . . .”

A Délszláv démonok (Egy történelmi tévedés margójára) című tanulmány témájában és helyszínében kapcsolódik az előzőhöz, a *Rigómezei harangok*hoz: a délszláv háború okait kutatja. Irracionalizmusokat, történelmi tévedéseket, „állam-álmokat” vizsgál, s próbál meg gondolati úton legyőzni. S közben a csőd legkülönbözőbb formáiról beszél: Európáról, a történeleméről, az emberi érteleméről. A téves önmeghatározás csődjéről és veszélyéről.

Varga Zoltán mindig etikai szempontból vezeti le előttünk a vizsgált problémát írásaiban. Receptet nem ad (miként recenzense fogalmaz), viszont gondolkodási (magatartásbeli) alternatívát kínál, mutat be.

BENCE Erika

HELYTÖRTÉNET, EGYHÁZTÖRTÉNET, NÉPI VALLÁSOSSÁG

Kocsis Antal–Sárvári V. Zsuzsa: „*Gunarasban templom lesz . . .*” Adatok a gunarasi egyházközség életéből. Agapé, Újvidék, 1995

Örvendetesen gyarapodó vajdasági magyar helytörténeti-helyismereti kiadványaink sorsát az ún. kisebb könyvkiadók hathatós támogatása nélkül immár nem tudjuk elképzelni. Új könyveink megjelentetésében elévülhetetlen érdemei vannak az újvidéki Agapé, a tóthfalusi Logos kiadóknak, a JMMT, a Cnesa, az Életjel kiadói tevékenységének. Hiszen a régebbi s nagyobb Forum nem tud minden igényt kielégíteni.

Vallás- és egyháztörténeti publikációink száma is szaporodik napjainkban. Külön érdeme ezeknek a könyveknek, hogy a népi áhítat különböző megnyilvánulási formáit is számba veszik, bővítve így a vajdasági magyarság laikus szakralizmusáról eddig szerzett ismereteinket.

Az Agapé új könyve egy bácskai egyházközség, Gunaras életéből mutat be adatokat, illetve figyelemmel kíséri e közép-kelet-bácskai település létrejöttét, egyházközségének megszervezését, életét. A könyv egyik szerzője, Kocsis Antal, már egy előző publikációban (*Isten dicsőségére emeltette . . .*, 1994) jelezte érdeklődésének irányát. A másik pedig Sárvári V. Zsuzsa, a magyar néprajzi kiadványok értő kritikusa, aki az előzőleg említett könyv lektora volt, a jelen kiadványban már társszerzőként szerepel. Könyvük bevezető részében történelmi áttekintést kapunk az általuk feldolgozott vidék múltjából, a kereszténység itteni elterjedéséről, a vallási élet korábbi formáiról, intenzitásáról. Kutatott területükön, Gunaras környékén feltételezik két Árpád-kori település, Turol és Kopolya létezését, valamint templomot is az egykori Turol faluban. Töviskésről pedig térképek bizonyítják, hogy az 1700-as években lakott település volt, s később lett tanyavilág Szökesor néven, ma pedig csak öt-hat lakott szállás. Szerzőink régészeti és a múltba nyúló helytörténeti kutatásokat is végeztek, s szinte bizonyosra veszik az egykori Töviskés falunak és templomának helyét.

A mai Gunaras Mohol határrésze volt. Önálló életet az 1870-es években kezdett élni, amikor ismert juhászfalu hírében állt. Egyházközségileg is Moholhoz tartozott. Azonban a XIX. század végére, a XX. század elejére olyan számban megnőtt lakossága, hogy önálló lelkészre s lelkészségre is igényt tartott. 1922-ben érkezett az első római katolikus pap Gunarasra. Templom híján a vasárnapi istentiszteleteket egy magtárépületben tartották a Hermecez-tanyán, s az imaházban már jelen voltak a vidéken kedvelt szentek képei, szobrai (Szűz Mária, Veronika, Szent Teréz, Jézus Szíve, Prágai Kis Jézus). Egyházilag akkor Gunarashoz tartozott Nagyvölgy, Kutas-pusztá (Drea), Töviskés (Szöke-sor), Kincstár-sor és a péterrévei tanyák. Templomukat, melyet Beck Henrik építész tervei alapján építettek, 1925. szeptember 8-án szentelték fel. A főoltárt, több kegytárggyal együtt, a nyugat-bácskai Prigrevica–Szentiván falu ajándékozta, míg az oltáron álló Mária-szobrot Domány Pál ajánlotta fel az új templomnak. Véd-szentje is a Boldogságos Szűz Mária lett, búcsúnapja pedig Kisboldogasszony ünnepe, szeptember 8-a. A szerzők, az egyházközségi levéltár okmányait felhasználva, részletesen foglalkoznak a templomépítés körülményeivel, a harang öntetésével, a bútorvásárlással, az öröklámpás, a szenteltvíztartók, a prédikációs szék, a lobogók beszerzésével, a festetéssel.

A temető is hozzátartozik az új egyházközség életéhez. Erről így vallanak: „A századfordulón Gunaras és a környező tanyavilág lakosai temető híján halottaikat a legközelebbi falvakban temetik el, ami rossz idő esetén szinte kivitelezhetetlen volt. Ez az áldatlan állapot arra készítette a település lakóit, hogy kezdetben egyházi és világi engedély nélkül helyben temetkezzenek. Így került sor Gunarason az első nem hivatalos temető megnyitására a századfordulón, a Szántó család birtokán. Az adatközlők szerint mintegy 8–10 alkalommal hantoltak ebben a kistemetőben.” Itt kell megjegyeznünk, hogy bácskai, bánáti szórványtemetőink kutatása feladata még helyörténészeinknek, néprajzkutatóinknak egyaránt.

A terület szakralizációja azonban nem a templom felépítésével kezdődött meg. Az áhítat, a kegyes gyakorlat, avagy fogadalom szülte feszületek, kereszték már korábban is jelezték a katolikus hívők s vallásuk jelenlétét a vidéken.

A templomkereszték közül csak egyet, a mait ismerik a szerzők, három pedig a feltételezett középkori települések templomain lehetett, illetve egy az első gunarasi imaházon.

A temetőben is, azonnal a használatbavétel idejében, kereszteteket emeltek. A gunarasi temető első keresztjét fából faragták, később kőből készült alapra öntöttvas-feszületet állítottak, amelyen a corpus is öntvény. Érdekes adata a könyvnek, hogy a szomszédos Njegoševón, ahol a háború alatt székely telepések éltek (Istenáldás akkor a falu neve), ők is állítottak keresztet temetőjükben, amely „az ötvenes–hatvanas években semmisült meg”.

A máli gunarasi temetőben fogadalmi keresztet találunk. Állíttatója „Faragó Károly, aki átélte a második világháború borzalmaival, a lövészároktól a fogságig, mint hívő ember így igyekezett méltó módon megköszönni az Úrnak, hogy életben maradt és visszakerült övéhez”. Ugyancsak fogadalmi kereszt Gunaras legfiatalabb keresztje is, a fehér márvány Kocsis-kereszt.

Harangláb csak a szomszédos Nagyjáráson található.

Szökesor keresztje a legrégebbi a környéken, 1868-ból való, s nagyméretű homokkőfeszület volt rajta. Ezt felelőtlen emberek ledöntötték. Helyére díszes vaskereszt került. A kovácsoltvasból készült Kancsár-keresztben is vasfeszület áll. Érdemes megfigyelés, hogy amíg Közép- és Kelet-Bácskában s Bánátban is igen elterjedtek ezek a kőből készült talapzaton álló vaskereszték, addig Nyugat-Bácskában ilyenekkel nem találkozunk.

A Gunaras központú vidék keresztjein a corpusok sorra festettek. A kereszték jellemző tartozékai a feszület tövében álló Mária-szobrocskák. A kereszték anyaga fa, öntöttvas, műkő, illetve fehér márvány. Ez utóbbi az anyaga a templom előtti díszes keresztnek, amely Weigner Károly becsei kőfaragó műve.

Különleges látványú lehet a malomkőbe állított fakereszt a szomszédos Brazíliában, melynek corpora bádógból készült szép népi alkotás.

Pompás látványt nyújt az Obornjača piacterének végén álló, fából faragott Völgyi-kereszt, rajta a megfeszített Jézus festett öntvény.

A könyv írói a környék elvesztett keresztjeiről is hírt adnak.

A kereszték dedikációi sem mindig a sztereotip *Isten dicsőségére*. . . kezdetűek. Találunk mást is: *Dicsértessék a Jézus Krisztus; Teljes Szentháromság tiszteletére*. . . ; *Az irgalmas Megváltó dicsőségére*. . . ; *Ki Istenben bízik, az nem csalatkozik*. . . kezdő sorokat is. Az állíttatók nevét (férj és feleség) és az emeltetés évét általában feltüntették a kereszt alján.

Kocsis Antal és Sárvári V. Zsuzsa könyve újabb eredménye vallási múltunkra is tekintő kutatásainknak. Könyvük mottója intó figyelmeztetés mindannyiunknak: *Emlékezz a múltra, hogy legyjen jövőd!*

SILLING István

S Z Í N H Á Z

FIZIKUSOK

Az örület mindig társadalmi jelenség.

Legyőzni – ez a történelem tanítása, sajnos – nem lehet, de védekezésül ki így, ki úgy próbál tenni ellene valamit. Van, aki nem vesz róla tudomást, hagyja, burjánzzon, miközben ő megpróbál kikerülni az útjából (azt hiszi, lehet). S van, aki megpróbálja leleplezni: szónokol, cikkez, filmet készít, verset vagy prózát, drámát ír, vagy színházi előadást rendez. Ha kell, úgy véli, ez hatásosabb, túllicitálja – lássék a jelenség és tenyészete, amely élte.

Hernyák György rendezése az utóbbi változatot képviseli. Számára Friedrich Dürrenmatt egy emberöltővel ezelőtt írt komédiája nemcsak arra alkalmas, hogy lelepleződjön a társadalom örültjei, mint Mathilde von Zahnd, a púpos doktorkisasszony, aki frusztráltsága miatt kíván elégtételt venni a világon, hanem arra is, hogy a *Fizikusok* által megmutatkozzon – most, mert a színházi előadás mindig a mostról szól! –, hogy az egész világ örült, s ezt használ(hat)ják ki a legörültebbek.

Szándékának megfelelően Hernyák úgy dönt, hogy színészei közül a három fizikus és a detektívfelügyelő s helyszínelő csapata a lehető legnagyobb mértékben túlozzák az örültséget: a fizikusok (Newton: Vukosavljev Iván, Einstein: Mezei Zoltán, Möbius: Szilágyi Nándor) nemhogy ripacskodnak, hanem mint a Tarzan-filmek majma ugrabugrálnak, székre, asztalra másznak (csak azért nem lógnak a csilláron, mert csillár nincs!). A felügyelő (László Sándor) nem a Poirot- vagy Derrick-féle elegáns fajtából való, inkább a lestrapált külsejű Columbo hadnagyot idézi, csak egzaltáltabb s még slamposabb, olyan nagyon vidéki zsaru, s hozzá hasonlóak munkatársai, az óriásira dagadt, állandóan zabáló, gusztaatlan törvényszéki orvos (Giricz Attila) és a két rendőr, az álomszedzék fényképész (Cservénák Vilmos) s a lenyalt fejű, csibészkepű jegyzőkönyvező (Csernik Árpád). Ők négyen lennének hivatottak képviselni azt a külvilágot, amely semmivel sem különb, mint egy zárt intézet. Viselkedésükkel kell(ene) igazolniuk azt a tételt, miszerint a világ tulajdonképpen – örültek háza, ahonnan okosabb egy zárt intézetbe menekülni, és tettetni (de hogyan, s miért így?) a bolondot. Az összetévesztésig hasonló örült kül- és zárt világnak, sugallja az előadás, megvannak az áldozatai (a megölt nővérek, akik szerelmeseik voltak, és boldogok szerettek volna lenni), az eszközeimberei (a nővéreket felváltó izompacsirták, akik pénzért mindenre kaphatók) és a vámszedői is. Ez utóbbi Mathilde von Zahnd ideggyógyász, aki a szerephez öregített, tipegő járású, púppal megáldott Banka Livia tolmácsolásában a maga valóságosságával mintegy ellenpontja a „fizikusok” és a „nyomozócsapat” túlzásba vitt örültségének, mígnem végül róla is kiderül, hogy mindenkinél örültebb, és – mivel pénze, tehát hatalma van – a legveszélyesebb is.

Valahogy így szeretné emlékeztetni nézőit (közönségről túlzás lenne beszélni, mivel a bemutatót követő néhány előadásnak igencsak kevés szemtanúja volt!) a rendező arra, hogy az örület társadalmi jelenség, össztársadalmi kór, melynek sajátos jegyeit az adott politikai, társadalmi, emberi pillanat határozza meg.

A rendező szándéka kétségtelenül felismerhető és a szükséges színházi jelenidejűség szerinti, a választott játéktípus azonban kétarcúsága folytán vitatható. Kifejezi ugyan a rendezői szándékot, de a közönségességig erőltetett harsány külsőségek el is rejtik, nem engedik felszínre jutni az időszerűsre is spekuláló filozófiát. Az Dürrenmattból is könnyen érthető, hogy a külvilág örülségétől menekülve, félve dönt úgy a három fizikus, hogy továbbra is színleli az örülséget (aki bolond, az védettebb!), azt viszont nehezen értem, miért kell ezt éppen így közölni. Nem azt kívánom bizonyítani, lényegében miért nem tetszett vagy csak részben tetszett az előadás, amit nyilván ennyiből is sejteni lehet, jóllehet elfogadom a rendezői koncepciót, és talán az előadás időszerűségét is értem, illetve tudom mindennapjainkra vonatkoztatni, inkább az foglalkoztat, miért ebben a formában történik a mondandó közlése. Miért jó az, hogy az előadás Newtonja, Einsteinje és Möbiusa se örült, se fizikus, ennek is, annak is csupán karikatúra, ahogy a felügyelő és csapata is az. Ha a lepusztult, fundusból összetakolt díszlet, illetve szedett-vedett ruhák felől (Mihajlović Annamária ügyeskedése) értelmezem az előadást, akkor megfordul(hat) a fejemben, hogy a színpadi „látvány” (a színpadkép lényességét a jól megoldott háttérvilágítás segíti) a mi valóságunk tükörképe, a szereplők pedig olyanok mint mi, mintha lennének valakik (fizikusok, örültek, ápolók, orvosok, felügyelők . . .), holott nem vagyunk senkik, csak mímeljük szerepünket.

Bármennyire is tetszetős ez a magyarázat, azt hiszem, lényegében másról van szó. Az Újvidéki Színház Dürrenmatt-előadásának választott játéktípusa *szükségyszerűség*, amit nem a koncepció, hanem a színészi lehetőségek határoznak meg. A színház mostani színészgárdája szinte csak erre a sokmozgásos (tanyaszínházi stílus!), külsőségekben megmutatkozó „játékra”, olyan mintha-színházra képes, amely színészi szempontból híján van a mélyebb, árnyaltabb jellemábrázolásnak (lehet, hogy annak a „modern” színjátszásnak tartott iskolának a következménye, amelyet itt a ristici etűdimprovizálás honosított meg, s amely a lelki élet ábrázolása helyett megelégszik helyzetek teremtésével, következésképpen a dürrenmatti iróniát is harsányságra cseréli.

Ez a színészi fogyatékoság (mert az!) akkor válik igazán szembetűnővé, amikor nincs ok, nincs szükség harsánykodni. Abban a jelenetben, melyben a három „fizikus” kölcsönösen leleplezi egymást, s a komédia véresen komoly filozófiába fordul, amit viszont a játékban nem követ érdemi váltás: az addig valóban teljes odaadással, maximális lelkesedéssel harsánykodó Szilágyi Nándor, Mezei Zoltán és Vukosavljev Iván egyszerre légüres térbe kerül – addigi gesztusaik megismételhetetlenek, érvényüket veszítik, feleslegesek, nincs értelme egymás között játszani az örületet, szavaik, mondataik viszont, mivel nincs lélektani és gondolati fedezetük, súlytalanokká válnak. A dürrenmatti „komédia” egyik legfontosabb jelenete merő unalom és érdektelenség. Fizikailag ez a jelenet nem játszható el úgy, mint az előző jelenetek, gondolatilag és lélektanilag pedig kidolgozatlan, hiteltelen marad.

Ez van, mert erre képes a társulat, amelynek minden tagja szófogadó végrehajtója a rendezői szándéknak, de színészi egyéniségük nem mutatkozik meg, mivel a fizikai ügyesség önmagában keveset mond a színész értékéről. Ennek ellenére nem hallgatható el, hogy az előadás minden szereplőjének van – legalább – egy emlékezetes pillanata.

A három fizikus közül Szilágyi Nándor arra törekszik, hogy az örültség álarca alatt a szenvedő férfit lássuk, de Möbius állapotát feleslegesen fokozza a depresszióig, szerepértelmezésében – bár meggyőző – Szilágyi Möbiusa túl komolyan, sőt tragikusan éli át sorsát, benne még a szellem gyertyafénye sem pislákol, nemhogy egy nagyformátumú férfi mutatkozna meg. Hiányzik belőle az intellektus fölénye, akárcsak Mezei Einstein-jéből és Vukosavljev Newtonjából. Velük szemben a jellemrajz mozzanataira ismerni Ábrahám Irén főnővérében, Vicei Natália ápolónőjében és Banka Livia doktorkisasszonyában. Ábrahám a főnővér emberi sértettségét (miért? – erre nem kapunk választ) gesztustalan visszafogottsággal, Vicei a szerelemvágyat elementáris kitörésáriákkal jelzi, míg Banka Livia a doktorkisasszony korát igyekszik hitelessé tenni, anélkül, hogy saját és a szerep kora közötti nagy különbséget a színlelés megmutatására használná ki. Ha ezt tenné, nagyjelenete, melyben kiderül, az igazi és a legveszélyesebb örült épp az intézet tulajdonosa és vezetője, hatásosabb lehetne. A kétféle szerepfelfogás közé helyezhető László Sándor felügyelője, az est legteljesebb színészi alakítása, melynek harsánysága lélektani hitelességű. Csapatának tagjai színes karikatúrák.

Az újvidéki *Fizikusok* fontos és ugyanakkor áruikodóan leleplező előadás.

GEROLD László

KRÓNIKA

Május 11-én a Forum Klubjában átadták Bányai Jánosnak az 1995. évi Híd Irodalmi Díjat, Kapitány Lászlónak pedig az 1995. évi Forum Képzőművészeti Díjat. Az alábbiakban a díjátadáson elhangzott szövegeket közöljük.

BÁNYAI JÁNOS: TALÁN ÍGY

Bányai János tanulmánykötetének az irodalomról való gondolkodásban nemcsak vajdasági, hanem egyetemes magyar irodalmi jelentősége van. Az a kérdéseket feltevő és felvető készség, mely Bányai János írásait jellemzi, adja meg külön értékét e kötetnek. A magyar irodalomtörténet-írás és a magyar kritika – tudott dolog – nem az irodalmi praxissal karonfogva járt az elmúlt száz évben, hanem mögötte messzire lemaradva talán nem is kullogott, hanem elsősorban gáncoskodott. Ilyen módon sajátos diszkrepancia állt elő az író és a kritika, az irodalom „haladása” és a teóriák között, amelyek azt kísérik, segíteni lettek volna hivattak. Nekem úgy tetszik, hogy Bányai János a kötetbe foglalt írásaival egymáshoz közel vitte ezt a két legfontosabb irodalmi tényezőt, de az előadásmódban is követni tudta tárgyát! Azért gondolom, szükséges ezt jelezni, s igen nyomatékosan jelezni, mert ennyire harmonikusan, ennyire egységben nem volt még módunk látni magyar kritikai kötetben, illetve tanulmánykötetben ezeket.

Az olvasó nyilván azt kérdezi, amikor kezébe veszi Bányai János könyvét, hogy mit kell

tartania címe felől? A kritikus bizonytalankodásának a kifejezése-e, amellyel azt akarja sugallni, hogy lehet olyan véleményt is képviselni, mint amilyen az övé, de megengedi, gondoljanak mások mást Márai Sándor, Vas István, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Nadas Péter, Szilágyi István, Kertész Imre, Bodor Ádám, Gren del Lajos, Rába György, Tandori Dezső, Rakovszky Zsuzsa, Böndör Pál, Balla Zsófia, Kántor Péter, Cs. Gyimesi Éva, Tillmann J. A., Beck András és Balassa Péter könyveiről, Rónay György kritikáiról. Nem lenne a kritikaírás elkötelezettje, ha így gondolkodna, tehát csupán szokványos módon, a tetszik–nem tetszik elv alapján állva, s mondani nem naprakész, hanem csupán egy napra érvényes kritikáját. Ha jól olvastam, akkor most is megállapíthatom, hogy Rónay György az ő kritikus ideálja, éppen ezért mélyen át tudja élni a kritikusnak, még inkább a kritikának a vesszőfutását. Azért a kritikusét, aki nem elégszik meg azzal, hogy elolvasva egy könyvet „Teringettét” felkiáltással csukja össze és kezdje írni kritikáját. Bányai János, mestere nyomán, az ugyanúgy gondolkodás mágneses terében a *talán* szó mellett teszi le a voksát. És megmagyarázza: „A *talán* az ízekre szedésnek, a taglalásnak, a megértésnek, az interpretációnak a módszere és műfaja.” De teszi hozzá – „elutasítja a kiáltozók bátorságát, mérhetetlen önbizalmát . . . sem a bátorságot, sem a hang erőt, sem az önbizalmat nem tartja a kritikus i képességek legjobbjának”. Ezek után nyilvánvaló, hogy nem a *vesztes* írta ezeket a most

Híd-díjjal megjelölt könyvében olvasható kritikai ihletettségu szövegeket. Egyszerűen azért nem vesztés, mert nem efemer, nem mellékes problémákkal bíbelődött, hanem érvényes módon szemlélődött az olvasók, tehát mi magunk bevonásával. Vele vallhatjuk tehát, hogy az érték meglátásában és megismerésében, az oly lélekemelő ráismerésben az első a kritikus, és az első szó az övé. Éppen ezért vonul végig ezekben a könyvekről és irodalmi problémákról írott szövegein maga a kritika mint irodalmi műfaj megközelítésére tett erőfeszítésének jele, az ezért tett erőfeszítésnek a bizonyosága. Azt szoktuk mondani, hogy a kritikus a művel kezd párbeszédet. Bányai János mondatai elárulják, hogy az olvasóval akar kapcsolatba lépni, minden gondolatával neki beszél, és nem az író oktatja. De nem azért teszi mindezt, hogy meggyőzze a maga igazáról, hanem hogy megnyerje az irodalomnak, mert őt is „érdekeltsége” a vershez, a regényhez, az elbeszéléshez, a naplóhoz fűzi. Bányai János e könyve (akárcsak az előzők is) arról győz meg bennünket, hogy az irodalmi kritika nem az úgynevezett magas irodalom peremvidékén tenyésző és burjánzó vegetáció, amelyben sokkal több a vadhajtság, mint a szép virág. Bányai János arról is meggyőz bennünket, hogy kritikát nemcsak írni kell, hanem olvasni is a kritikát!

BORI Imre

Tisztelt Elnök Úr! Tisztelt Igazgató Úr!

Aligha van itt köztünk bárki is, aki nem tűnődhetne el mosolyogva, akár némi maliciával is azon, hogy több ízben, talán túl sokszor, éppen én ítéltem oda, indokoltam meg, adtam át a Híd Irodalmi Díjat a korábbi években. Most meg fordítva történik, nekem ítélték oda, és én vehettem át. Tényleg van ebben a helyzetben valami kényelmetlen. De feszenghetek én ahogy csak akarok ebben a bizony kényelmetlen és (ön)ironikus helyzetben – ha őszinte akarok lenni, és miért ne lennék éppen most (amennyire lehet) őszinte –, azt kell mondanom, jó érzés díjat kapni, főként jó érzés a Híd Irodalmi Díj kitüntetettjének lenni. Köszönöm tehát, hogy ezúttal éppen az én könyvemnek jutott ki ez a rangos elismerés.

Most nyilván magamról, vagy a könyvemről kellene mondanom néhány szót. Így illik. De hiszen én irodalomkritikus vagyok, vagy még szigorúbban, némi szakértelem birtokába jutott olvasó, aki csak abban különbözik más olvasóktól, hogy beszél, néha ír is az olvasmányairól. Az irodalomkritikus meg az ilyen különös olvasófajta hogyan beszélhetne önmagáról? Talán inkább az irodalomról, az irodalom kritikájáról, az egyetemi oktatásról kellene szólnom, mert tanárként keresem a kenyeremet. Ez utóbbról – a tanárságról – talán a legtöbbet. Mert azt hiszem, mindennemű anyagi és más természetű megaláztatás ellenére, tisztességes foglalkozás a tanárság, kisebbségi helyzetben meg különösen a magyartanári szakma. Arról sohasem szabad megfeledkezni, hogy a kisebbségi értelmiségképzés feladata alapvetően a magyartanóraakra tartozik. Ezt ismerték fel, amikor Tanszéket alapítottak nálunk, amiket Intézetet létesítettek, és akkor is ezt ismertük fel, amikor három-négy évvel ezelőtt az újdéki Soros-iroda támogatásával a posztgraduális képzést a Tanszéken felújítottuk. Volt ebben a felismerésben valami utópisztikus is. Azt gondoltuk, eljönnek majd azok a napok, évek, amikor közéleti dolgainkat nyugodt lélekkel bízhatjuk jól képzett és tisztességes politikusokra, mi pedig, meg mások is, kultúrateremtő értelmiségi dolgainkat végezhetjük, lehetőleg magas szakmai szinten. Ehhez a munkához kellene a magyartanárok. Csakhogy még nem jötték el azok az évek. S ki tudja, mikorra érnek ide.

Azért mondtam el ezt, mert úgy gondolom, egy olyan kritika- vagy tanulmánykötetnek, amelyen a *Talán így* című Könyv és kritika III., éppen ennek a törekvésnek a kontextusában lehet értelme. Attól függően természetesen, ha az ilyen könyvek valóban az irodalomról szólnak, mások jó vagy rossz könyveiről, a Másik értékeiről, az esztétikáról, a filozófiáról, nem pedig valami másról (tetszés szerint behelyettesíthető). Ha erről meg olyan nagyon meg vagyok győződve, akkor mire való a *Talán így* kötetcímből kiolvasható látszólagos bizonytalanság? Válasz helyett elmondom, hogy nincs ebben a könyvcímbe se bizonytalanság, se túlzott óvatosság, ám bőven van benne szorongás. A kritikusnak, a szakértő olvasónak abból származó szorongása, hogy talán nem vett észre mindent, ami a könyv-

ben rejlik, hogy valami fontosat nem ismert fel, vagy valami még fontosabb mellett értetlenül ment el. Meg abból a belátásból, hogy az igazi művek, a jó regények és verskötetek mindig gazdagabbak, mint amennyit a róluk szóló történetben a kritikus elmondhat. Ezt jelenti hát a kötet címébe írt kérdés. Minden más, amit éppen most fontosnak tartok a magyar irodalomról, megtalálható a könyvben. Nem érdemes hát megismételni.

Ezért, még egyszer, csak annyit, valóban jó érzés átvenni a Híd-díjat. Amikor én adtam át másoknak, nem is tudtam, hogy mennyire jó érzés.

BÁNYAI János

KAPITÁNY LÁSZLÓ FORMATERVEZÉSÉNEK ESZTÉTIKÁJA

Kapitány László a vajdasági és jugoszláviai iparművészek egyik legismertebb képviselője. Könyvei, illusztrációi, plakátjai és más grafikai-iparművészeti alkotásai magas fokú esztétikai színvonalról, plaszticitásról és poétikusságról tanúskodnak. Munkái főleg a Forumban készültek.

A Forum 36. Képzőművészeti Díjának bírálóbizottsága (Náray Éva, Olga Kovačev és Sava Stepanov összetételben) ezeket a tényeket vette figyelembe, amikor úgy határozott, hogy a díjat az 1995. évre Kapitány Lászlónak ítéli oda a Vajdasági Iparművészek Egyesülete monográfiájának a formatervezéséért. Ebben a nagy, reprezentatív, ünnepi, gazdag kiadványban – amely egyúttal autentikus műalkotás is –, Kapitány László fennkölt módon fejezte ki formatervezői rátermettségét, művészetét, alkotói szenszibilitását, a szép iránti érzékenységét, amit mindenki megérezhet, ha kézbe veszi ezt a monográfiát.

1.

Amikor Kapitány László könyvet szerkesztett, elsősorban a szöveg szerkezeti tagoltságára ügyelt, hogy az olvasó könnyen eligazodjon a szövegben, és hogy az olvasás hiteles élménnyé váljon. Az oldalon belüli harmóniával, a szöveg és az illusztráció arányának figyelmes nivellálá-

sával rendkívüli iparművészeti alkotást hozott létre.

Kapitány László monografikus, ünnepi és díszes könyveivel tűnt ki. Ezekre a kiadványokra az egyéni grafikai elegancia jellemző. Nagyfokú dekorativitásra törekedett, és a grafikai jel inaurigációjára, mert a grafikai jel az az üzenetközvetítő, amely magában hordozza az információt, az áttekinthetőséget, az információk rendszerét, ami az ilyen könyvekre jellemző. Kapitány László mindig is mestere volt annak, hogy a nagy halom anyagot, ami az asztalára került – földolgozza, egységesítse, és harmonikus, logikus és funkcionális egységbe tömörítse, és sajátos módon esztétikai igényét is kielégítse.

Kapitány László alkotásai fegyelmzett művészi esztétikáról tanúskodnak: tiszteletben tartja a kép és a szöveg szigorú formatervezési üzenetét. Azt a plaszticitást, amelyet magában hordoz, ajándékozza Kapitány László a könyv olvasójának. A művész méltósággal tesz eleget a magas fokú esztétikai követelményeknek.

2.

Igazságtalanok lennének, ha ebben a visszpillantásban nem szólnánk Kapitány László plakátjairól. Nem hagyhatjuk említetlenül, hogy a legismertebb jugoszláv plakátalkotók közé tartozik, és egyik megalkotója a hírneves újvidéki plakátiskolának, amely az utóbbi két évtizedben az újvidéki képzőművészeti kör legértékesebb vívmánya.

Tulajdonképpen teljesen igazságtalan volna éppen itt, a Forumban hagyni szó nélkül a művész plakátkészítését. A jugoszláv formatervezés legjelentősebb plakátjai éppen itt készültek. Itt dolgozott és alkotott idei díjnyertesünk, Kapitány László, és Baráth Ferenc, aki korábban szintén ebben a díjban részesült. Ők ketten térségünk formatervezésének legkiemelkedőbb alakjai.

A plakátkészítésben nyilvánult meg a művész jellegzetes alkotói stratégiája. Kapitány László plakátjaira jellemző az áttekinthetőség, az információ, az esztétikusság és a képzőművészeti hatás egysége. Kiemelném Kapitány Lászlónak a Sterija Játékokra készült plakátsozrotát, amelyek különösképpen az emlékezetembe vésődtek. Ezeket a plakátokon kifeje-

zésre jut a mvésznek a kiválasztott témához és motívumhoz való viszonyulása, amelyet a színház tartalmában és a színházi előadásban talált meg, egyszersmind érezhető a mvész egyéni véleménye a világról és a korról, amelyben élünk. Lehet, hogy valaki még mindig emlékszik a bohócra Kapitány László egyik színházi plakátján (a 80-as évek elejéről vagy még korábról, a 70-es évek végéről, nem tudom pontosan, mert régóta él az emlékezetemben). Ez a bohóc az újvidéki utcákon alakjának jelképségével és metaforájával mindennapjaink szépségére és keserűségére figyelmeztetett, éppúgy, ahogy Aleksandar Luković-Lukijan és Hangya András

bohócai is. És miért ne mondanánk ki: éppúgy, ahogy évtizedek óta azok a bohócképek, melyeket kék-szürke korszakában festett Picasso.

Kapitány László bohóca egyetlen színházi rendezvénysorozatot volt hivatott szimbolizálni, ugyanakkor valamiféle univerzális, szimbolikus erővel is rendelkezett, amivel csak igazi mvészek tudják megajándékozni nézőiket.

Ilyen mvész Kapitány László, a Forum Képzőművészeti Díjának idei nyertese.

Sava STEPANOV

BUZÁS Márta fordítása

A FORUM KÖNYVKIADÓ LEGÚJABB KIADVÁNYAI

Pap József: *Kert(v)észének* (versek)

Danyi Magdolna: *Palicsi versek*

Stojan Berber: *Büszti* (versek)

Németh István: *Házioltár* (elbeszélések)

Bányai János: *Kisebbségi magyaróra* (tanulmányok, kritikák)

Várady Tibor: *Történelemtöredékek* (esszék)

Szeli István: *Egy tudományos világnézet gyökerei* (esszé Bárczi Géza ifjúkoráról, Bárczi Géza ifjúkori versei)

Szerémi György emlékirataiból

Herceg János: *Medvecukor* (gyermek- és ifjúsági történetek)

Kontra Ferenc: *A halász fiai* (meseregény)

Takács Ilona: *Fecskeringő* (gyermekversek)

Csapó Julianna: *A jugoszláviai magyar irodalom 1992. évi bibliográfiája*

Bela Duranci: *Nagybánya és a vajdaságiak – Nadbanja i Vojvodani*
(kétnyelvű kiadvány)

Előkészületben:

Böndör Pál: *A Pannon-tengeren* (versek)

Torok Csaba: *Pontos idő* (versek)

Gobby Fehér Gyula: *Tekergők* (novellák)

Brasnyó István: *Kész regény*

Hornyik György: *Morotva* (regény)

Gerold László: *Legendák és konfliktusok* (tanulmányok)

Németh István: *Bühüm meg a Lotyogi* (novellák gyermekeknek)

Szabó Palócz Attila: *Fityisz* (gyermekversek)

Molnár Rózsa Mária: *A banyana árnyékában* (regényes útirajz)

A HÍD KÖVETKEZŐ SZÁMAINAK TARTALMÁBÓL

Bence Erika, Gobby Fehér Gyula, Boško Ivkov
és Monoszló Dezső novellája

Brasnyó István és Dragan Velikić regényének folytatása

Baranovszky Edit, Bóka Mária, Dési Ábel, Farkas István,
Gulyás József, Latinovits Etelka, Milovan Miković, Nagy Zsuzsa,
Pintér Lajos, Szűts Zoltán és Tari István versei

Bori Imre, Bányai János, Csányi Erzsébet, Csapó Julianna,
Cseh Márta, Nice Fracile, Guelmino János, Láncz Irén, Németh
Ferenc és Szakmány György tanulmánya

Dokumentumok: Kosztolányi Dezső az önképzőkörben

Gobby Fehér Gyula és Szabó Palócz Attila drámája

Varga Zoltán és Mellár Lajos önéletírása

A Sziveri János Művészeti Színpad verspályázatának és a KMV
műfordítói versenyének díjazott munkái

- Toldi Éva*: Egy ellentmondásos Babits-vers: a *Turáni induló* (tanulmány) 482
Láncz Irén: Korfestés és művészi archaizálás Kodolányi János *Pogány tüzek* című regényében (tanulmány) 491
Ózer Ágnes: A szerb történetírás magyarságképe (tanulmány, I. rész) 510
Kalapis Zoltán: Százéves a zimonyi millenniumi emlékmű (tanulmány) 519
Németh Ferenc: A millennium Bánátban – bánátiak a millenniumon (tanulmány) 533
Németh István: Két hang (novella) 540
Bori Imre: Emlékeinkről (tanulmány) 549

KRITIKAI SZEMLE

K ö n y v e k

- Szeli István*: Monográfia füzetek redivivus (*Zentai Füzetek 37–40.*) 558
Bence Erika: Etika és morál (Varga Zoltán: *Farkasok és filozófusok*) 561
Silling István: Helytörténet, egyháztörténet, népi vallásosság (Kocsis Antal–Sárvári V. Zsuzsa: „*Gunarasban templom lesz . . .*”) 565

S z í n h á z

- Gerold László*: Fizikusok 567

KRÓNIKA

- Bori Imre, Bányai János és Sava Stepanov szövege az 1995. évi Híd Irodalmi Díj és Forum Képzőművészeti Díj átadásán 570

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 1996. május–július. Kiadja a Forum Könyvkiadó. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/611-300, 603-as mellék. – Szerkesztőségi fogadóóra csütörtökön 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető a 45700-601-3-14861-es zsíroszámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj belföldön egy évre 50 dinár, fél évre 25 dinár. Egyes szám ára 5, kettős szám ára 10 dinár; e számunk ára 15 dinár; külföldre egy évre 100 dinár, fél évre 50 dinár. Külföldön egy évre 12, fél évre 6 dollár. Szedés: Szántai Szerénke. – Készült az újvidéki Forum Nyomdában. – YU ISSN 0350-9079